In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

संस्कृत अकाडमी ग्रन्थमाला - 87

दयानन्दगैर्वाणी

(द्विदिवसीयायां "संस्कृतक्षेत्रं प्रति स्वामिदयानन्दसरस्वतीनां योगदानमिति" राष्ट्रियसङ्गोष्ठ्यां समर्पितपत्राणां सङ्कलनम्)

कृण्वन्तो विश्वमार्यम्

प्रधानसम्पादकः
आचार्य टि. केशवनारायणः
निदेशकः

सम्पादिका
डा. के. वरलक्ष्मीः
उपनिदेशिका

संस्कृत अकाडमी
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन मानिता आदर्शशोधसंस्था
उस्मानिया विश्वविद्यालयः
हैदराबाद्
2011

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

संस्कृत अकाडमी ग्रन्थावली – 87

दयानन्दगौर्वाणी

(द्विदिवसीयायां "संस्कृतक्षेत्रं प्रति स्वामिदयानन्दसरस्वतीनां योगदानमिति" राष्ट्रियसङ्गोष्ठ्यां समर्पितपत्राणां सङ्कलनम्)

प्रधानसम्पादकः
प्रा. टि. केशवनारायणो वेदालङ्कारः
निदेशकः

सम्पादिका
डा. के. वरलक्ष्मीः
उपनिदेशिका

संस्कृत अकाडमी
राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानेन मानिता आदर्शशोधसंस्था
उस्मानियाविश्वविद्यालयः, हैदराबाद्
2011

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

पुस्तकमिदं भारतसर्वकारस्य मानवसंसाधनविकासमन्त्रालयाधीनस्य मानितविश्वविद्यालयस्य राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य द्रव्यानुदानेन प्रकाशितम्।
ISBN No. 978-93-80171-22-7

प्रधानसम्पादकः - निदेशकः, संस्कृत अकादमी
पुस्तकप्रकाशनसम्पादिका - डा. के. वरलक्ष्मीः, उपनिदेशिका

सर्वेऽधिकाराः - संस्कृत अकादमी

प्रथममुद्रणम् - 2011
प्रतयः - 100
मूल्यम् - 150

पुस्तकप्राप्तिस्थानम् - संस्कृत अकादमी
आदर्शशोधसंस्थानम्
उस्मानियाविश्वविद्यालयः
हैदराबाद् – 500 007
दूरवाणी- 040–27070281
email: sanskritacademyhyd@gmail.com
मुद्राणालयः - Sandeep Graphics, Hyderabad

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

Sanskrit Academy Series - 87

Dayananda Gairvani

(Proceedings of two-day National Seminar on "Contribution of Swami Dayananda Saraswati to Sanskrit Studies")

Chief Editor
Prof. T. Kesavanarayana Vedalankar
Director i/c

Editor
Dr. K. Varalakshmi
Deputy Director

SANSKRIT ACADEMY
Adarsh Shodh Sansthan
(Recognised by Rashtriya Sanskrit Sansthan)
Osmania University
Hyderabad – 500 007
2011

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

This book has been brought out with the financial assistance of Rashtriya Sanskrit Sansthan, Deemed University, Ministry of Human Resource Development, Govt. of India, New Delhi.

ISBN No. 978-93-80171-22-7

Publisher & Chief Editor: The Director, Sanskrit Academy
Editor: Deputy Director, Sanskrit Academy

Copy rights reserved with Sanskrit Academy
First Edition – 2011
Copies: 100
Price: Rs. 150/-

Copies can be had from: Sanskrit Academy
(Adarsh Shodha Sansthan)
Osmania University
Hyderabad – 500 007
Phone No: 040-27070281
email: sanskritacademyhyd@gmail.com

Printers: Sandeep Graphics, Hyderabad

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

प्राक्कथनम्

एकोनविंशतिशताब्दस्य सङ्घसंस्कर्तृषु महर्षेः दयानन्दस्य प्रथमं स्थानं वर्तते। दयानन्दस्य विषये अयं श्लोकः सम्यक् समन्वेति-

नत्वहं कामये राज्यं न स्वर्गं न पुनर्भवम्। कामये दुःखतप्तानां प्राणिनामार्तिनाशनम्।।

सुसम्पन्नपरिवारे समधिगतजन्मापि दयानन्दः सर्वं परित्यज्य वैराग्यभावनया समसामयिकसमाजे विद्यमानानाम् आध्यात्मिक-सामाजिकानाञ्च दोषाणाम्, अन्धविश्वासानाञ्च निवारणाय जीवनं समर्पितवान्। भारतीयसमाजस्यात्मा वेदः। तस्मात् भारतीयसमाजे समुद्भूतानां समस्यानामपि समाधानं वेदः एव भवितुमर्हतीति दयानन्दस्य प्रबलविश्वासः आसीत्। तस्मात् वेदानां समुद्धरणं तेषां प्रचार-प्रसार एव स्वजीवनस्य लक्ष्यमिति सङ्कल्पितवान्। तदर्थं सायण-महीधरोव्वटादिभिर्मध्यकालीनैराचार्यैः कृतानि वेदानां व्याख्यानानि तिरस्कृत्य तेषां वैज्ञानिकम्, आर्षपरम्परानुरूपञ्च व्याख्यानं चकार। तत्प्रयत्नान्तर्गतमेव आर्यसमाज इति नाम्ना एकां संस्थामपि संस्थापितवान्।

अद्यापि भारतीयसमाजः बहुभिः समस्याभिः परिपीडितः वर्तते। तस्मादद्यापि दयानन्दोपदिष्टस्य मार्गस्य प्रासङ्गिकतां मनसि निधाय, भारतीयसमाजाय, संस्कृतवाङ्मयाय च दयानन्दस्य योगदानविषयिणी चर्चा उपयुज्यत इति भावनया च संस्कृतपरिषदा द्विदिवसीया सङ्गोष्ठी समायोजिता। तस्यां बहुभिः प्रामाणिकैराचार्यैः पण्डितप्रकाण्डैश्च शोधपत्राणि समर्पितानि। तानि पुस्तकरूपेण प्रकाश्यन्त इति महान्तमानन्दमनुभवामि।

सङ्गोष्ठीसमायोजनार्थं पत्रप्रकाशनार्थञ्च अनुदानप्रदातृभ्यः परमादरणीयेभ्यः राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानस्य कुलपतिभ्यः आचार्यराधावल्लभत्रिपाठिमहोदयेभ्यः, कुलसचिवेभ्यः आचार्यसुब्बरायुडुमहोदयेभ्यः निरन्तरप्रोत्साहनेन सहकृतवद्भ्यः उस्मानियाविश्वविद्यालयस्य उपकुलपतिमहोदयेभ्यः आचार्य एस्. सत्यनारायणमहाभागेभ्यः, कुलसचिवेभ्यः आचार्य वि. किशनरावमहोदयेभ्यश्च सश्रद्धं हार्दिकं कार्तज्ञं वितरामि। संस्कृतपरिषदः हितकाङ्क्षिभ्यः सुहृद्भ्यः संस्कृतविभागस्य प्राचार्येभ्यः सर्वेभ्यश्च सस्नेहं धन्यवादान् निवेदयामि।

सङ्गोष्ठ्याः सफलनिर्वहणाय, ग्रन्थस्य कुशलसम्पादनाय च डा. के. वरलक्ष्मीमहोदयां सानन्दमभिनन्दामि। कार्यस्यास्य साफल्ये सहकृतवद्भ्यः परिषदः बोधन-बोधनेतरकर्मकर्तृभ्यश्च सर्वेभ्यः साधुवादान् वितरामि।

आचार्य टि. केशवनारायणो वेदालङ्कारः

प्रधानसम्पादकः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

II. Vedanga Prakash (set of 16 books) 1. Varnoccharan Shiksha (1879) 2. Sanskrit vakyaprabodhini (1879) 3. Vyavaharabhanu (1879) 4. Sandhi Vishay 5. Namika 6. Kaarakiyah 7. Saamaasika 8. Taddit 9. Avyayaartha 10. Aakhyatika 11. Sauvar 12. Paaribhaashika 13. Dhatupata 14. Ganapaata 15. Unaadi kosh 16. Nighantu

III. 1. Gautama Ahilya ki katha (Unavailable) (1879) 2. Brantinivaran (1880) 3. Bramocchedan (1880) 4. Anubramocchedan (1880) 5. Gokarunanidhi (1880) 6. Chaturved Vishay Suchi (1971) 7. Gadarbh taapni Upanishad (as per Babu Devendranath Mukhopadhyay) (Unavailable) 8. Hugli Shastrarth tatha pratima pujan vichar (1873) 9. Jaalandhar Shastrarth (1877) 10. Satyasatyavivek (Bareily shastrath) (1879) 11. Satyadharm vichar (Mela Chandapur) (1880) 12. Kashi Shastrarth (1880) 13. Arya Samaj ke Niyam aur upaniyam (30-11-1874) 14. Upadesh Manjari (Puna Pravachan) (04-07-1875) 15. Swami Dayananda dwara swakathit janm charitra (During Puna pravachana) (04-08-1875) 16. Swami Dayananda dwara swakatit janm charitra (for the theosophist society's monthly journal: nov & Dec 1880) 17. Swikar patra (27-02-1883) 18. Rishi Dayananda ke patra aur vigyapan, other miscellaneous shastrarth are published by Arsh Sahitya Prachar trust, Delhi as 1. Dayananda Shastrarth Sangrah & 2. Rishi Dayananda ke Shastrarth evam pravachana published by Ramlal Kapoor Trust, Sonipat (Haryana)

Sanskrit Academy, in order to propagate Dayananda's sanskrit works and their significance and relevance to the modern society, organized seminar on "Contribution of Swami Dayananda Saraswati to Sanskrit Studies". The proceedings of the seminar have now been brought out in the form of this publication.

Editor

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

Preface

Sanskrit Academy held a 2-day National Seminar on "Contribution of Swami Dayananda Saraswati to Sanskrit Studies" on 18th & 19th April 2011. Sanskrit scholars and research scholars participated and presented research valuable papers in the seminar. The Academy is now bringing out those proceedings of the seminar in the form of publication.

Swami Dayananda Saraswati -

Dayananda Saraswati, whose original name was Mula Sankara, was born in 1824, in Tankara, Gujarat, India and died on 30th Oct 1883, Ajmer, Rajputana. He was the founder of the Arya Samaj, a Hindu reform movement advocating a return to the temporal and spiritual authority of the Vedas, the earliest scriptures of India. He dedicated his life working towards a reinstatement of the Vedic Hinduism that had existed in pre-Buddist India.

Dayananda first attracted wide public attention for his views when he engaged in a public debate with orthodox Hindu scholars in Benaras presided over by the maharaja of Benares. The first meeting establishing Arya Samaj was held in Bombay on 10th April, 1875. He furthered many important social reforms. He opposed child marriages, advocated the remarriage of widows, opened vedic study to members of all castes, and founded many educational and charitable institutions.

Dayananda's works:

Dayananda Saraswati wrote more than 60 works in all, including a 16 volume explanation of the six vedangas, an incomplete commentary on the Ashtadhyayi, several small tracts on ethics and morality, vedic rituals and sacraments and on criticism of rival doctrines. Some of his major works are Satyartha Prakash, Sanskaravidhi, RigvedaBhashya Bhumika, Rigveda Bhashyam and Yajurved Bhashyam.

Complete list of his works:

I. 1.Sandhya (Unavailable)(1863) 2. Bhagwat Khandanam or Paakand Khandan or Vaishnavamata Khandan (1866) 3. Advaitamata Khandan (1870) 4. Panchmahayajna vidhi (1874 & 1877) 5. Satyartha Prakạsh (1875 & 1884) 6. Vedantidhwantnivaran (1875) 7. Vedviruddh mat khandan or Vallabhacharya mat Khandan (1875) 8. Shikshapatri dhwant nivaran or Swaminarayan mat khandan (1875) 9. Vedbhashyam namune ka pratham ank (1875) 10. Vedbhashyam namune ka dwitiya ank (1876) 11. Aryabivinaya (incomplete) (1876) 12. Ṣanskaravidhi (1877 & 1884) 13. Aaryoddeshya ratnamala (1877) 14. RigvedadiBhashyaBhumika (1878) 15. RigvedaBhashyam (7/61/1,2 only) (incomplete) (1877 to 1899) 16. Yajurved Bhashyam (complete) (1878 to 1889) 17. Ashtadhyayi Bhashya (2 parts) (incomplete) (1878 to 1879)

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

शोधलेखानुक्रमणिका

S.No.	Name of The Article	Name of the Author	Page No
1.	संस्कृतं प्रति दयानन्दस्य योगदानम् - सारस्वतभाषणम्	डा. वेदपालः, अध्यक्षः	1-8
2.	महर्षिदयानन्दस्वामिनः शैक्षिकदर्शनं, संस्कृतशिक्षणं, शास्त्रशिक्षणं प्रति योगदानम्	डा. देवदत्तसराडे	9-19
3.	महर्षिदयानन्दसरस्वतिमहोदयस्य शैक्षिकविचाराः	डा. डि. वेणुगोपालरावः	20-24
4.	स्वामिदयानन्दसरस्वतिवर्यः आर्षपाठ्यचर्यारूपरेखाश्च	डा. सोमनाथसाहू	25-30
5.	महर्षिदयानन्दस्वामिनां भारतीयं भव्यमैतिह्यम्	डा. विद्यानन्दार्यः	31-36
6.	वेदकालीनविविधशास्त्रविज्ञानम्	डा. वि. श्रीनिवासशर्मा	37-43
7.	महर्षिदयानन्दः एवं गोकरुणानिधिः	डा. मुक्तावाणी	44-46
8.	स्वामिदयानन्दस्य उणादिनिर्वचनशैली	सेपूरि गायत्री	47-51
9.	सत्यार्थप्रकाशे अध्ययनाध्यापनविधिः	दीपकः	52-57
10.	दयानन्दोक्तदिशा यजुर्वेदीयं पशुपक्षिमृगसरीसृपजलजन्तु-कृम्यादीनां विज्ञानम्	डा. सन्तोषकुमारजोषी	58-64
11.	दयानन्दकारकीयवैशिष्ट्यम्	माधवरावः टी.वि.	65-67
12.	उणादिकोशः	डा. वि. सुब्रह्मण्यम्	68-70
13.	Maharshi Dayananda – Rebirth of Bharat	Sri Mata Nirmala Yog Bharati	71-80
14.	Samskara Vidhi – personality development	Dr. K. Prabhavati	81-85
15.	Social reforms brought by Swami Dayananda Saraswati and Aryasamaj	Karuna	86-92
16.	Contribution of Swami Dayananda Saraswati in empowering women in Sanskrit Educational field	Dr. K. Varalakshmi	93-99
17.	The influence of Manusmriti on Satyartha Prakasha of Dayananda	Dr. Venkateswarlu	100-104
18.	Swami Dayananda's philosophy	Dr. P. Venkata Rao	105-111
19.	महर्षिदयानन्दकृतवेदभाष्यवैशिष्ट्य	स्वामिब्रह्मानन्दसरस्वती	112-120
20.	वेद और ऋषिदयानन्द	डा. विजयवीरविद्यालङ्कारः	121-125
21.	महर्षिदयानन्दसरस्वती के वेदभाष्य की विशेषता	एस्. कृष्णा	126-130
22.	शोधपत्रसमर्पकाणां सूची		131

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

महर्षिदयानन्दस्य संस्कृतं प्रति योगदानम्

(सङ्गोष्ठ्यां कीलकभाषणरूपेण समर्पितमिदं पत्रम्)

डॉ. वेदपाल

मनुना उद्घोषितम्— एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः।
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः।।

बहुकालपर्यन्तम् एतद्देशीया वैदेशिकानां दृशा श्रद्धास्पदाः, तस्मिन् काले नरा नार्यश्च सदाचारपरायणाः कर्त्तव्यनिष्ठाश्चासन्, न कोऽपि स्वैरी न मद्यपः। अनाहिताग्निरपि नासीत्। स्तेनस्य तु का कथा? परं कालक्रमेण त आलस्ययुक्ताः कर्त्तव्यविमुखाः पारस्परिककलहप्रसक्ताश्च जाताः। ईदृशीपतनाभिमुख्यवस्थायां ख्रीष्टीय अष्टमशताब्देः प्रथमचरणे मुहम्मदबिन कासिम (७११ईस्वीये) इत्यस्य आक्रमणेन साकमेव भारतस्य भान्यग्भवितुं प्रवृत्ता।

वैदेशिकैः पादक्रान्तः समाजः प्रगाढनिद्रायां सुप्त इव सञ्जातः, प्रगाढनिद्रायां सुषुप्तेऽपि समाजे एकोनविंशत्यां शताब्दौ सामाजिकं राजनैतिकमथ च सांस्कृतिकदृशा नवचेतनायाः सञ्चारो दृश्यते ।अत एव एकोनविंशतिः शताब्दी भारतीयः पुनर्जागरणस्य कालः स्वीक्रीयते। कर्त्तव्यपराङ्मुखीभूतान् जनान् प्रतिबोधयन्तो दरीदृश्यन्तेऽनेके महापुरुषाः । प्रमुखाः सन्ति—राजाराममोहनरायः, केशवचन्द्रसेनः—न्यायमूर्तिमहादेवगोविन्द रानाडे—डॉ. आत्मारामः पाण्डुरङ्गः—महात्मा ज्योतिबाफुले—महर्षिदयानन्दः—मैडम एच. पी. ब्लैवेटस्की—कर्नल एच. एस. अल्काटः अथ च ए. ओ. ह्यूम महाभागाः। एतैर्महापुरुषैः— ब्रह्मसमाजः (१८२८ ईस्वीये) प्रार्थनासमाजः (१८६७ ईस्वीये) सत्यशोचकसमाजः, आर्यसमाजः (अप्रैल १८७५ ईस्वीये) थियोसोफिकल सोसायटी (७–९–१८७५ ईस्वीये) इन्डियन नेशनल कांग्रेस (१८८५ ईस्वीये) प्रभृतीनां स्थापना विहिता।

एकोनविंशत्यामेव शताब्द्यां लार्ड मैकाले महोदयैः प्रचारिता शिक्षापद्धतिः शिक्षाप्रसारव्याजेन भारतीयासंस्कृतेर्विनाशाय प्रवृत्ता2। तस्मिन्नेव काले फ्रेडरिकमैक्समूलरमहाभागानां प्रयत्ना अपि वैदिकसंस्कृतेर्विनाशाय किं वा वेदप्रामाण्यनिरसनाय प्रवृद्धतराः3।

बालविवाहः सतीप्रथासदृश्यः कुरीतयः पारिवारिकजीवनं विनश्यन्त्यो दृश्यन्ते स्म। सामाजिकजीवने अस्पृशतायाः प्रसारः सामाजिकजीवनं विनाशयितुं प्रसृतः। भारतियासंस्कृतेर्मूलं संस्कृतम्, परन्तस्य स्थानम् उर्दू – फारसी अथ च आंग्लभाषाया अधिगतम्। एतदासीत् परिदृश्यमेकोनविंशत्यां शताब्द्यां भारतवर्षस्य समाजिकधार्मिकपरिवर्तनाभिलाषिणां राजाराममोहनरायप्रभृतीनां महापुरुषाणां चिन्तनं तात्कालिकसुधारपर्यवसितम् इति कथने नास्ति वचनलाघवम्। महर्षिदयानन्दस्य चिन्तनक्षेत्रं बहुव्यापकम्। सामाजिक – राजनैतिक – आर्थिक – धार्मिक – सांस्कृतिकश्चेत्यादीनि महर्षेः चिन्तनक्षेत्राणि । महर्षिदयानन्ददृशा भारतवर्षस्य सांस्कृतिकसमृद्धेर्मूलं संस्कृतम्। संस्कृतमपहाय भारतस्य सांस्कृतिकोऽभ्युदयोऽसुकरः। यतोहि ऋग्वेदतो दर्शनवाङ्मयपर्यन्तं सांस्कृतिकं दार्शनिकञ्च चिन्तनं संस्कृतभाषयामेव निबद्धम्। अतो महर्षिदयानन्दः संस्कृताऽध्ययनं प्रतिपादयति ।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सतीप्रथासमाप्त्यर्थं कृतभूरिश्रमा एकेश्वरवादस्य सम्पोषका उपनिषद्वाङ्मयस्य अध्येतारो राजा राममोहनरायमहोदया कलिकातानगर्यां सर्वकारेण स्थाप्यमानस्य संस्कृतकालेजस्य विरोधे गवर्नरजनरल एमहर्स्टमहोदयं पत्रं विलिख्य असहमतिं प्रकटयन्ति। तद्यथा–
The sanskrit system of education would be the best caleuted to keep this country in darkness, if such had been the policy of the British legislator" 4 .

संस्कृताध्ययनेन भारतम् अन्धकारावृतं भविष्यतीति रायमहाभागानामभिमतम्। परं महर्षेः प्रेरणास्रोतः संस्कृतवाङ्मयम्। अतो महर्षिः आर्यसमाजस्य उपनियमेषु विधत्ते– समाज के प्रत्येक सभासद के लिए संस्कृत और आर्यभाषा (हिन्दी) का ज्ञान वाञ्छनीय है ।5

महर्षिदयानन्देन अध्ययनानन्तरं प्रचारयात्रायां विज्ञापनानि संस्कृतभाषायां प्रकाशितानि।आदौ शास्त्रार्था अपि संस्कृतभाषायां भवन्ति स्म। यथा – काशीशास्त्रार्थः, सत्यव्रतसामक्षमिणा तस्य विवरणं संग्रथितं प्रकाशितञ्च – प्रत्नकम्रनन्दिनीपत्रिकायाम्। महर्षिणा नैके ग्रन्थाः संस्कृतभाषायां विरचिताः। सर्वप्रथमं वेदभाष्यं विविच्यते–

<u>यजुर्वेदभाष्यम्</u> – वाजसनेयिमाध्यन्दिनसंहितायाः संस्कृतभाष्यं विरचितं महर्षिणा। भाष्यं प्रसादगुणयुक्तं। तद्यथा– ईश्वरेण सर्वमनुष्यैरनुष्ठेयोऽयं धर्म उपदिश्यते। यो न्यायपक्षपातरहितः सुपरीक्षितः सत्यलक्षणान्वितः सर्वहिताय वर्तमान ऐहिकपारमार्थिकसुखहेतुरस्ति स एव सर्वमनुष्यैः सदाचरणीयः6 ।

महर्षेर्भाष्यस्य अपरा विशेषता विद्यते– राजप्रजयोर्गुरुशिष्ययोः पारस्परिको व्यवहारः कीदृशो भवेत्। कृषिः कथं करणीया कथञ्च पर्यावरणसंरक्षणं करणीयम् ? कीदृशा नरा अध्यापयितुं शक्नुवन्ति? पुरुषस्य किं स्वरूपम् ? कः स्मरणीय इत्यादयो वेदविहिता विषया अपि तत्रोपलभ्यन्ते ।
महीधर–उवटयोर्भाष्यं यजुर्वेदं क्रियापरत्वमधिगम्य विहितम्' पूर्वतनैर्भाष्यकारैर्भाष्यं कुर्वद्भिर्मन्त्राणां देवताविषये प्रायशः सम्यग् विचारो न कृतः7। परं महर्षिः देवतापदम् अपि मन्त्रप्रतिपाद्यत्वेन स्वीकृत्य भाष्यं कृतवान्। यद्यपि तेषां मते प्रायशो देवतापदमुपास्यत्वेन न स्वीक्रियते।

<u>ऋग्वेदभाष्यम्</u> – महर्षिणा सर्वप्रथमं प्रथमसूक्तस्य (संस्कृत हिन्दीभाषायुतम्) भाष्यं विदुषां सम्मत्यर्थं प्रेषितम्। आर्. ग्रिफिथः (प्राचार्यः, राजकीयसंस्कृतमहाविद्यालयः, – वाराणसी), सी. एच. टानी (प्राचार्यः प्रेसीडेन्सी कालेज, कलिकत्ता), ओरियन्टल कालेज लाहौरस्य मुख्यः पण्डितो गुरुप्रसादशास्त्री, तत्रस्थैव द्वितीयः पण्डितो हृषीकेशभट्टाचार्यः, पण्डितो भगवान् दासः प्रभृतिविदुषां प्रतिकूलाः सम्मतयः समधिगताः। महर्षिणा सर्वासां समाधानं विहितम्। पण्डित महेशचन्द्रन्यायरत्नमहोदयस्य आक्षेपाणां समाधानं पृथक्शो भ्रान्तिनिवारणं नाम्नि ग्रन्थे कृतम् ।

वेदभाष्यग्राहकेषु प्रमुखा वैदेशिकाः– प्रो. एफ. मैक्समूलरः , प्रो. मोनियरविलियम्सः ।भारतीयेषु न्यायमूर्तिमहादेवगोविन्दरानाडे, रायबहादुरगोपालरावहरिदेशमुखः, सर टी . माधवरावः, महाराज २होल्करः, केशवचन्द्रसेनः, महेन्द्रलालसरकारः, राजा जयकृष्णदासप्रभृतयः ।7.62.2 पर्यन्तमेव

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

5649 मन्त्राणां भाष्यमकारि महर्षिः ।

आदावृषि – देवता– छन्दः स्वरमुल्लिख्य मन्त्रस्य प्रतिपाद्यविषयः संक्षेपेण प्रकाश्यते । महर्षेः प्राक् केनापि भाष्यकारेण स्वराणामुल्लेखो न कृतः। वैदिकशब्दा यौगिकाः सन्तीति महर्षेर्विशिष्टो मन्तव्यः। 'अग्निमीडे' ॰1. 1. 1 इति मन्त्रभाष्ये 'अग्निः' शब्दस्यार्थः परमेश्वरः। पण्डितमहेशचन्द्रन्यायरत्नप्रभृतीनां मतं यत् 'अग्निः' पदन्तु भौतिकस्य अग्नेरेव वाचकः। महर्षिणा यास्कमुद्धृत्य स्वमन्तव्याः स्थापिताः। ब्राह्मणग्रन्थानामपि प्रचुरः प्रयोगस्तत्रोपलभ्यते ।

ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका – महर्षिणा वेदविषये स्वमन्तव्या भाष्यदिशया च द्योतनाय "ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका" नामको ग्रन्थोविरचितः।

तत्र वेदोत्पत्तिः– वेदानां नित्यत्वं –वेदसंज्ञाविचारः – सृष्टिविद्याविषयः पृथिव्यादिलोकभ्रमणम् – आकर्षणानुकर्षणं –गणितविद्या– उपासना –मुक्तिः नौविमानादि– तारविद्या –राजप्रजाधर्म – ग्रन्थप्रामाण्याप्रामाण्यभाष्यकरणशङ्कासमाधानप्रभृतयः त्रिंशदधिका विषया विवेचिताः ।अत्रोऽभयपक्ष (पूर्वपक्ष–सिद्धान्तपक्ष इति पक्षद्वयम्) स्थापनपुरस्सरं विषयः प्रतिपादितः । तद्यथा– अथ कोऽयं वेदो नाम। मन्त्रभागसंहितेत्याह। किञ्च 'मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम्' इति कात्यायनोक्तेर्ब्राह्मणभागस्यापि वेदसंज्ञा कुतो न स्वीक्रियत इति ?

मैवं वाच्यम्। न ब्राह्मणानां वेदसंज्ञा भवितुमर्हति। कुतः? पुराणेतिहास संज्ञकत्वाद्वेदव्याख्यानादृषिभिरुक्तत्वादनीश्वरोक्तत्वात्कात्यायनभिन्नैर्ऋषिभिर्वेदसंज्ञायामस्वीकृतत्वान्मनुष्यबुद्धिरचितत्वाच्चेति' 8।

प्रो. मैक्समूलरमहोदयः 'संस्कृतसाहित्यस्य मानवपक्षः' इति विषयमवलब्य कथयति9-

"ऋग्वेदकाल से प्रारम्भ करके दयानन्द द्वारा स्वसम्पादित ऋग्वेद की भूमिका लिखे जाने के समय तक के साहित्य को हम दो भागों में बाँट सकते हैं। यहाँ यह बात भी बता देना समुचित ही होगा कि– दयानन्द द्वारा लिखी गयी ऋग्वेद की भूमिका भी कम रुचि पूर्ण नहीं है"।

खण्डनग्रन्थाः – महर्षिणा दयानन्देन वेदविरुद्धसाम्प्रदायिकमतानां निरसनाय बहवः खण्डनग्रन्था विरचिताः। वल्लभाचार्यमतखण्डनाय "वेदविरुद्धमतखण्डनम्" इत्याख्यग्रन्थः संस्कृतभाषायां विरचितः। महर्षिणा पुष्टिसम्प्रदायस्य "सिद्धान्तरहस्य शुद्धाद्वैतमार्तण्ड–सत्सिद्धान्तमार्तण्ड – विद्वन्मण्डन– अणुभाष्यम् आदिग्रन्थेषु–प्रतिपादितमन्तव्यानां खण्डनं विहितम्। ग्रन्थस्य तर्कप्रधाना व्यङ्ग्यपूर्णा चेति। तद्यथा–

तर्हि भावना का नाम? भावना तु पाषाणे पाषाणभावना रोटिकायां रोटिकाभावनेति यथार्थं ज्ञानमिति ब्रूमस्तस्मिंस्तद् बुद्धिरिति। तथा रोटिकायां पाषाणभावना पाषाणे रोटिकाभावनाऽयथार्थज्ञानमतस्मिंस्तद् बुद्धिभ्रमो ह्यभावना चेति' 10।

शिक्षापत्रीध्वान्तनिवारणम् – स्वामिनारायणमतदोषदर्शनात्मकः संस्कृतभाषायां विरचितो लघुग्रन्थः। अस्य शैली व्यङ्ग्यपूर्णा। तद्यथा–

"यो दैव्या सम्पदा युक्तो जनस्स त्विमां शिक्षापत्रीं कदाचिन्नैव ग्रहीष्यति, तस्मिन् विद्याप्रकाशस्य

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

विद्यमानत्वात्। यस्त्वविद्यासुरसम्पद्युक्तः स एतां स्वीकरोति। तस्मिन् सम्प्रदाहशब्दवाच्यस्य सम्प्रदायाग्रहान्धकारस्य विद्यमानत्वात्। सम्यक् प्रकृष्टतया दग्धज्ञाना भवन्ति यस्मिन् सोऽयं सम्प्रदाहः"। अत्र सम्प्रदायः स्थाने सम्प्रदाहः शब्दप्रयोगो व्यंग्यपूर्णः।

काशीशास्त्रार्थः – परमेश्वरस्य सर्वव्यापकत्वात् प्रतिमा नास्ति इति महर्षेर्धारणा– 'न तस्य प्रतिमाऽस्ति' 12 इति मन्त्रावलम्बिनी। परं परस्सहस्रवर्षेभ्यः परमेश्वरस्य प्रतिमा अपि भवति, निराकारः सन्नपि स साकारोऽपि भवतीति अवैदिकप्रथा विदुषां मनस्यपि बद्धमूला। साधारणजनानां तु कैव कथा?

महर्षिणा ईश्वरस्य प्रतिमापूजननिरसनाय काश्यां विंशत्यधिकपण्डितैः सह शास्त्रार्थः कृतः।विपक्षे प्रमुखा विद्वांस आसन् – स्वामिविशुद्धानन्दः, पण्डितो बालशास्त्री, महामहोपाध्यायः शिवकुमारशास्त्रिप्रभृतयः। सत्यव्रतसामश्रमिणः शास्त्रार्थविषये वक्तव्यमस्ति– परमहो! काश्यामानन्दोद्यानविचारे यत्र वयमास्म मध्यस्थाः, विशेषतो वादिप्रतिवादिवचसामनुलेखनेऽहमेक एवोभयपक्षतो नियुक्तः13।

ग्रन्थारम्भे विवरणात्मिकाः पंक्तयः_

"धर्माधर्मयोर्मध्ये शास्त्रार्थविचारो विदितो भवतु। एको दिगम्बरः सत्यशास्त्रार्थविद् दयानन्दसरस्वती स्वामी गङ्गातटे विहरति। स ऋग्वेदादिसत्यशास्त्रेभ्यो निश्चयं कृत्वैवं वदति वेदेषु पाषाणादिमूर्तिपूजनविधानं शैवशाक्तगाणपत्यवैष्णवादिसम्प्रदाया रुद्राक्षत्रिपुण्ड्रादिधारणं च नास्त्येव, तस्मादेतत्सर्वं मिथ्यैवास्ति नाचरणीयं कदाचित्' 14।

शिक्षणग्रन्थाः महर्षिदयानन्देन संस्कृतशिक्षणार्थं नैके ग्रन्थाः प्रणीताः। तद्यथा_

संस्कृतवाक्यप्रबोधः – अस्मिन् लघुग्रन्थे संलापशैल्यां लिखिता द्विपञ्चाशत् प्रकरणाः सन्ति। भाषा व्यावहारिकी सरला चेति। तद्यथा_

भोः शिष्य! उत्तिष्ठ प्रातः कालो जातः।

उत्तिष्ठामि।

अन्ये सर्वे विद्यार्थिन उत्थिता न वा?

अधुना तु नोत्थिता खलु।

तानपि सर्वानुत्त्थापय।

सर्व उत्थापिताः।

सम्प्रत्यस्माभिः किं कर्त्तव्यम्?

आवश्यकं शौचाविकं कृत्वा संध्यावन्दनम् 15।

वेदाङ्गप्रकाशः –वेदाङ्गेषु व्याकरणस्य स्थानमतीवमहत्त्वपूर्णम्। कथितं हि– 'मुखं व्याकरणं स्मृतम्' व्याकरणं वेदपुरुषस्य मुखतुल्यत्वात् महत्त्वपूर्णम्। व्याकरणाध्ययनार्थं – सन्धिविषयः नामिकः –कारकीयेत्यादिषु चतुर्दशभागेषु वेदांगप्रकाशः विरचितः। उणादिकोषस्य संस्कृतव्याख्याऽपि महर्षिणा कृता। एतदतिरिक्तम् अष्टाध्यायी भाष्यम् अपि विरचितम्। तृतीयाध्यायपर्यन्तस्य प्रकाशनं परोपकारिणीसभया कृतम्।

संस्कृतभाषायाः कविर्दयानन्दः – महर्षिदयानन्दप्रणीतेषु ग्रन्थेषु आदावन्ते च स्वरचितश्लोका

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

उपलभ्यन्ते।आदावीशस्तुतिर्विषयप्रतिपादनञ्च, प्रायशोऽन्ते ग्रन्थरचनाकालः कूटशैल्यां वर्ण्यते। अत्र दिङ्मात्रं प्रस्तूयते –

ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकाया उपक्रमणिकायाम् अष्टौ श्लोका उपलभ्यन्ते। तत्र प्रथमः श्लोकः स्तुत्यात्मकः छन्दस्तत्र शार्दूलविक्रीडितम् –

ब्रह्मानन्तमनादि विश्वकृदजं सत्यं परं शाश्वतं,
विद्या यस्य सनातनी निगमभृद् वैधर्म्यविध्वंसिनी।
वेदाख्या विमला हिता हि जगते नृभ्यः सुभाग्यप्रदा
तन्नत्वा निगमार्थभाष्यमतिना भाष्यं तु तन्तन्यते।।

द्वितीयः श्लोकः कूटशैल्यां ग्रन्थरचनाकालविधायकः–

कालरामाङ्कचन्द्रेऽब्दे भाद्रमासे सिते दले।
प्रतिपद्यादित्यवारे भाष्यारम्भः कृतो मया।।

तृतीयः श्लोको ग्रन्थकर्तुर्नामद्योतकः छन्दश्च शिखरिणी–

दयाया आनन्दो विलसति परः स्वात्मविदितः,
सरस्वत्यस्याग्रे निवसति हिता हीश शरणा।
इयं ख्यातिर्यस्य प्रततसुगुणा वेदमननाऽ–
स्त्यनेनेदं भाष्यं रचितमिति बोद्धव्यमनघाः।।

ग्रन्थान्ते पद्यद्वयमुपलभ्येते। प्रथमपद्ये ग्रन्थप्रयोजनं छन्दश्च स्रग्धरा–

वेदार्थाभिप्रकाशप्रणयसुगमिका कामदा मान्यहेतुः
संक्षेपाद्भूमिकेयं विमलविधिनिधिः सत्यशास्त्रार्थयुक्ता।
सम्पूर्णाकार्य्यथेदं भवति सुरुचि यन्मन्त्रभाष्यं मयातः
पश्चादीशानभक्त्या सुमतिसहितया तन्यते सुप्रमाणम्।।

द्वितीये पद्ये वेदभाष्यक्रमो निर्दिष्टः –

मन्त्रार्थभूमिका ह्यत्र मन्त्रस्तस्य पदानि च।
पदार्थान्वयभावार्थाः क्रमाद् बोध्या विचक्षणैः।।

ऋग्वेदभाष्यारम्भ ईशस्तवनपुरस्सरो लेखनतिथिपूर्वको मन्दाक्रान्ताछन्दसि सूचितः–

विद्यानन्दं समवति चतुर्वेदसंस्तावना या
सम्पूर्येशं निगमनिलयं सम्प्रणम्याथ कुर्वे।
वेदस्त्र्यङ्के विधुयुतसरे मार्गशुक्लेऽङ्गभौमे
ऋग्वेदस्याखिलगुणगुणिज्ञानदातुर्हि भाष्यम्।।

यजुर्भाष्यारम्भे द्वौ श्लोकौ स्तः। तत्र प्रथमे प्रार्थनापूर्विका भाष्यकरणसूचना। द्वितीये रचनाकाल निर्देशः। गोकरुणानिधिः नाम्नि लघुग्रन्थेऽप्यादौ पद्यद्वयम्। तत्र प्रथमः ग्रन्थप्रतिपाद्यसूचकः, छन्दश्च वंशस्थः –

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

तनोतु सर्वेश्वर उत्तमं बलं गवादिरक्षं विविधं दयेरितः।
अशेषविघ्नानि निहत्य नः प्रभुः सहायकारी विदधातु गोहितम्।।

ग्रन्थान्तेऽपि पद्यद्वयम्। प्रथमः श्लेषालङ्कारयुतः चित्रकाव्यात्मकः –

धेनुः परा दयापूर्वा यस्यानन्दाद्विराजते ।
आख्यायां निर्मितस्तेन ग्रन्थो गोकरुणानिधिः ||

अपरस्मिन् पद्ये कूटशैल्यां ग्रन्थरचनाकालो निर्दिष्टः –

मुनिराममङ्कचन्द्रेऽब्दे तपस्यासिते दले।
दशम्यां गुरुवारेऽलङ्कृतोऽयं कामधेनुपः।।

आर्याभिविनय इत्याख्यस्य प्रार्थनात्मकस्य वेदमन्त्रव्याख्याग्रन्थस्य आदावष्टौ श्लोकाः। प्रथमो मंगलाचरणात्मकः। द्वितीये रचनाकालः। तृतीयश्लोकस्य छन्दः शिखरिणी। तत्र ग्रन्थकर्तृर्नामोल्लेखः।अग्रिमेषु 4-6 पद्यत्रयेषु ग्रन्थप्रयोजनम्।

सप्तमश्लोकस्य छन्दः तोटकं, तच्च दर्शनीयम् –

विमलं सुखदं सततं सुहितं, जगति प्रततं तदु वेदगतम्।
मनसि प्रकटं यदि यस्य सुखी , स नरोऽस्ति सदेश्वरभागधिकः।।

अष्टमश्लोकस्य छन्दः वंशस्थः –

विशेष भागीह वृणोति यो हितं, नरः परात्मानमतीवमानतः।
अशेषदुःखात् तु विमुच्य विद्यया, स मोक्षमाप्नोति न कामकामुकः।।

चतुर्थपादस्य तुलना श्रीमद्भगवद्गीतायाः– स शान्तिमाप्नोति न कामकामी' 2.70 श्लोकेन सह करणीया। संस्कारविधौ नव श्लोकाः। अष्टश्लोका अनुष्टुप् छन्दसि। नवमस्य छन्दः शिखरिणी। अयं श्लोको ग्रन्थकर्तुः परिचयात्मकः। स्वल्पपाठभेदपूर्वकोऽयं श्लोकः ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका – आर्याभिविनयः उभयत्र उपलभ्यते |

महर्षिणा अन्येऽपि श्लोका विरचिताः। यथा – सत्यार्थप्रकाशस्य तृतीये समुल्लास उपलभ्यत एकः श्लोकः _

विद्याविलासमनसो धृतिशीलशिक्षाः ,
सत्यव्रता रहितमानमलापहाराः ।
संसारदुःखदलेनन सुभूषिता ये
धन्या नरा विहितकर्मपरोपकाराः।।

अत्र वसन्ततिलका छन्दः। परोपकारिणां प्रशंसा उत्साहः स्थायीभावः, वीरो रसः। संक्षेपेण प्रस्तुताः श्लोकाः प्रमणियन्ति यत् काव्यशास्त्रकारैर्हेतुत्वेन उपन्यस्तः शक्तिर्नामकः तत्त्वो नैपुण्यपूर्वको महर्षौ प्राचुर्येण

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

आसीत्।

महर्षिस्थापिताः संस्कृतपाठशालाः– वैदिकसंस्कृतेः संरक्षणं संस्कृतभाषासंरक्षणेनैव भवितुं शक्नोतीति महर्षेर्दृढो विश्वासः। एतदर्थं महर्षिणा संस्कृतपाठशालाः स्थापिताः। प्रथमा पाठशाला १९२५ वैक्रमाब्दे तदानीन्तनीयस्य संयुक्तप्रान्तस्य (साम्प्रतिक–उत्तरप्रदेशस्य) कासगंजनगरे स्थापिता। तत्र अष्टाध्यायी – महाभाष्यं–मनुस्मृत्यादयो ग्रन्थाः पाठ्यक्रमे निर्धारिताः। छात्रा गुरुकुलप्रणालीम् अनुपालयन्तोऽहर्निशं विद्यालये निवसन्ति स्म। छात्राणां नगरगमनं पूर्णतः प्रतिषिद्धम् आसीत्। छात्राणां कृते अग्निहोत्रम् अनिवार्यम्। अपरा पाठशाला फर्रूखाबादनगरे श्रेष्ठिवंशीलाल महोदयानामार्थिकसाहाय्येन तस्मिन्नेव वर्षे संस्थापिता। अत्र आदावेव पञ्चाशत् छात्राः प्रविष्टाः।अध्यापकत्वेन पण्डितो ब्रजकिशोरः नियोजितः। वेतनरूपेण त्रिंशत् रूप्यकाणि प्रतिमासं निर्धारितानि।

मिर्जापुरनगरे तथा च अलीगढजनपदस्य छलेसरनगरे अन्ये द्वे पाठशाले स्थापिते। काश्यामपि महर्षिभक्तेन महात्मना जवाहरदासेन संस्कृतपाठशाला प्रारब्धा। अत्र शिवकुमारशास्त्री (महामहोपाध्यायः) अध्यापकत्वेन नियुक्तः।

महर्षेरभिलषितम् अष्टाध्यायीमाध्यमेन संस्कृतशिक्षणम्। परं ये अध्यापका नियुक्तास्तेषां महर्षिणा सार्द्धं वैचारिका मतभेदा अथ च अष्टाध्यायीपाठेन काठिन्यम्। तेनायमुपक्रमः साफल्यं न प्राप्तवान्। परं साम्प्रतिकी गुरुकुलपरम्पराया उत्सः तस्मिन्नेवोपक्रमेऽन्तर्निहित इति कथने नास्ति अतिशयोक्तिः।

महर्षेः प्रागपि संस्कृतपाठशाला आसन्। परं तत्राध्ययने वर्गविशेषीयछात्राणामेवाधिकारः। अध्यापका अपि वर्गविशेषीया एव। दयानन्दस्थापितपाठशालासु समेषामध्ययनाधिकारः। नासीत् तत्र कोऽपि जन्माधारितो भेदभावः।

दयानन्द एंग्लोवैदिकसंस्था– महर्षेरनुयायिभिर्दयानन्द एंग्लो वैदिकनाम्नि संस्था स्थापिता। तत्र संस्कृतभाषाया वैदिकवाङ्मयस्य च अध्ययनम् आंग्लभाषया सहैव प्रारब्धम्।

गुरुकुलप्रणाली– संस्कृतप्रसाराय विंशत्यां शताब्द्यां सर्वत्र देशे बहवः संस्कृतविद्यालयाः गुरुकुल नाम्ना प्रारब्धाः। तत्र प्रमुखाः सन्ति – गरुकुलविश्वविद्यालयः काङ्गडी, हरिद्वारम् गरुकुलमहाविद्यालयः ज्वालापुरम् गुरुकुलसिकन्दराबादः गरुकुलमहाविद्यालयः, झर्झरं गुरुकुल अयोध्या, गुरुकुलमहाविद्यालयः ततारपुरम् कन्यानां कृते नरेला गुरुकुलं गरुकुलशिखापुरम् (चोटीपुरा), गुरुकुल नजीबाबादः, पाणिनिमहाविद्यालयः वाराणसी प्रभृतयः शताधिकाः विद्यालया दयानन्दविहितपाठविधिमनुसृत्य अद्यापि संस्कृतप्रसारे संलग्नाः। अत्र कस्यापि वर्गस्य कुलस्य वा कस्यापि प्रान्तस्य छात्रः छात्रा वा भेदभावं विना अध्येतुं शक्नोति। सामाजिकसौमनस्यक्षेत्रे गरुकुलानां योगदानम् अतीवमहत्त्वपूर्णम्।

गरुकुलेषु अधीतविद्यैर्विद्वद्भिर्या संस्कृतसेवा कृता तस्या वर्णनं संक्षिप्तपत्रे कर्तुमशक्यम्। पुनरपि दिङ्मात्रमुदाह्रियते महाकविना मेधाव्रताचार्येण दयानन्ददिग्विजयम् ' महाकाव्यं प्रकृतिसौन्दर्यम् – कुमुदिनीचन्द्रः ब्रह्मचर्यशतकम् गुरुकुलशतकम् – ब्रह्मर्षिविरजानन्दचरितम् प्रभृतयो मौलिकग्रन्था विरचिताः। पण्डितदिलीपदत्तशर्मणा मुनिचरितामृतं महाकाव्यम्– प्रतापचम्पूः संस्कृतालोकः प्रभृतयः द्विजेन्द्रनाथशास्त्रिणा दयानन्दोदयः, स्वराज्यविजयम् महाकाव्ये, रमाकान्तशास्त्रिणा दयानन्दचरितं महाकाव्यम् धर्मदेवविद्यामार्तण्डेन

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

महापुरुषकीर्तनं– महिलामणिकीर्तनं द्वे काव्ये विरचिते।

अन्यैरपि विद्वद्भिः महाकाव्यानि– काव्यानि– चरितग्रन्था आदयो नैके ग्रन्थाः प्रणीताः।

दयानन्दसमकालिकैर्महापुरुषैः पृथक् – पृथक् क्षेत्रेषु प्रयत्ना विहितास्तेषां प्रेरणास्रोतांसि भिन्नानि। परं दयानन्दस्य प्रेरणास्रोतो वैदिकवाङ्मयं संस्कृतञ्चेति। अतो दयानन्देन संस्कृतिः संस्कृतोद्धाराय बहुविधाः प्रयत्नाः कृताः। परिणामतः संस्कृताध्ययनं प्रति जनानाम् अभिरूचिः प्रवृद्धा। सङ्क्षेपेण कथयितुं शक्यते यत् – दयानन्दर्षेराविर्भावः प्रयत्नाश्च संस्कृतोद्धाराय जाताः ।

****

1. मनु० 2.20

2. our English schools are flourishing wonderfully . The effect of this education on the Hindus is Prodigious. No Hindu, who has received English education ever remains sincerely attached to his religion . ...लार्ड टी. बी.
मैकाले द्वारा अपने पिता को कलकत्ता से 12 october 1836 को लिखा गया पत्र 329.330

3. Life and letters of Maxmuller.

4. Raja ram mohan roy; His life, writings and speeches . G . A . Nateson & eq; madras- p. 89

5. उपनियम–36

6. यजु. 1. 5– अग्ने व्रतपते व्रतं चरिष्यामि तच्छकेयं तन्मे राध्यताम् । इदमहमनृतात् सत्यमुपैमि – मन्त्रभाष्ये

7. यथा– यजु. 6.14 मन्त्रव्याख्याने

8. वेदसंज्ञाविचारः– ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, पृ. 80

9. 'हम भारत से क्या सीखें' – शीर्षक भाषण माला के अन्तर्गत तृतीयव्याख्यान, पृ. 102

10. दयानन्दलघुग्रन्थसंग्रहः– आर्षसाहित्यप्रचारट्रस्ट, दिल्ली. पृ. 19

11. वही, पृ, 121

12. यजु. 32. 3

13. ऐतरेयालोचनम् – पृ–127

14. काशीशास्त्रार्थः– पृ– 3

15. संस्कृतवाक्यप्रबोधः – पृ– 1

16. सत्यार्थप्रकाशः तृतीयः समुल्लासः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

महर्षिदयानन्दस्वामिनः शैक्षिककदर्शनं संस्कृतशिक्षणं शास्त्रशिक्षणं प्रति योगदानञ्च

डा. देवदत्तः सरोडे

प्रास्ताविकम् –

भारतस्यैतिह्ये एकोनविंशतितमाशताब्दी नवजागरणशताब्दी इति कथने नास्ति अतिशयोक्तिः। आभारतं परस्परं द्विषत्सु भारतीयनृपेषु, अविद्यायां रतेषु जनसामान्येषु, आङ्ग्लान् सेवमानेषु मैकालेमानसपुत्रेषु, पाखण्डेषु, अधर्मेषु, सम्पृक्तेषु धर्ममार्तण्डेषु, आङ्ग्लदास्यशृङ्खलया परिपीड्यमानेषु भारतीयजनेषु, सर्वत्र अराजकत्वमुपप्लवः, अन्यायः, कदाचारः शोषणं, वचनम् इत्येतस्यैव प्राबल्यम् आसीत्। नानाजातिषु विभक्तो भारतीयसमाजः अवर्तत, एता जातय परस्परं कलहायन्ते स्म । धर्मगुरवः अन्योऽन्यं असहमाना द्विषन्ति स्म । धर्ममूढाः दिङ्मुग्धाः भारतीयाः कामकारतः प्रवर्तन्ते स्म। नाना मिथ्या सम्प्रदायाः मतानि गुरवः भगवन्तः पाखण्डिनः जनान् प्रलोभ्य वञ्चयन्ति स्म। देशे यवनानां शासनम्, आर्याणां धर्मपरिवर्तनं विधाय यवनक्रिस्तइस्लाममतेषु दीक्षितान् कृत्वा यावनमतं प्रतिष्ठापयामासुः यावनाः। जनेषु दारिद्र्यम्, यावनदास्यं वैदेशिकशासकानां सर्वत्र गुणगौरवं, सामन्ताधिपानां प्रजापीडनमेव परमधर्मः आसीत् । यत्र धर्मनिष्ठा राष्ट्रनिष्ठा निजजातिधर्मभाषासंस्कृतिसभ्यतैतिह्यमहापुरुषाणां गौरवम् अनुदिवसं क्षीयमाणम् आसीत् एतादृशीषु विषादस्थितिषु स्वामिदयानन्दो जनिं लेभे।

स्वामिदयानन्दस्य संक्षिप्तजीवनपरिचयः -

स्वामिदयानन्दस्य जन्म गुर्जरराज्ये मौरवी प्रान्ते टंकारा ग्रामे औदिच्यब्राह्मणकुले १८२४ ईस्वीयाब्दे अभूत्। अस्य पितुः नाम कर्षनजी तिवारी मातुः नाम रूक्मिणी आसीत्। पिता कर्षन जी परमशिवभक्तः अवर्तत। बाल्यकाले कुलपरम्परामनुसृत्य गृहे एव अक्षराभ्यासः यजुर्वेदस्य कण्ठस्थीकरणं मूलशङ्करेण व्यधायि। १८३७ ईस्वीयाब्दे मूलशङ्करः शिवरात्रौ पितुराज्ञया शिवरात्रिव्रतमाचचार। ग्रामशिवमन्दिरे रात्रीजागरणकाले सुप्तेषु सर्वभक्तजनेषु एकाकिनि जागरिते दयानन्दे शिवलिङ्गस्योपरि कश्चन मूषकः नैवेद्यादिपदार्थान् सेवितुं समारूढः। एतद्वीक्ष्य मूलशङ्करेण चिन्तितं यत् "देवाधिदेवमहादेव" आत्मनि आरूढं क्षुद्रं जन्तुमपि दूरीकर्तुं न प्रभुः तर्हि दैत्यादीन् हन्तुं कथं प्रभवेत् ? कैलासवासी शङ्करः अयमेव भवितुनार्हीति वस्तुतः शिवः अन्यः भवेद् इति विषण्णमना गृहमुपगम्य मातरमेतद् विनिवेद्य सुष्वाप, ततः परं समतिक्रामत्सु केषुचिद् दिवसेषु तस्य भगिनी मृता पश्चात् वत्सलपितृव्यः दिवंगतः। एतन्मरणं विलोक्य नानाविचारवितर्कविमनायितं मूलशङ्करस्य चित्तं सत्यान्वेषणे संलग्नम् । १८४६ ईस्वीयाब्दे गृहं परित्यज्य सिद्धयोगिनि सविधे सत्यज्ञानप्राप्त्यर्थं प्रयत्नोऽकारि। आभारतं १४ वर्षाणियावत् सत्यान्वेषणे संचचार। एतस्मिन् अन्तरे स्वामिनः पूर्णानन्दात् सन्न्यासं जग्राह ततः स्वामिदयानन्दसरस्वती सञ्जातः । १८६० ईस्वीयाब्दे मथुरास्थदण्डिविरजानन्दस्वामिनः सविधे वर्षचतुष्टयम् आर्षग्रन्थान् अष्टाध्यायीमहाभाष्यादीन् अधीत्य १८६४ विद्यां परिसमाप्य लोककल्याणं विधातुं मथुरातः निश्चक्राम । १८६७ ईस्वीयाब्दे हरिद्वारस्थकुम्भमेलावसरे पाखण्डखण्डिनीपताकां तत्र उत्तोल्य समकालिकधर्मक्षेत्रे

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सामाजिकक्षेत्रे प्रवृद्धपाखण्डानि खण्डयितुं प्रवृत्तः।

१८६९ विद्यानगर्यां काश्यां पण्डितैः सह मूर्तिपूजामभिलक्ष्य शास्त्रार्थः सम्पन्नः त्रिशते पण्डितेषु नैकोऽपि, वेदेषु , मूर्तिपूजासम्मतं प्रमाणं प्रदातुम् अलं बभूव तत्र स्वामिदयानन्दो विजयी जातः। १८७४ ईस्वीयाब्दे राजाजयकृष्णदासस्य प्रेरणया स्वामिदयानन्दः १२.६.१८७४-३०.९.१८७४ पर्यन्तं कालजयी सत्यार्थप्रकाशग्रन्थं सार्धत्रिमासेषु व्यरचयत्।

१८७५ मुम्बईनगर्यां काकडवाडी स्थाने प्रथमार्यसमाजस्य स्थापना विहिता। १८७७ कलकत्ताप्रवासे देवेन्द्रनाथमुखोपाध्यायः श्रीकेशवचन्द्रसेनः ब्रह्मसमाजिनौ मिलितौ श्रीकेशवचन्द्रसेनस्य परामर्शमङ्गीकृत्य केवलं कौपीनधारिदयानन्दः, वस्त्राणि धर्तुं हिन्दीभाषया लेखनं प्रवचनं कर्तुम् अङ्गीचकार, एतस्मिन् वर्षे एव लाहोर नगरे आर्यसमाजस्य स्थापना कृता। अयमेवार्यसमाज उत्तरभारते सामाजिकधार्मिकराष्ट्रियसांस्कृतिकनवजागरणे अग्रेसरोऽवर्तत।

स्वामिदयानन्दः १८६४ आरभ्य १८८३ पर्यन्तं सम्पूर्णे मध्योत्तरभारते वैदिकधर्मस्य प्रचारं प्रसारम् अकार्षीत् । सुप्तराष्ट्रस्य धर्मभाषासंस्कृतिस्वदेशाभिमानं प्रबोधयाञ्चकार एतन्मध्ये, नैके शास्त्रार्थाः, चर्चाः विहिताः । ग्रन्थलेखनं, विद्वन्मेलनं, समाजसंस्करणं कृतम् । गुणकर्मस्वभावानुसारं वर्णव्यवस्थां, वेदोक्तधर्मव्यवस्थां पुरस्कृत्य प्रचारं चकार । बालविवाहनिषेधः विधवाविवाहव्यवस्था, स्त्रीशिक्षा, स्त्रीवेदाधिकारः शूद्रशिक्षाधिकारः वेदाधिकारश्च एकेश्वरवादः मूर्तिपूजाखण्डनं, आदर्शवेदोक्तजीवनम् इत्यादीनि नानाकार्याणि महर्षिदयानन्देन समपादि ।

सत्यसनातनवैदिकधर्मप्रचारप्रसारकाले पाखण्डखण्डनसमये स्वामिनि दयानन्दे षोडशकृत्वः विषप्रयोगः अकारि पापिपाखण्डिधूर्तजनैः । विषप्रभावेण अन्ते १८८३ ईस्वीयाब्दे, दीपावली अमावस्यायां भुवं विरहय्य स्वामिदयानन्दः दिवं जगाम ।

शिक्षा(Education) – शिक्ष्- विद्योपादाने इत्यस्माद्धातोः गुरोश्चहलः इति अप्रत्यये कृते स्त्रियां टापि सति शिक्षा इति पदं निष्पद्यते शिक्ष्यते, बुध्यते ज्ञायते अनयेति शिक्षा, शिक्षा नाम ज्ञानप्रदानं ज्ञानार्जनं च महर्षिदयानन्दस्वामी स्वकीय सत्यार्थप्रकाश इति पुस्तके द्वितीयसमुल्लासे अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामः इति बालशिक्षामधिकृत्य वर्णनं किञ्च तृतीयसमुल्लासे अथ अध्ययनाध्यापनविधिं व्याख्यास्यामः इति शिक्षामधिकृत्य वर्णनं चकार अपि च ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका इति पुस्तके पठनपाठनविषयमभिलक्ष्य वर्णयामास तथा च संस्कारविधिः इति ग्रन्थेऽपि पठनपाठनविधिः इति शीर्षके अधिशिक्षं लिलेख । स्वामी "स्वमन्तव्यामन्तव्यप्रकाशे " शिक्षामेवाह .... शिक्षा- “यया विद्या, सभ्यता, धर्मात्मता, जितेन्द्रियता....... इत्यादीनां संवृद्धिः भवेत् अपि च आभिः अविद्यादयो दोषाः नष्टाः स्युः। "

किञ्च स्वामिनः साहित्ये तत्र तत्र विकीर्णेषु शिक्षावचनेषु तेषां समग्रशिक्षाविषयकाभिमतम् एवं जातीयकं भवितुमर्हति। शिक्षा नाम परमाणुतः परमेश्वरपर्यन्तं यथावत् ज्ञानप्राप्तिः अथवा पराविद्यायाः अपरा विद्यायाः च संप्राप्तिः। बौद्धिकशैक्षिकशारीरिकात्मिकसामाजिकधार्मिकानुशासनात्मकविकासयुतलोकोपकारकसच्चारित्र्य-समन्वितव्यक्तित्वस्य निर्माणम्।

श्रीमतः दयानन्दस्वामिनः साहित्यानुशीलनेन एतत् सुतरां स्फुटीभवति यत् तस्य शिक्षायाः तात्पर्यं कियत्

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

गभीरतरं उदात्ततरञ्च विद्यते यथा आर्यसमाजस्य दशनियमेषु अष्टमनियमः एवमस्ति।

'अविद्यायाः नाशो विद्यायाः वृद्धिः कर्त्तव्येति ।'

किञ्च षष्ठे नियमे एवमाह - लोकोपकारः अस्य समाजस्य प्रधानोद्देश्यं विद्यते अर्थात् शारीरिकात्मिकसामाजिकोन्नतिसम्पादनम् ।

सत्यार्थप्रकाशस्य तृतीयसमुल्लासस्य आरम्भे स्वामी एवमुवाच "आत्मनः अपत्यानि उत्तमविद्याशिक्षागुणकर्मशीलस्वरूपाभरणैः सुभूषितानि स्युः इत्येतद् मातृपित्राचार्यसम्बन्धिनां मुख्यं कर्त्तव्यम् विद्यते "अग्रेऽवोचत् -" यतः सुवर्णादिभूषणधारणेन केवलं देहाभिमानं विषयासक्तिः चौरादीनां भयं भवति, क्वचित् मरणमपि संभवेत् ।"

शिक्षायाः महत्त्वम् - शिक्षायाः माहात्म्यं प्रतिपादयन् महर्षिः प्राह -

"विद्याविलासमनसोधृतशीलशिक्षाः, सत्यव्रता रहितमानमलापहाराः।
संसारदुःखदलनेन सुभूषिताः ये, धन्या नरा विहितकर्मपरोपकाराः ।।"

येषां मनांसि विद्याविलासे निमग्नानि सन्ति ये च्च जनाः सुशीलस्वभावयुताः सत्याचरणे तत्परा अपि च पवित्रा मदविरहा वेदोक्तकर्मभिः लोककल्याणे संलग्ना भवबन्धदुःखभञ्जनेन लोके समादृताः तादृशाः जनाः धन्या भवन्ति इति । मनुरपि प्राह-

"विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिर्ज्ञानेन शुध्यति। "

द्वितीयसमुल्लासस्य अन्ते पाठनस्य महत्त्वं पित्रोः कर्त्तव्यं च स्मारयन् महर्षिः उवाच-

माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः।
न शोभते सभामध्ये हंसमध्ये बको यथा।।

स्वामिदयानन्दाभिमतानि शिक्षायाः उद्देश्यानि -

1. धार्मिकतास्तिकतासमन्वितसच्चारित्र्यस्य निर्माणम्।
2. शारीरिकात्मिकसामाजिकविकाससम्पादनम्।
3. विद्यायाः वृद्धिः अविद्यायाः निर्मूलनम्।
4. ब्रह्मचर्यं सत्प्रवर्तनं धर्माचरणं तपश्चरणम् इत्यादीनां सद्गुणानामाचरणम्।
5. मानवस्य सर्वाङ्गीणविकाससम्पादनं येन अभ्युदयनिश्रेयसोरवाप्तिः स्यात्।
6. वेदानां वेदानुकूलशास्त्राणां संरक्षणं पठनं पाठनम्।
7. वैदिकसंस्कृतेः संरक्षणम्।
8. नैतिकमूल्यानां संवर्धनम्।
9. व्यष्टिहितं समष्टिहितञ्च इत्येतद् द्वयं सम्पादनीयम् ।
10. शिष्टाचारः सभानुकूलव्यवहारः।
11. विज्ञानं, शिल्पं, कलाम् अन्या उपाधिविद्याः कौशलानि सर्वमेतत् समुपार्जनीयम्।
12. सत्यासत्यनिर्णयसदसद्विवेकसम्पादनम्।
13. राष्ट्रभक्तिः दैवभक्तिः शास्त्रनिष्ठा वर्धनीया।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

14. लोककल्याणभावना।
15. समेषां कृते भेदभावं वर्जीयित्वा समानशिक्षणसमानसमुदाचारसमानावकाशकल्पनम्।
16. उत्तमसन्नागरिकनिर्माणम्। **कृण्वन्तो विश्वमार्यम्।**
17. स्वदेशाभिमानजागरणम्।
18. पारतन्त्र्यविनिर्मूलनं स्वातन्त्र्यप्राप्तिः।
19. वसुधैवकुटुम्बकम् इति भावना समुत्पादनीया।
20. संस्कृतलिपिभाषाव्याकरणज्ञानार्जनम्।
21. अन्यभारतीयभाषापाश्चात्त्यभाषाधिगमः।
22. समग्रान्तरिकबाह्यव्यक्तित्त्वस्य सर्वविधविकाससम्पादनम्।
23. प्रकृतेः पर्यावरणस्य च संरक्षणं तदनुकूलाचरणम्।
24. ज्ञानार्जनम् अनुभूतिसम्पादनञ्च।

महर्षिदयानन्दाभिमता शिक्षाव्यवस्था-

शिक्षायाः उद्देश्यानि सम्प्राप्तुं शिक्षणाधिगमौ सम्यक् निर्वर्तयितुं काचित् सुनियोजिता व्यवस्था स्यात् यया शिक्षणाधिगमकार्यं निर्विघ्नं सम्पद्येत। महर्षिदयानन्दस्वामी स्वकीये प्रसिद्धे सत्यार्थप्रकाशग्रन्थे द्वितीये तृतीये च समुल्लासे शिक्षाव्यवस्था कथं स्यात् इति वर्णयति । तत्र द्वितीयसमुल्लासे बालशिक्षां वर्णयन् **"मातृमान् पितृमान् आचार्यवान् पुरुषोवेद "** इति शतपथब्राह्मणस्य वचनमुपस्थाप्य एवमाह "यस्य माता सुशीला धार्मीकी, विदुषी भवति यस्य पिता सदाचारी परोपकारी विद्वान् भवति यस्य गुरुः बहुश्रुतः छात्रवत्सलः आचारवान् भवति निश्चप्रचं स जनः अतीव भाग्यशाली भवति । तत् कुलं धन्यं भवति।" आचार्यः साङ्गोपाङ्गवेदविद्यानामध्यापकः सत्याचारस्य प्रापकः असत्याचारस्य हारकः इति स्वामिदयानन्दाभिमतम् । निरुक्तकारः **यास्कः** ब्रूते-

" आचार्यः कस्मात् आचारं ग्राहयति आचिनोति अर्थम् आचिनोति बुद्धिमिति वा।"

स्वामिनः मते शिक्षाया आरम्भः गर्भादानाद् आरभ्य भवति अतः मातापितरौ उत्तमसन्तानप्राप्त्यर्थं सदाचरणमुत्तमपदार्थानां सेवनं कुर्याताम् । स्वामिदयानन्दः मनुते यत् गर्भादानाद् आरभ्य माता सद्वर्तनेन स्वाध्यायेन गर्भस्थशिशुं परिपालयेत् संस्कुर्यात् बालजन्मनः परं पञ्चवर्षपर्यन्तं मातैव शिष्टाचारान् वर्णोच्चारणं मातृभाषां शिक्षयेत् पश्चात् बालकं पिता सप्तमवर्षं यावत् विद्यां, लौकिकव्यवहारान् बोधयेत् । ततः परम् अष्टमे वयसि१ गरुकुलं पाठशालां वा प्रेषयेत् यत्र उत्तमाचार्यस्य सविधे सदाचारान् नैतिकगुणान् नानाविद्याः शिल्पकलाः बालकः सम्पादयेत्।

१. प्राथमिकी शिक्षा गृहे भवेत् ततः परं उच्चशिक्षा गरुकुले पाठशालायां भवेत् ।
२. पितरौ आत्मनः अपत्यस्य लालनं न कुर्यातां यतः लालनाश्रयाः दोषा भवन्ति ।२
३. प्राचीनर्षिमुनीनां भारतीयशिक्षाव्यवस्था भवेत् ।
४. सहशिक्षा अर्थात् स्त्रीपुंसां सम्मिलिताशिक्षा न भवेत् इति स्वामिनः मतम् ।
५. बालकानां शिक्षणं विद्याध्ययनं वा गुरुकुले पाठशालायां कन्यानां शिक्षणं कन्यागुरुकुले कन्यापाठशालासु वा भवेत् ।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

६. एतद्गुरुकुलं ग्रामाद् नगराद् वा दूरे एकान्ते अरण्ये वा भवेत्। कन्यानां गुरुकुलानि पाठशालाः बालकानां गुरुकुलेभ्यः दूरे पृथक् च स्युः।

७. गुरुकुलस्य स्थानम् अथवा पाठशालायाः स्थानं नदीनां सङ्गमे३ नदीतीरे , उपत्यकासु आरण्यकप्रान्ते रमणीयप्राकृतिकवातावरणे स्यात्।

८. बालकानां गुरुकुले पुरुषा आचार्याः शिक्षकाः स्युः बालिकानां पाठशालासु महिला आचार्या भवेयुः।

९. सर्वेभ्यः पक्षपातरहिता समानशिक्षा, तुल्यान्नपानवस्त्रसाधनसामग्रीसम्पूर्तिः समानसमुदाचारः, समानावसरो भवेत्। स्वावलम्बिनी गुरुकुलीयव्यवस्था भवेत्, समेषां जनानां कृते निः शुल्का अनिवार्या शिक्षा स्यात्। निर्धनानां कृतेऽपि शिक्षाव्यवस्था भवेत्।

१०. अष्टमे वर्षे बालकमुपनीय गायत्रीमन्त्रोपदेशं विधाय वेदारम्भम् आचार्यः कुर्यात्। प्रत्यहं सन्ध्योपासनं प्राणायामम् अग्निहोत्रं च ब्रह्मचारी कुर्यात्। ब्रह्मचारी सदाचरणे तत्परः भवेत् तथा आचार्यः ब्रह्मचारिणः दोषान् अपाकृत्य सदाचारान् ४ धर्माचरणं शिक्षयेत्।

११. शिक्षा शूद्राणां महिलानां कृतेऽपि स्यात् न केवलं शिक्षा वेदाध्ययनमपि कारयेत्।

अत्र केचन आक्षिपन्ति यत् "**स्त्रीशूद्रौ नाधीयाताम्** इति श्रुतेः" अतः स्त्रीशूद्राणां वेदाध्यापनं न कार्यम्। स्वामिदयानन्दस्तु एतन्न सहते। इदं वचनं खण्डयन् श्रुतिप्रमाणं ददौ-

"यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः।

ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय ।।यजुर्वेदः २६-२

पाठ्यक्रमः पाठ्यग्रन्थाश्च-

आर्षम् अनार्षम्- महर्षिदयानन्दः यदा गुरुवरविरजानन्दात् व्याकरणमध्यगीष्ट तदा गुरुः तस्मै उपदिदेश यत् ऋषिप्रणीतानि आप्तोपदिष्टानि शास्त्राणि पुस्तकानि पठितव्यानि, लौकिकपुरुषैः निर्मितानि क्षुद्राशयानि अनार्षपुस्तकानि न पठितव्यानि इति। अतः स्वामिदयानन्दोऽपि स्वकीयरचनासु सर्वत्र आर्षग्रन्थानां पठनस्य माहात्म्यं वर्णयामास, तद्यथा सत्यार्थप्रकाशे तृतीये समुल्लासे "अनार्षलौकिकग्रन्थानां पठनं तावत् महता परिश्रमेण अल्पलाभप्राप्तिः यथा महतो वंशस्तम्भात् लङ्घानुकर्षणम्। परन्तु आर्षग्रन्थानां पठनं तथा वर्तते यथा- "एकदा निमज्जनं बहुमूल्यमुक्तासम्पादनम्।" अतः सत्यार्थप्रकाशे ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायां संस्कारविधौ च स्पष्टतया आर्षग्रन्थानामुल्लेखः तेषां पठनक्रमश्च प्रदत्तः।

आर्षग्रन्थपठनक्रमः- वर्णोच्चारणशिक्षा अष्टाध्यायी च पाणिनिना प्रणीता। अनयोः कण्ठस्थीकरणं ततः परं संस्कृतभाषाभ्यासः अष्टाध्याय्याः (प्रथमायाः) वृत्तेः अध्ययनम् अर्थात् सूत्रक्रमेण सूत्राणां व्याख्यानं पदसिद्धिश्च तद्यथा, आदौ पदच्छेदः५ विभक्तिः, पदार्थः, समासविग्रहः अन्वयः, अर्थनिष्पादनं पूर्वपक्षः (शङ्का) उत्तरपक्षः (समाधानम्) अनेन क्रमेण समेषां सूत्राणां व्याख्यानं कृत्वा शिक्षयेत्।

अष्टाध्याय्याः सूत्रार्थाध्ययनात् परं धातुपाठस्य दशलकाररूपाणां प्रक्रियासमन्वितं पाठनं कुर्यात्। एतदनन्तरम् उणादिकोशस्य गणपाठस्य च पाठने सर्वसुबन्तविषयं भृशं विशदीकुर्यात्। एतस्मात् परं अष्टाध्याय्याः द्वितीयामावृत्तिं (काशिकां) पाठयेत् यत्र शङ्कासमाधानं वार्तिकानि कारिकाः परिभाषाश्च बोधयेत्। इतः परं महाभाष्यं

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

पतञ्जलिमुनिविरचितम् अध्यापयेत् । यदि मतिमन्तः, पुरुषार्थिनः, ऋजवः विद्याभिलाषिणः परिश्रमेण पठेयुः पाठयेयुश्च तदानीं त्रिषु सार्धत्रिषु चतुर्षु वा वर्षेषु कृत्स्नं व्याकरणं समपद्येत ।

व्याकरणानन्तरं निघण्टुः यास्कमुनिविरचितं निरुक्तं षट्सु अष्टसु वा मासेषु अध्यापयेत् । ततश्च पिङ्गलाचार्येण प्रणीतं छन्दःशास्त्रं पाठयेत् येन लौकिकवैदिकछन्दसां परिचयो जायेत किञ्च अनेन नवीनश्लोकरचनाम् अधीयीत। यास्कमुनिरचितकाव्यालङ्कारसूत्राणि वात्स्यायनमुनिकृतं भाष्यसहितं शिक्षयेत्। एतत् चतुर्षु मासेषु पठेत् पाठयेत् । मनुस्मृतिं, वाल्मीकिरामायणं, महाभारतस्थोद्योगपर्वणि विद्यामानां विदुरनीतिम् एतेष्वपि उत्तमोत्तमानि प्रकरणानि एकस्मिन् हायने पठेत् पाठयेत् च। अपि च सूर्यसिद्धान्तादिषु ग्रन्थेषु अन्यतमसिद्धान्तग्रन्थात् गणितविद्या यत्र बीजगणितं, रेखागणितं पाटीगणितञ्च पठेत् पाठयेत्। निघन्टुमारभ्य ज्योतिषं यावत् वेदाङ्गानि चतुर्षु वर्षेषु अध्यापयेत्। एतावत् पर्यन्तं वेदाङ्गानामध्ययनक्रमः प्रदर्शितः अधुना उपाङ्गानामध्ययनक्रमः तत्प्रवक्तारः मुनयः तेषां वृत्तिभाष्यादिसाहित्यम् इत्येतत् क्रमशः प्रस्तूयते ।

जैमिनिमुनिना प्रणीतं मीमांसादर्शनं व्यासमुनिरचितं६ व्याख्यासहितं, कणादमुनिरचितं वैशेषिकदर्शनं प्रशस्तपादभाष्यसहितं गौतममुनिकृतं न्यायशास्त्रं वात्स्यायनमुनिकृतभाष्यसहितं पतञ्जलिमुनिरचितं योगदर्शनं व्यासकृतभाष्यसहितं, कपिलमुनिकृतं सांख्यशास्त्रं भागुरिमुनिविरचितं भाष्यं, वेदान्तदर्शनं जैमिनि अथवा बोधायन इत्यादिमुनिभिः रचितं संस्कृतव्याख्यासहितं पाठयेत्। वस्तुतः वेदान्तदर्शनाध्यापनात् प्राक् ईश, केन, कठ, प्रश्न, मुण्डक, माण्डुक्य, ऐतरेय, तैत्तिरीय, छान्दोग्य बृहदारण्यक इति दशोपनिषदः पाठयेत्। इमानि षड्दर्शनानि द्वयोः वर्षयोः शिक्षयेत्। ततश्च ऐतरेयब्राह्मणम् आश्वलायनकृतं श्रौतसूत्रं गृह्यसूत्रं कल्पसूत्रं (धर्मसूत्रं) ततः परं वेदाध्ययने पदपाठं छन्दः, स्वरं पदार्थम् अन्वयव्याख्यासहितं त्रिषु वर्षेषु अध्यापनं समापयेत्। तद्वद् यजुर्वेदं शतपथब्राह्मणादीनि शिक्षयेत्। सामवेदं सामब्राह्मणं वर्षद्वये अथर्ववेदं गोपथब्राह्मणं पाठयेत्। एतत् सर्वं नववर्षेषु चतुरः वेदान् पठेत् पाठयेत् च। आयुर्वेदे चरकं सुश्रुतं, निघण्टुं पाठयेत्। एतानि आयुर्वेदपुस्तकानि त्रिषु वर्षेषु बोधयेत्। ततश्च धनुर्वेदं शास्त्रास्त्रविद्यां राजानं शिक्षयेत् एतद् अङ्गिरामुनिकृतं विद्यते एतदपि त्रिषु वर्षेषु पठेत् पाठयेत् च। गान्धर्ववेदं यत्र नारदसंहितादिग्रन्थान् स्वर, राग, रागिणी, ग्रामताल मूर्च्छना इत्यादीनाम् अध्यापनं यथावत् त्रिषु वर्षेषु सफलीकुर्यात्। ततश्च अर्थवेदं अथवा शिल्पशास्त्रं त्वष्टुः विश्वकर्मणः मयकृतसंहिताग्रन्थं षट्सु वर्षेषु पठित्वा विज्ञानमर्जयेत् वर्णोच्चारणशिक्षातः आयुर्वेदपर्यन्तं चतुर्दशविद्याः ३१ वर्षेषु परिसमापनीयाः।

एतद् अतिरिच्य समकालिकपाश्चात्यदेशेषु विकसत् आधुनिकभौतिकविज्ञानं औद्योगिकयन्त्राणां ज्ञानं भारतीया युवानः सम्यक् अधिगच्छेयुः तदर्थं प्रयत्नोऽपि स्वामिदयानन्देन विहितः शर्मण्य (जर्मनी) देशस्य विपश्चित् **जी.एस्.वाइस** इति महाशय आसीत् तेन सह स्वामिदयानन्दस्य पत्रव्यवहारो विद्यते। एषु पत्रेषु कथं भारतीया जर्मनीदेशं गत्वा तत्रत्यतन्त्रज्ञानं सम्पादयितुमर्हन्ति इति एतस्य विस्तरशः बोधोऽनयोर्मध्ये सञ्जातपत्रोत्तरमाध्यमेन ज्ञायते ।

स्वामिदयानन्दसाहित्ये शिक्षणपद्धतयः- महर्षिदयानन्दः सत्यार्थप्रकाशे तृतीये समुल्लासे व्याख्यानपद्धतिं दर्शयति तद्यथा अथ पठनपाठनविधिः इति शीर्षके महर्षिः प्राह -

" व्याकरणम् अर्थात् सर्वादौ अष्टाध्याय्याः सूत्राणां कण्ठपाठः ततः परं वृद्धिरादैच् इति सूत्रस्य पदच्छेदः, विभक्तिः, समासविग्रहः अर्थः ततश्च शब्दसिद्धिः यथा भागः नायकः, कारकः ....इत्यादयः "अनेन उद्धरणेन

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सुतरामेतत् ज्ञायते यत् सूत्रार्थबोधाय व्याख्यानपद्धतिः७ प्रयोक्तव्येति।

प्रत्यक्षपद्धतिः - सुश्रुतशास्त्रे यथा शरीरावयवानामुल्लेखो विद्यते तदनुसृत्य शरीरस्य गात्राणि विशीर्य तद् अवलोकितव्यम् अनेन प्रत्यक्षपद्धतेः अपि च कृत्वाधिगमपद्धतेः (Learning by doing) बोधो भवति।

प्रयोगपद्धतिः - अर्थवेदः अथवा शिल्पशास्त्रं यथा विश्वकर्मणः त्वष्टुः मयस्य च संहिताग्रन्थाः सन्ति। एतान् षट्सु वर्षेषु अधीत्य तारभूगर्भविद्याः साक्षात् कुर्यात् अर्थात् प्रयोगं विधाय साक्षात्कारः कार्यः। श्रवणं मननं निदिध्यासनं साक्षात्कारः इति साधनचतुष्टयम्, इत्यस्य उल्लेख नवमसमुल्लासे मुक्तिसाधनेषु कृतम्। अपि च सत्यासत्यनिर्णयाय महर्षिदयानन्दः उवाच ___ पठनं पाठनं सम्यक् परीक्ष्य कर्तव्यं परीक्षा पञ्चधा भवति।

प्रथमा - यद् यद् ईश्वरस्य गुणकर्मस्वभावनुकूलम् अपि च वेदानुकूलं भवति तत्सत्यमन्यत् मिथ्या।

द्वितीया - यद् यत् , सृष्टिनियमानुसारं विज्ञानानुकूलं भवति तत् सत्यम् अन्यत् असत्यम्।

तृतीया - आप्तकथनं यथा धार्मिकः सत्यवादि निश्छलः परोपकारी विपश्चित् यद् यद् उपदिशति तत् सत्यं अन्यत् मिथ्या।

चतुर्थी - आत्मनः पवित्रता, विद्यायाः अनुकूलं तद्यथा आत्मनि रहसि सत्यासत्यप्रत्ययो भवति तथा निर्णेतव्यम्।

पञ्चमी - अष्टौ प्रमाणानि तानि च प्रत्यक्षम्, अनुमानम्, उपमानम्, आप्तोपदेशः (शब्दः) ऐतिह्यम् अर्थापत्तिः संभवः, अभावः।

प्रश्नोत्तरपद्धतिः - वाकोवाक्यपद्धतिः अथवा प्रश्नोत्तरपद्धतिः स्वामिदयानन्देन भृशं प्रयुक्ता। महाभाष्ये प्रयुक्त-वाक्योवाक्यपद्धत्याः प्रभावः स्वामिनः साहित्ये पदे पदे परिलक्ष्यते। भाष्यप्रमाणानि अपि असकृत् उदाहरति दयानन्दस्वामी।

संवादपद्धतिः (वार्तालापपद्धतिः) - महर्षिदयानन्दस्य प्रसिद्धग्रन्थः सत्यार्थप्रकाशः संवादपद्धत्या लिखितः विद्यते। अतः स्वामी इमां पद्धतिं पुरस्करोति इति इङ्गितेन चेष्टितेन, ग्रन्थलेखनव्यवहारेण ज्ञायते। एताः अतिरिच्य सूत्रपद्धतिः, स्मरणपद्धतिः (कण्ठपाठपद्धतिः) अपि निर्दिष्टा तद्यथा "यः वेदानां पाठमात्रं, स्वरान् च वेत्ति न तु अर्थम्......" इत्यादि ।

अनेन ज्ञायते वेदाध्ययनं वेदस्मरणं कण्ठपाठस्तु कर्तव्यः परम् अर्थज्ञानमपि अर्जनीयम्। स्वामिदयानन्दः अध्यापनमाध्यमं स्पष्टतया नोल्लिलेख परन्तु सङ्केतेन ज्ञायते हिन्दीभाषामाध्यमेन पाठनं भवेत्। परन्तु यदि पठनपाठनं संस्कृतमाध्यमेन स्वामिनः काले तदनुपरवर्तिनिकाले गुरुकुलेषु अभविष्यत्, तर्हि इदानीं वैदिकशास्त्राणां संस्कृतसाहित्यस्य संस्कृतभाषाभाषणप्रवीणाः विद्वांसः पुष्कला अभविष्यन्। प्रचारः प्रसारस्तु हिन्दीभाषया भवतु नाम परन्तु संस्कृतशास्त्राणामध्यापनं संस्कृतमाध्यमेनैव भवेत् ।

अन्तेवासिनाम् अनुशासनम् (कर्तव्यानि) -

(१.) अपोऽशान (२.) कर्म कुरु (३.) दिवा मा स्वाप्सीः (४.) आचार्याधीनो वेदमधीष्व (५.) द्वादश वर्षाणि प्रतिवेदं ब्रह्मचर्यं गृहाण वा ब्रह्मचर्यं चर (६.) आचार्याधीनो भवान्यत्राधर्माचरणात् (७.) क्रोधानृते वर्जय (८.) मैथुनं वर्जय (९.) उपरि शय्यां वर्जय (१०.) कौशीलवगन्धाञ्जनानि वर्जय (११.) अत्यन्तं स्नानं भोजनं निद्रां

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

जागरणं निन्दां लोभमोहभयशोकान् वर्जय (१२.) प्रतिदिनं रात्रेः पश्चिमे यामे चोत्त्थायावश्यकं कृत्वा दन्तधावनस्नानसन्ध्योपासनेश्वरस्तुतिप्रार्थनोपासनायोगाभ्यासान्नित्यमाचर (१३.) क्षुरकृत्यं वर्जय (१४.) मांसरूक्षाहारं मद्यादिपानं च वर्जय (१५.) गवाश्वहस्त्युष्ट्रादियानं वर्जय (१६.) अन्तर्ग्रामनिवासोपानच्छत्रधारणं वर्जय (१७.) अकामतः स्वयमिन्द्रियस्पर्शेन वीर्यस्खलनं विहाय वीर्यं शरीरे संरक्ष्योर्ध्वरेताः सततं भव (१८.) तैलाभ्यङ्गमर्दनात्यम्लातितिक्तकषायक्षाररेचनद्रव्याणि मा सेवस्व (१९.) नित्यं युक्ताहारविहारवान् विद्योपार्जने च यत्नवान् भव (२०.) सुशीलो मितभाषी सभ्यो भव (२१.) मेखलादण्डधारणभैक्ष्यचर्यसमिदाधानोदकस्पर्शनाचार्यप्रियाचरणप्रातःसायमभिवादनविद्या-संचयजितेन्द्रियत्वादीन्येते नित्यधर्माः। अपि च ऋतश्च स्वाध्यायप्रवचने ......तद्धितपस्तद्धि तपः .... एतादृशानि बहूनि सदाचारसंकीर्तनानि तत्र तत्र कृतानि सन्ति।

आचार्यान्तेवासिनां सम्बन्धः -

ब्रह्मचारी आत्मनः गृहं परित्यज्य विद्याध्ययननिमित्तम् आचार्यकुलं गुरुकुलं वा गच्छेत् तत्र गुरुकुले गुरुः शिष्यम् आत्मनः पुत्रमिव आचरति अतः पुत्रीयति आचार्यः शिष्यम् इति व्यवहारः किञ्च -

"आचार्य उपनयमानो ब्रह्मचारिणं कृणुते गर्भमन्तः।
तं रात्रीस्तिस्र उदरे बिभर्ति तं द्रष्टुमभिसंयन्ति देवाः।।" {अथर्व० का० ११ । सू० ५ म० १}

अपि च - **" ब्रह्मचर्येण तपसा राजा राष्ट्रं विरक्षति।**
आचार्यो ब्रह्मचर्येण ब्रह्मचारिणमिच्छते।। {अथर्व० का० ११ । सू० ५ म० ४}

आभ्यां वेदमन्त्राभ्यां गुरुशिष्ययोः सम्बन्धः कीदृशो वर्तत इति यथा जननीपुत्रयोः आत्मीयः स्नेहपूर्णः दृढघनिष्ठसम्बन्धो भवति। गुरुः छात्रेषु स्निह्यति। छात्राः श्रद्धया, भक्त्या गुरोः सेवां सुश्रूषां कुर्वन्ति। गुरोराज्ञां शिरसा वहन्ति। उक्तश्च **आज्ञाहि गुरूणामविचारणीया** इति।

स्वामिदयानन्दस्य शिक्षाविषयकं चिन्तनम् अद्वितीयम् अपूर्वं विद्यते तस्मात् सत्यार्थप्रकाशे संस्कारविधौ, ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायां व्यवहारभानौ च एतद् अतिरिच्य तत्र तत्र वेदभाष्ये अन्येषु ग्रन्थेषु गुरुशिष्यशिक्षणं वर्तनानि इमानि सर्वाणि भृशं प्रावोचत् दयानन्दस्वामी सत्यज्ञानाय सत्यार्थप्रकाशे जननाद् आरभ्य मरणपर्यन्तं मानवसंस्करणं निर्माणं संस्कारविधौ सत्यार्थप्रकाशे ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायां विशदतया दिग्दर्शनं स्वामिपादाः अकार्षुः।

स्वामिदयानन्दः मनुते यत् गुरुः शिष्यस्य सर्वाङ्गीणविकासाय सर्वविधहिताय यतेत शिष्योऽपि गुरुप्रियाचरणे रतो भवेत् एवं परस्परं प्रीत्या भावयेत् विद्याध्ययनाध्यापनं ब्रह्मचर्यं तपश्चरणं, लोकोपकारं च कुर्यात्। आचार्यः शिष्यस्य मानसपिता भवति तथैव शिष्यो गुरोः मानसपुत्रः भवति इह विद्याकृतसम्बन्धो भवति।

स्वामिदयानन्दस्य शिक्षावैशिष्ट्यानि -

१. आर्षानार्षविवेकः, ऋषिभिः प्रोक्तं कृतं वा निर्भ्रान्तं शास्त्रं पठनीयम्।
अनार्षग्रन्थजालानां परित्यागो कर्तव्यः येन अल्पेन आयासेन अल्पेन कालेन बहु समासादितं भवति।

२. वेदाः सर्वसत्यविद्यानाम् आकराः सन्ति वेदानामध्ययनम् अध्यापनं नः परमकर्तव्यम्।

३. वेदाध्ययनं केवलं पाठमात्रं स्मरणमात्रं न भवेत् अपितु स्वरशब्दार्थक्रियासहितं स्यात्८।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

४. स्वावलम्बिनी अल्पव्ययसाध्या, विकेन्द्रिता, व्यक्तिशः सम्पर्कयुता, सदाचरणपूर्णा प्रकृत्यानुकूला, पर्यावरणेन सङ्गतो अल्पसाधनापेक्षिता, ऐहिकामुष्मिकफलदा विद्यते।

५. महिलानां शूद्राणां च कृते शिक्षा वेदाध्ययनाधिकारश्च ९।

६. सर्वेभ्यः समाना पक्षपातरहिता अनिवार्या निःशुल्का शिक्षा।

७. दर्शनानां सुव्यवस्थिताध्ययनक्रमः अपि च दर्शनपरम्परासु प्रचलितविरोधभावमपनीय तेषु सामञ्जस्य समन्वयस्थापनम्।

८. आन्तरिकबाह्यव्यक्तित्वविकासाय अपि च शैक्षिकबौद्धिकमानसिकाध्यात्मिकनैतिकगुणानां विकासाय पूर्णावकाशः।

९. मातापितरौ प्रति समाजं प्रति स्वदेशं प्रति लोकं प्रति प्रकृतिं प्रति आत्मानं प्रति, परमात्मानं प्रति उत्तरदायित्वपूर्णं शिक्षणम्।

१०. अल्पकालेऽनेकशास्त्राणि कलाः साहित्यं विज्ञानम् अधिगम्य नानाकौशलसम्पादनक्षमा अभ्रमाशिक्षा।

स्वामिदयानन्दस्य योगदानम् - एतस्मिन्नैव काले ग्रन्थलेखनकार्यं वेदभाष्यकार्यं अपि शास्त्राध्ययनं संस्कृतपाठशालास्थापनम् अकारि।

महर्षिदयानन्देन लिखिता इमे ग्रन्थाः -

१. पाखण्डखण्डनम्, १८६७, हरिद्वार कुम्भे, संस्कृतम्
२. सत्यधर्मविचारः, १८८०, शास्त्रार्थ, चाँदपुरमेला, हिन्दी
३. अद्वैतमतखण्डनम्, १८७०, काशी, संस्कृतम्
४. प्रतिमापूजनविचारः, १८७३, हुगलिशास्त्रार्थः हिन्दी
५. पञ्चमहायज्ञविधिः, १८७४, हिन्दी संस्कृतम्
६. सत्यार्थप्रकाशः, १८७४-७५, हिन्दी
७. आर्याभिविनयः १८७६, १०७ वेदमन्त्रव्याख्या, संस्कृतम्
८. वल्लभाचार्यमतखण्डनम्,१८७५, (वेदविरुद्धमतखण्डनम्) संस्कृतम्
९. स्वामिनारायणमतखण्डनम् १८७६, संस्कृतम्
१०. वेदान्तिध्वान्तनिवारणम् १८७६,
११. संस्कारविधिः १८७६, हिन्दी
१२. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका १८७७, हिन्दी - संस्कृतम्
१३. सत्यासत्यविवेकः १८७९, हिन्दी
१४. भ्रान्तिनिवारणम् १८७७, हिन्दी
१५. गोकरुणानिधिः हिन्दी
१६. संस्कृतवाक्यप्रबोधः १८८०, संस्कृतम्
१७. व्यवहारभानुः १८८०, हिन्दी

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१८. शिक्षापत्रीध्वान्तनिवारणम् संस्कृतम्

१९. वेदाङ्गप्रकाशः- १४ (हिन्दी - संस्कृतम्)

(१) वर्णोच्चारणशिक्षा (२) सन्धिः (३) नामिकः (४) तद्धितम् (५) सामासिकः (६) अव्ययार्थः (७) आख्यातिकः (८) कारकम् (९) सौवरः (१०) पारिभाषिकः (११) उणादिकोशः (१२) गणपाठः (१३) निघण्टुः (१४) धातुपाठः

२०. भागवतखण्डनम्, १७६६, संस्कृतम्।

२१. संध्या, १८६३,

२२. यजुर्वेदभाष्यम् १८७८, सम्पूर्णम्।

२३. ऋग्वेदादिभाष्यम् ७-६२-२ पर्यन्तं भाष्यम्, अपूर्णम्।

२४. उपदेशमञ्जरी पूना प्रबन्धम्, १८७५, ।

२५. आर्योद्देश्यरत्नमालाः, १८७७।

२६. आत्मचरित, १८७५।

२७. गौतम अहिल्या की कथा।

२८. गर्दभतापनी उपनिषद्- अप्रकाशित।

२९. भ्रमोच्छेदनम्, १८८०, संस्कृतम्।

३०. अनुभ्रमोच्छेदनम् १८८०, संस्कृतम्।

३१. अष्टाध्यायीभाष्यम्।

३२. वार्तिकपाठसभाष्य।

३३. अष्टाध्यायी यादीपत्र (सूची पत्र)।

३४. प्राकृतसंस्कृत अनुवाद।

३५. महाभाष्यसंक्षेपः।

स्वामिदयानन्दसरस्वती स्वकीयजीवनकाले १५००० पृष्ठात्मकं लेखनम् अकार्षीत्। तेषां लघुबृहत् ग्रन्थानां संख्या ६६ वर्तते। ग्रन्थलेखनं संस्कृतभाषया हिन्दीभाषया च वर्तते।

स्वामिदयानन्देन स्थापिताः संस्कृतपाठशालाः -

१. संस्कृतपाठशाला १८६९ फर्रूखाबाद, लाला पन्नीलाल/दयानन्द।

२. संस्कृतपाठशाला १८७१ कासगंज, स्वामिदयानन्दः।

३. संस्कृतपाठशाला १८७० मिर्जापुर, चौधरी गुरुचरण।

४. संस्कृतपाठशाला १८७० छलेसर, स्वामिदयानन्दः।

५. संस्कृतपाठशाला १८७३ काशी स्वामिदयानन्दः।

स्वामिदयानन्दः स्वकीयजीवनकाले नैकानार्यसमाजान् स्थापयामास। तदनु तस्य अनुयायिनः भारते विदेशे च सहस्राधिकान् आर्यसमाजान्, गुरुकुलानि, कन्यागुरुकुलानि अनाथसदनानि, शोधसंस्थानानि स्थापितवन्तः। गुरुकुलेषु गुरुकुलकाङ्गडी, ज्वालापुर महाविद्यालयः, वृन्दावन गुरुकुलं, इन्द्रप्रस्थ गुरुकुलम्, पाणिनि

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

महाविद्यालयः रेवली। एटा गुरुकुलम्, गुरुकुल प्रभात आश्रमः, पाणिनिकन्यामहाविद्यालयः, वाराणसी यत्र सहस्रशः छात्राः संस्कृतशास्त्राध्ययनं कुर्वन्ति।

शोधसंस्थानानि, न्यासाः -

१. विश्वेश्वरानन्द वैदिकशोधसंस्थान होशियारपुर

२. वेदसंस्थान, अजमेर

३. विश्ववेदपरिषद्, लखनऊ

४. वैदिकसंस्थान, नजीबाबाद

५. भारतीयप्राच्यविद्याप्रतिष्ठान, रेवली, रामलालकपूर ट्रस्ट, रेवली

६. प्राच्यविद्यानुसन्धान केन्द्र नाँगलोई

७. त्रैतवादीय आर्यपीठ ज्वालापुर, हरिद्वार

८. आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट दिल्ली

स्वामिदयानन्दस्य निर्वाणानन्तरं स्वामिनः स्मृतिरूपेण ईस्वीयाब्दे १८८६ डी.ए.वी. इति शिक्षासंस्थायाः आरम्भः जातः। साम्प्रतं ६६७ महाविद्यालयाः सन्ति। तेषु ४६१ उच्चमाध्यमिक-विद्यालयाः सन्ति यत्र संस्कृतम् पाठ्यते। इत्थं स्वामिदयानन्दस्य शैक्षिकक्षेत्रे कृतं योगदानं दिङ्मात्रमत्र दर्शितम्।

सन्दर्भग्रन्थाः -

१. सत्यार्थप्रकाशः, स्वामिदयानन्दः, आर्यधर्मार्थन्यासः

२. संस्कारविधिः, स्वामिदयानन्दः, रामलालकपूरट्रस्ट रेवली

३. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, स्वामिदयानन्दः, वैदिकयन्त्रालयः अजमेर

४. व्यवहारभानुः, स्वामिदयानन्दः, वैदिकयन्त्रालयः अजमेर

५. आर्यसमाज का इतिहास, सत्यकेतुविद्यालङ्कार, आर्य स्वाध्याय केन्द्र, नई दिल्ली

६. मनुस्मृतिः डाँ. सुरेन्द्र, आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट, दिल्ली

७. अष्टाध्यायी प्रथमावृत्तिः, पं. ब्रह्मदत्त जिज्ञासु, रामलालकपूरट्रस्ट रेवली

८. षड्दर्शनसमन्वय एक नवीन वैज्ञानिक दृष्टिः डा. प्रशान्त आर्यः, विजयकुमार गोविन्दराम हासानन्द दिल्ली

९. A Critical study of the contribution of the Arya samaj to Indian Education, Saraswati S. Pandit , Sarvadeshik Arya pratinidhi Sabha Delhi,

१०. दयानन्द के पत्र विज्ञापन, पं. युधिष्ठिर मीमांसक रामलालकपूर ट्रस्ट

११. यजुर्वेदः वैदिकयन्त्रालयः, अजमेर

१२. विश्वधर्मकोशः, डाँ. भवानीलालभारतीय, विजयकुमार गोविन्दराम हासानन्द दिल्ली

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

महर्षिदयानन्दसरस्वतिमहोदयस्य शैक्षिकविचाराः

Concepts of Dayananda Saraswati In Education

Dr. D. Venugopal Rao

"जन्तूनां नरजन्म दुर्लभम्". इति शङ्कराचार्यस्य वाच्छ्रवणेनैव संसारेऽस्मिन् मानवस्यानिर्वचनीयत्वं ज्ञायते। मानववैशिष्ट्यकारणादेव मानवानां समूहः समाज इति, अन्येषां समूहः समज इति लोकव्यवहारः। तथाऽपि लोकेऽस्मिन् महतां, जनहितैषिणां, समाजोद्धारकानां, मानवानाञ्च जन्मातीवदुर्लभं विरलञ्च भवति। तदेव श्रीशङ्कराचार्यः आह –

शान्ता महान्तो निवसन्ति सन्तो वसन्तवल्लोकहितं चरन्तः ।
तीर्णाः स्वयं भीमभवार्णवं जनानहेतुनान्यानपि तारयन्तः ।। इति ।

इत्थमसंख्याकानां महर्षिणां, मुनीनां, जनहितैषिणां महतां विदुषाञ्च जननीयं भारतभूमिः। "अत्रापि भारतं जन्म जम्बूद्वीपे महामुनेः" इति भागवतोक्तरीत्या भारते लब्धजन्मानः सुरकीर्तिताः प्राप्तयशस्विनः महान्तश्च केचन महापुरुषाः जनहृदयेषु विराजन्ते। अत एवाह यत्–

गायन्ति देवाः किल गीतिकानि धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गापवर्गास्पदमार्गभूते भवन्ति भूयःपुरुषाः सुरत्वात् ।।इति।।

इत्थं सुरकीर्तितेषु भारतीयमहापुरुषेष्वद्वितीयाः, अग्रगण्याश्च विद्यन्ते महर्षिदयानन्दसरस्वति महोदयाः। "स जातो येन जातेन याति वंशः समुन्नतिम्" इति लोकोक्तेः उदाहरणभूताः स्वजन्मना, स्वीयासाधारणाध्यात्मिकव्यक्तित्वेन च समेषां भारतीयानामादर्शभुताश्चामी भवन्ति । अत एवोच्यते भगवता –

यद्यदाचरति श्रेष्ठः तत्तदेवेतरो जनः ।
स यत्प्रमाणंकुरुते लोकस्तदनुवर्तते ।।इति।।

शैक्षिकविचाराः योगदानञ्च – इमे बाल्यावस्थायामेकस्मिन् शिवरात्रपर्वदिने शिवलिङ्गोपरि क्रीडन्तं मूषकं दृष्ट्वा कथमयं सर्वेश्वरः तस्य निवारणे अशक्तः स्तब्धोऽस्तीति अतीवतर्कबुद्ध्या शाश्वतसत्यान्वेषणे रतास्सञ्जाताः। पितुरादेशानुगुणमाबाल्यादेव कठोरब्रह्मचर्यव्रतपालनपुरस्सरं वेदवेदाङ्गानां सकलशास्त्राणाञ्चाध्ययनं चक्रुः। अनुजायाः पितृव्यस्य च हठान्मरणप्रभावात् लोकेऽस्मिन् जननमरणादिकम् अतीवसहजमिति प्राप्तवैराग्यभावनया शाश्वतसत्यान्वेषणचिन्तापरः शङ्करः स्वामिविरजानन्दं योग्यगुरुत्वेन प्राप्य तैर्दत्तादेशपरिपालनपुरस्सरं वैदिकपरम्परायाः, धार्मिकव्यवस्थायाः भारतीयसंस्कृतेश्च पुनर्व्यस्थीकरणाय वादिविवादपूर्वकं तत्तद्देशविदुषां मतखण्डनेन सह मुम्बई नगरे "आर्यसमाजं" स्थापयामास। वैदिकधर्मं प्रामाणिकरूपेण स्वीकृत्य वैदिकधर्मस्य पुनरुत्थानार्थं पाश्चात्यसंस्कृतेः निराकरणाय कृतभूरिपरिश्रमाः कटिबद्धाश्चेमे भवन्ति। क्रमेऽस्मिन् ऋग्वेदभाष्यं, यजुर्वेदभाष्यं, ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, सत्यार्थप्रकाशः, संस्कारविधिः, गोकरुणानिधिः, व्यवहारभानुः, आर्याभिविनयः इत्यादयः ग्रन्थाः अपि तैः लिखिताः।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

इमे भारतीयसनातनवैदिकसंस्कृतेः परम्परायाः आध्यात्मिकतायाश्च पुनर्व्यवस्थीकरणे कृतभूरिपरिश्रमाः वर्तन्ते। एतेषां सत्यान्वेषणपूर्वकविचाराः दार्शनिकचिन्तनानि च भारतीयसमाजस्य परिवर्तने, दिशानिर्देशने शिक्षा सम्प्रति सर्वेषामाधारभूता वर्तते। अस्याः शिक्षायाः शैक्षिकव्यवस्थायाश्चाभिवृद्ध्यर्थं तत्तत्कालानुगुणं महतां दार्शनिकाणाञ्च विचाराः सुग्राह्याः एव। भारतीयवैदिकपरम्परायां बलं प्रदाय भारतीयशैक्षिकसंरचनायाः प्रोन्नयने अमीषां योगदानं वरीवर्ति।

अत एव शोधपत्रेऽस्मिन् महर्षिदयानन्दसरस्वतिमहोदयस्य सत्यान्वेषणपूर्वकदार्शिनिकचिन्तनानुगुणं सत्स्वपि अनेके शैक्षिकविचाराः तत्र शैक्षिकव्यवस्था अनुशासनमिति विषयद्वयं विचार्यते।

शैक्षिकव्यवस्थायाः संरचना–

विद्वत्त्वं च नृपत्त्वं च नैव तुल्यं कदाचन ।
स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते ।। (चाणक्यनीतिसूत्रम्)

अनेन ज्ञायते यत् शिक्षयैव मानवः सर्वत्र यशस्वी, सम्मानितो भवतीति। सैव शिक्षाऽधुना सामाजिकप्रतिनिधिसंस्थासु शैक्षिकव्यवस्थेति व्यवह्रियमाणे विद्यालये नियन्त्रितरुपेण प्रदीयते। व्यवस्थेयं नूतना, पाश्चात्यचिन्तनमयी च न तु भारतीया। भारतीयप्राचीनशैक्षिकव्यवस्थाऽपि नियन्त्रिता, अध्यापकाधीना वेदवेदाङ्गानां सकलशास्त्राणामध्ययनसंस्थात्वेन च आसीत्। वैदिकधर्ममाश्रित्यप्रतिपादितेयं भारतीयशैक्षिकव्यवस्था भारते वैदेशिकानां प्रवेशात् रूपान्तरिता। तत्र तावत् वैदेशिकानां केषाञ्चन भारतीयानाञ्च वैदिकधर्मे अविश्वासः, धार्मिकव्यवस्थायाः अन्धानुकरणं वेदप्रतिपादितविषयावगाहने सद्बुद्धेरभावः इत्यादीनि कारणानि आसन्। साम्प्रतिकभारते बहुभिः महद्भिः दार्शनिकैः, मनोवैज्ञानिकैः, सामाजिकैश्च निर्धारितेयं शैक्षिकव्यवस्था बहुविधसमस्योत्पादकीव सन्दृश्यते। तत्र एकत्रैव बालबालिकानां सामूहिकाध्ययनं, विद्यालयाद्बहिः अध्यापकानां निवासः, छात्राध्यापकयोर्मध्ये सुसम्प्रेषणस्य अभावः, यत्र कुत्रापि विद्यालयानां स्थापनम्, इत्यादीनि समस्योत्पादने कारकाणीति कथने न विप्रतिपत्तिः। अत एव सम्प्रति शैक्षिकव्यवस्थासु असामाजिककार्यक्रमाः कलहाः, बलात्कारहननमित्यादयः मूल्यसंक्षोभकार्यक्रमाः अधिकतया जायन्ते। अनेन साम्प्रतिकशैक्षिकव्यवस्थासु शिक्षाप्राप्तिः मूल्यरहिता, ज्ञानविहीना, कष्टसाध्या च वर्तते। बालिकाः विद्यालयं प्रेषणाय अभिभावकाः अपि संशयशीलाः सन्ति। अस्यां स्थितौ भारतीयसंस्कृतेः सभ्यतायाः, सनातनधर्मस्य, परम्परायाश्च संरक्षणे सर्वेऽपि चिन्तयेयुः।

समयेऽस्मिन् सत्यान्वेषणतत्पराणां, दूरदर्शिणां वैदिकधर्मदृढीकरणे कटिबद्धानां महर्षिदयानन्दसरस्वतिमहोदयानां सप्रामाणिकतार्किकवैदिकधर्मनिष्ठाशैक्षिकव्यवस्थैव मानवकल्याणकारी समाजोपयोगीनी चेति कथने नातिशयोक्तिः। तैः प्रतिपादितशैक्षिकव्यवस्थासम्बन्धविषयास्तु **"सत्यार्थप्रकाशः"** इत्यस्मिन् ग्रन्थे द्वितीयतृतीयसमुल्लासयोः वर्तन्ते। ते तु

१. पञ्चवर्षेभ्यः बालबालिकाभ्यः प्राथमिकशिक्षा मातापितृभ्यां कुलश्रेष्ठाभ्याञ्च दातव्या। तत्रापि विशिष्य मातुः स्थानमनिर्वचनीयम्। **"प्रशस्ता धार्मिकी विदुषी माता विद्यते यस्य स मातृमान्"** ।

२. शिक्षकेनैव बालकः सुशिक्षितो न भवति। तत्र माता –पिता – गुरूः त्रयोऽपि गुरुस्थानीयाः भवन्ति।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

"मातृमान् पितृमानाचार्यवान् पुरुषो वेद" । (शतपथ– १४–५–८२)

३. पञ्चवर्षेभ्यः पूर्वमेव मौखिकरूपेण भाषणं– श्रवणं–स्पष्टोच्चारणमित्यादिषु बालकं प्रेरयेत्। असमीचीनकार्येषु यथा न प्रवेशः तथा मार्गोपदेशः करणीयः।

४. पञ्चवर्षानन्तरं विस्तृतज्ञानावाप्तये बालबालिकाः विद्यालयमवश्यं प्रेषणीयाः। अध्यापकाधीनाः निश्चितज्ञानप्राप्तये दक्षाः स्युः। विद्यालयप्रवेशानन्तरं छात्रैस्सहाभिभावकानां सम्बन्धः न स्यात्। ये बालबालिकाः न प्रेषयन्ति ते दण्डनार्हाः भवन्ति। "गुरौ वसन् सञ्चिनुयात् ब्रह्माधिगमिकं तपः" । (मनु–२–१६४)

५. बालकाः बालकविद्यालयं, बालिकाः बालिकाविद्यालयं प्रेषणीयाः। शैक्षिकव्यवस्था बालकबालिकाभ्यः पृथग् पृथग् भवेत्। अध्यापकाः अपि बालकेभ्यः पुरुषाः, बालिकाभ्यः महिलाः एव स्युः। न केवलमध्यापकाः कर्मकराश्च विद्यालयानुगुणं भवेयुः। तत्रापि योग्याध्यापकाः स्वीकरणीयाः।

६. शैक्षिकव्यवस्था तु सुन्दरप्रदेशे, एकान्तेस्थाने नगरात् द्वित्रिकोशपरिमिते दूरे सुविशाला, योग्या च स्यात्। बालबालिकाभ्यः सम्मिलितशैक्षिकव्यवस्था न स्यात् यथा उभयोः दर्शनं, स्पर्शनं, भाषणं, सेवा क्रीडनमित्यादयः शिक्षासमाप्तेः यावत् भवितुं नार्हन्ति तथा दूरप्रदेशेषु बालबालिकाभ्यः शैक्षिकव्यवस्था स्थापनीया।

७. तत्तच्छैक्षिकव्यवस्थासु बालबालिकाभ्यः वास–भोजन–वस्त्र–पठन–पाठन–अनुशासनमित्यादिषु विषयेषु कुलमतभेदाभावेन समानावकाशाः कल्पनीयाः सर्वावस्थासु अध्यापकाः संरक्षकरूपेण उपदेशकरूपेण च विद्यालये एव स्युः। " कन्यानां सम्प्रदानं च कुमाराणां च रक्षणम् " .

८. छात्रैस्सह शिक्षकाः अपि शैक्षिकव्यवस्थास्वेव वसेयुः, पठेयुः पाठयेयुः अद्युश्च। 'गुरोरुच्छिष्टभोजनम्'

९. शैक्षिकव्यवस्थायां सर्वेऽपि स्वस्वकार्येषु निरताः भवेयुः। तथापि शैक्षिकव्यवस्थायाः लक्ष्यसम्पादनाय, विकासाय च सम्भूय, सहयोगेन च कार्यं कुर्युः।

यद्यत्परवशं कर्म तत्तद्यत्नेन वर्जयेत् ।
यद्यदात्मवशं तु स्यात्तत्तत्सेवेत यत्नतः ।।
सर्वं परवशं दुखं सर्वमात्मवशं सुखम् ।
एतद्विद्यात्समासेन लक्षणं सुःखदुःखयोः ।। (मनु–४–१५९–१६०)
सभ्यः सभां मे पाहि ये च सभ्याः सभासदः । (अ का –१९–अनु ७ सू ५५ मं ६)

शैक्षिकव्यवस्थायामनुशासनम् – शैक्षिकव्यवस्थायाः पाठ्यप्रणाल्याश्च विकासः छात्राध्यापकयोः उभयोः अनुशासितव्यवहारस्योपरि आधारितो भवति। प्राचीनात् अद्यावध्येतस्य अनुशासितव्यवहारस्योपरि आधारितो भवति। प्राचीनात् अद्यावध्येतस्य अनुशासनस्य महत्त्वं सर्वेष्वपि क्षेत्रेषु सर्वैरपि अङ्गीक्रियते। इदमनुशासनमेव सर्वावस्थासु मानवस्याद्वितीयव्यक्तित्वप्रतिपादने महदुपकरोति। विद्याविहीनः पशुः इतिवत् अनुशासनरहितोऽपि मानवः पशुतुल्य इति शिक्षाविदाम्मतिः । अत एव अनुशासनमिति शब्दः आत्मनियन्त्रणम्, इन्द्रियनिग्रहः, स्वायत्तीकरणं, व्यवस्थीकरणम् इत्यादिषु मानवसम्बन्धविषयेष्वेव उपयुज्यते । इदमनुशासनं मानवस्य जन्मजातं सहजसिद्धं च लक्षणं न भवति। परन्तु जन्मप्राप्तेः परं देशकालपरिस्थितीनां प्रभावात् मानवः अनुशासितः भवति।

क्रमेऽस्मिन् अनुशासनसम्पादने समाजस्य शिक्षायाश्च प्रभावः अनिर्वचनीय इति दार्शनिकानामभिप्रायः।

परिवर्तमानेऽस्मिन् समाजे शिक्षैव, मानवस्य लक्ष्यप्राप्तये व्यवहारपरिवर्तने, मार्गप्रदर्शने, अनुशासने च साधनत्वेन वरीवर्ति। शैक्षिकव्यवस्थायां शिक्षया यः छात्रः अनुशासितो भवति स एव सर्वाङ्गीणविकासमाप्नोतीति विदुषाम्मतिः। सम्प्रत्यस्य अनुशासनस्य अभावादेव शैक्षिकव्यवस्था पङ्ग्ववस्थां सम्प्राप्तेति कथने नातिशयोक्तिः। तासु शैक्षिकसंस्थासु छात्राध्यापकानुशासनव्यवस्था समीचीना न भवति। विषयेऽस्मिन् वैदिककालादारभ्य अद्यावधि बहुभिः दार्शनिकैः मनोवैज्ञानिकैश्च भिन्नाभिप्रायाः प्रकटिताः । तत्र दमनात्मकं, प्राकृतिकं, मुक्त्यात्मकमिति अनुशासनप्रकारत्रयं शैक्षिकव्यवस्थासु दरीदृश्यते। साम्प्रतिकविद्यालयेषु मनोवैज्ञानिकानां चिन्तनानुगुणं प्राकृतिकं, मुक्त्यात्मकञ्चाधिकाधिकरूपेण स्वीक्रियते। अनेन छात्रेषु सम्पूर्णमूर्तिमत्त्वविकासः दुस्साध्य इति शैक्षिकव्यवस्थायां सर्वैरपि शिक्षकैरनुभूयते। विषयेऽस्मिन् निगमागमसारप्रत्यक्षानां, स्वतस्सिद्धचिन्तनपूर्वकसत्यान्वेषकाणां महर्षिदयानन्दसरस्वतिमहोदयानां कथनमनिवर्चनीयं औपचारिकञ्च विद्यते। तत्र "सत्यार्थप्रकाशः" इत्याख्ये ग्रन्थे पठनपाठनराजधर्मविषयाणां विश्लेषणे, अनुशासनपूर्वकसमस्यानामुत्तरप्रदाने च बहवः अनुशासनविचाराः सतर्कं प्रतिपादिताः। तत्र षष्ठे समुल्लासे –

लोभान्मोहाद्भयान्मैत्रात्कामात्क्रोधात्तथैव च ।
अज्ञानाद् बालभावाच्च साक्ष्यं वितथमुच्यते ।।
एषामन्यतमे स्थाने यः साक्ष्यमनृतं वदेत् ।
तस्य दण्डविशेषास्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।।
लोभात्सहस्रदण्ड्यस्तु मोहापूर्वन्तु साहसम् ।
भयाद् द्वौ मध्यमौ दण्ड्यौ मैत्रापूर्वं चतुर्गुणम् ।।
कामाद्दशगुणं पूर्वं क्रोधात्तु त्रिगुणं परम् ।
अज्ञानाद् द्वे शते पूर्णे बालिश्याच्छतमेव तु ।।
अनुबन्धं परिज्ञाया देशकालौ च तत्त्वतः ।
साराऽपराधौ चालोक्य दण्डं दण्ड्येषु पातयेत् ।।
अधर्मदण्डं लोके यशोघ्नं कीर्तिनाशनम् ।
अस्वर्ग्यञ्च परत्रापि तस्मात्तत्परिवर्जयेत् ।।
अदण्ड्यान्दण्डयन् राजा दण्ड्याश्चैवाप्यदण्डयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैव गच्छति ।। (मनु–८–११८–१२८)

इत्थं मनुस्मृतिं सप्रामाणिकं प्रदर्श्य दण्डनात्मकनियमा अनुशासनसंरक्षणोपायाश्च महर्षिदयानन्दसरस्वतिमहोदयैः प्रतिपादिताः। तत्तद्देशकालपरिस्थितिमनुसृत्य राज्यपालनसम्बन्ध– राजकार्येषु इमे विषयाः सामाजिकव्यवस्थासु नियमोल्लङ्घने–विलम्बे–दुष्कार्यादिषु बहुविधविषयेषु दरीदृश्यन्ते। शैक्षिकव्यवस्थायामपि व्यवस्थेयं केषुचित् विषयेषु (आवेदने विलम्बः, परीक्षासु अनुत्तीर्णता,

In Public domain. Digitization Mothulakshmi Research Academy

उपस्थितेरभावः) विरलतया विद्यते एव। एतादृशी धनपूर्वकदण्डनव्यवस्था शैक्षिकव्यवस्थायां न केवलं छात्राणां, तेषां समस्यानां विषये अपि च सर्वेषां विषये स्यात्। अनेनापि शैक्षिकव्यवस्थायां सम्पूर्णतयानुशासनं साध्यं न भवति। परन्तु पञ्चाशत् प्रतिशतं शैक्षिकानुशासनसम्पादनं निश्चितं भवति। यतोऽहि आनन्दमयजीवनायैवेयं शिक्षा, आनन्दमयजीवनं त्वाधुनिककाले धनसाध्यमिति, धनमेव मानवं सर्वत्र प्रेरयतीति "धनमूलमिदं जगत्" इति वाक्येन ज्ञायते। अतः शैक्षिकव्यवस्थायां छात्राध्यापकौ उभावपि तत्तत्कार्येषु अनया धनपूर्वकदण्डनानुशासन व्यवस्थया अनुशासितौ भवतः। एव मेव –

अहिंसयैव भूतानां कार्यं श्रेयोऽनुशासनम्।
वाक्चैव मधुरा श्लक्ष्णा प्रजोज्या धर्ममिच्छता ॥ (मनु–२–१५६)
यस्य वाङ्मनसे शुद्धे सम्यग्गुप्ते च सर्वदा।
स वै सर्वमवाप्नोति वेदान्तोपगतं फलम् ॥ (मनु–२–१६०)

अनेन ज्ञायते यत् शैक्षिकव्यवस्थायाम् उत्तमानुशासनस्य सम्पादने दण्डनं, स्वातन्त्र्यं नोपकारकम्, परन्तु उपचारात्मकं सत्यपूर्वकं मार्गोपदेशनं महदुपकरोतीति। तथाऽपि आचार्येण दण्डनस्यापि महत्त्वमङ्गीक्रियते।

यत– **सामृतैः पाणिभिर्घ्नन्ति गुरवो न विषोक्षितैः।**
लालनाश्रयिणो दोषास्ताडनाश्रयिणो गुणाः ॥ (महाभाष्यं–८/१/१)

इति महाभाष्यकारोक्तरीत्या बालकस्य अभिवृद्धये अनुशासनाय च लालनापेक्षया ताडनस्यैव प्राधान्यं वर्तते। मातापितरौ, अध्यापकाश्च द्वेषभावेन न ताडयेयुः परन्तु व्यवहारवर्धकभयोत्पादने दक्षाः स्युः। यतः मानवमूलप्रवृत्तीषु भीतिरपि मानवव्यवहारपरिवर्तने कारणत्वेन मनोवैज्ञानिकैः अङ्गीकृता। इत्थम्महर्षिभिः अनुशासनस्थापने संरक्षणे च सत्यान्वेषणपूर्वकं बहुषु विषयेषु स्वीयाभिप्रायानुगुणं लोककल्याणकारकश्च मार्गः उपदिष्टः। सत्स्वपि बहुविचारेषु उत्तमोत्तमानुशासनस्य सम्पादने अयं क्रमः अनुसर्तव्यः इति बहुधा प्रकटितः। स तु

वाग्दण्डं प्रथमं कुर्याद्धिग्दण्डं तदनन्तरम्।
तृतीयं धनदण्डं तु वधदण्डमतः परम् ॥इति। (मनु–८–१२९)

आधुनिकाः दार्शनिकाः मनोवैज्ञानिकाश्च विषयेऽस्मिन् भिन्नमनस्काश्चेदपि क्रमोऽयं वर्तमानकालिक–शैक्षिकव्यवस्थायां छात्राध्यापकयोः उभयोः व्यवहारपरिवर्तने, अनुशासनसम्पादने च अत्युत्तमो भवतीति कथने नातिशयोक्तिः।

इत्थं महर्षिदयानन्दसरस्वतिमहोदयैः प्रतिपादिताः वैदिकधर्मप्रमाणसहिताः शैक्षिकविचाराः बहवः आचरणयोग्याः इति केचन अयोग्याः कष्ठसाध्या इत्यन्ये मन्यन्ते। परन्तु यत्तदग्रे **विषमिव परिणामेऽमृतोपमम्** इति गीतोक्तरीत्या समेऽपि एते विषयाः अमृततुल्याः समाजोपकारकाश्चेति मे मतिः।

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

स्वामिदयानन्दसरस्वतिवर्यः आर्षपाठ्यचर्यारूपरेखाश्च

Swamy Dayananda Saraswati and Arsha Curriculum Frame Work

Dr. Somanath sahu

एकोनविंशतितमः शताब्दीकालः भारतीयेतिहासस्य सूचिभेद्यान्धकारयुगमासीत् इति कथने नातिशयोक्तिः। भारतीयभाग्याकाशस्तस्मिन् कालेऽविद्या अज्ञानान्धकारयोघार्घटाभिराच्छन्नोऽवर्तत। समाप्तिप्राया आसीत् सकलकल्याणकारिणी विश्वब्रह्माण्डपोषिणी वैदिकसंस्कृतिः, महिमामयजीवन–मूल्ययुता शीलसम्भृता आर्यसभ्यता च। अथ च तां वैदिकसंस्कृतिं सभ्यताञ्च समूलमुन्मूलयितुं तत्कालीन वायसारायस्य शिक्षा–परामर्श–दाता लार्ड मेकाले अति प्रयत्नपरोऽभूत्। फलतः परमप्रभोरनुकम्पया युगपुरुषो देवर्षिर्दयानन्दसरस्वति सकलमानवजगज्जीवनं समुज्ज्वालनाय पाषण्डततीः समुन्मूलनाय आर्षीशिक्षाप्रणाल्याः समुद्धरणाय च पुण्येऽहनि आविर्बभूव। स वेदाध्ययनमार्याणां परमकर्तव्यमित्यमन्यत। वेदा एवार्यजातेः प्रमाणत्वेन सम्मान्या ग्रन्थाः सन्ति इत्येवं सोऽघोषयत्। स आर्षपद्धतिमनुसृत्यसमग्रपाठ्यचर्यारूपरेखां प्रावर्तयत्। तदीयाः पाठ्यचर्यारूपरेखाः 'सत्यार्थप्रकाशः' "ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका" "संस्कृतवाक्यप्रबोधः" इत्यादिग्रन्थेषु प्रतीताः भवन्ति।

दयानन्दमहर्षिणा उक्तपाठ्यचर्यारूपरेखा अतीव विस्तृतः व्यापकश्चास्ति। शिक्षार्थिनस्ते सर्वेऽनुभावाः पाठ्यचर्यायां निहिताः सन्ति, यान् स गरुकुलाद् बहिः गुरुकुले वा प्राप्नोति। ब्राह्ममुहूर्ते जागरणं सन्ध्योपासनं गायत्रीजपाचरणं, योगाभ्यासाद्याचरणं यमनियमादिपालनं मेखलाधारणं भिक्षाटनं, गुरुशुश्रूषया वेदवेदाङ्गादीनाञ्चाध्ययनम् इत्याद्यनेके पाठ्यचर्यायामन्तर्भवन्तीति।

तत्र अध्ययनक्रमे प्रथमं पाणिनिमुनिविरचिता सूत्ररूपा शिक्षापद्धतिरध्येतव्या। तदनन्तरं व्याकरणमर्थात् प्रथममष्टाध्याय्याः सूत्रपाठं, "वृद्धिरादैचिति" ततः पदच्छेद–समासार्थोदाहरण–व्याख्यादिकं क्रमेणाध्यापयेत्। एवं प्रथममष्टाध्यायीमध्याप्य तदनु सार्थकं दशलकाररूपं प्रक्रियासहितमुत्सर्गापवादपुरस्सरं धातुपाठमध्यापयेत्। धातुपाठस्यानन्तरमुणादिकोशाध्यापने सकलसुंबन्तविषयं सम्यगध्यापयेत्। अनन्तरं महाभाष्यं पाठयेत्। अत्र स्वामिचरणाः वदन्ति यत् बुद्धिमन्तः पुरूषार्थिनो निश्चला विद्योन्नतिमभिप्सवः सततमधीयीरन् चेत् सार्धसंवत्सरेणाष्टध्यायी सार्धसंवत्सरेण च महाभाष्यमधीत्य वर्षत्रयेण निखिलं व्यकारणमधिगम्य वैदिक–लौकिकशब्दान् व्याकारणेन विज्ञाय अन्यशास्त्राणि शीघ्रमनायासेनैवाध्येतुं शक्नुवन्ति। व्याकरण एव महान् परिश्रमोऽपेक्ष्यते नान्येषु पुनः शास्त्रेषु। यावान् बोधः एतद्ग्रन्थाध्ययनेन वर्षत्रये सञ्जायते न तावान् बोधो सारस्वत–चन्द्रिका–कौमुदि मनोरमादीनामध्ययनेन पञ्चाशत्संवत्सरेष्वपि शक्नोति भवितुम्।

व्याकरणमधीत्य यास्कमुनिकृते निघण्टुनिरुक्तशास्त्रे षड्भिरष्टाभिर्वा मासैः सार्थकेऽध्येतव्ये। तदनन्तरं पिङ्गलाचार्यकृतछन्दोग्रन्थेन वैदिकलौकिकछन्दसां परिज्ञानं, नव्यरचनां, श्लोकनिर्माणसरणिमपि यथावच्छिक्षेयुः। ग्रन्थममुं पद्यरचनाकौशलं प्रस्ताराँश्च मासचतुष्टयेन परिज्ञायाध्येतुमध्यापयितुं च शक्नुवन्ति।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ततो मनुस्मृतिं वाल्मीकिरामायणं महाभारतोद्योगपर्वान्तर्गतविदुरनीतिप्रमुखानि दुर्व्यसनापहारीणि सभ्यताजनकानि सत्प्रकरणानि काव्यमर्यादया पदच्छेदपदार्थोक्ति–अन्वय–विशेष्य विशेषणभावार्थपुरस्सरं गुरवः शिक्षयेयुरन्तेवासिनश्च शिक्षेरन्। सर्वमप्येतत् संवत्सरेणाधीयीरन्।

तदनन्तरं पूर्वमीमांसा–वैशेषिक–न्याय–योग–सांख्यवेदान्ताख्यानिषट् शास्त्राणि यथासम्भवमृषिप्रणीत–व्याख्यायुतानि, उत्तमविदुषां सरलव्याख्यायुक्तानि वाऽधीयीरन्, परं वेदान्तसूत्राध्ययनतः पूर्वम् ईश– केन–कठ– प्रश्न मुण्डक– माण्डूक्य– ऐतरेय – तैत्तिरीय –छान्दोग्य– बृहदारण्यकाख्या दशोपनिषदोऽध्येतव्या। इमा दशोपनिषदो भाष्यवृत्तिसहितानि षड्दर्शनानि च वर्षद्वयेन अध्याप्याध्येयानि च।१

पूर्वमीमांसायां व्यासमुनिप्रणीतव्याख्या, वैषेशिकशास्त्रे गौतममुनिकृतभाष्यम्, न्यायसूत्रेषु वात्स्यायनमुनिकृतभाष्यम्, पतञ्जलिमुनिकृतसूत्रेषु व्यासमुनिकृतभाष्यम् कपिलमुनिकृतसांख्यसूत्रेषु भागुरिकृतभाष्यम् व्यासमुनिकृतवेदान्तसूत्राणामुपरि वात्स्यायनमुनिकृतभाष्यं, वा बौद्धायनमुनिकृतभाष्यञ्च वृत्तिसहितमध्येतव्यम् अध्यापयितव्यम्।२

पश्चात् ऐतरेय–शतपथ–साम–गोपथाख्यैश्चतुर्भिर्ब्राह्मणैः सहितान् सस्वरशब्दार्थसम्बन्ध–विज्ञानं सक्रियञ्च चतुरो वेदान् षड्भिरङ्गैरधीयीरन्। यत्किञ्चदपि अध्येयमध्याप्यं वा तत्सर्वमर्थज्ञानयुतं भवेत्। अनया रीत्या सर्ववेदानधीत्य आयर्वेदं – चरकसुश्रुतादिकमृषिमुनिप्रणीतवैद्यकशास्त्रं सार्थकं क्रिया शस्त्र–छेदन–भेदन–लेप–चिकित्सा–निदान–औषध–प्रथ्यशरीर– देशकालवस्तूनां गुणज्ञानपूर्वकं वर्षचतुष्टयेनाधीयीरन् अध्यापयेयुश्च।

तदनन्तरं धनुर्वेदं राष्ट्रसम्बन्धिकार्यजातम् निजराजपुरुषसम्बन्धि प्रजाजनसम्बन्धित्वेन चायं द्विप्रभेदः। तत्र राजकर्मणि निखिलसैन्याधिपत्यविज्ञानं, शास्त्रास्त्रविद्यां, नानाविधव्यूहसमभ्यासं, यमद्यत्वेन लोके 'कवायद' इत्याचक्षते। या हि शत्रुभिः सम्पराये क्रियाऽनुष्ठीयते, तत्सर्वं यथावत् शिक्षेरन्। प्रजानां पालनवर्धनक्रमं परिशिक्ष्य न्यायनाशेषविशः प्रसादसरणिं दुष्टचेतसां यथावद्दण्डेन साधुजनपरिरक्षणप्रकारञ्च सर्वथा शिक्षेरन्। राजविद्यामिमां वर्षचतुष्टयेन विज्ञाय गान्धर्ववेदं – गानविद्यामधीयीरन्। तत्र स्वर–राग–रागिणी–समय–ताल–ग्राम–लय–वादित्र–नृत्य–गीतादिकं यथावच्छिक्षेयुः। तत्रापि प्राधान्येन सामवेदगानं वादित्रवादनपूर्वकं शिक्षणीयं नारदसंहितादय आर्षग्रन्थाश्च वर्षचतुष्टयेन अध्येतव्याः। परं भण्डवेश्याङ्गनाधुनिकगायकानां विषयासक्तिजनकान् गर्दभशब्दानिव व्यर्थालापान् जात्वपि नानुतिष्ठेयुः। अनन्तरमर्थवेदं यं हि शिल्पविद्येति समाचक्षते – अधीयीरन्। तत्र पदार्थानां गुणविज्ञानं क्रियासु कौशलं नानाविधद्रव्याणां निर्माणपाटवं पृथिवीतो द्युपर्यन्तस्य विज्ञानम् अर्थ–ऐश्वर्यवृद्धिकरीं विद्यां वर्षचतुष्टयेन यथावच्छिक्षेरन्।

पश्चात् वर्षद्वयेन सूर्यसिद्धान्तादि ज्योतिषशास्त्रं यत्र हि बीजाङ्कगणितं भूगोलखगोलविज्ञानं, भूगर्भविद्या च वर्ण्यते यथावच्छिक्षेरन्। अनन्तरं सर्वविद्यां हस्तक्रियां यन्त्रकलाविद्याञ्च विजानीयुः। यथा ऋग्यजुः सामाथर्ववेदचतुष्टयम् ईश्वरकृतं तथैव ऐतरेय–शतपथ–साम–गोपथब्राह्मणचतुष्टयं–शिक्षा–कल्प–व्याकरण–निघण्टु–निरुक्त–छन्द–ज्योतिषप्रभृतिवेदाङ्गषटकं मीमांसादि षट्शास्त्राणि, वेदोपाङ्गश्च आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्ववेदः, अथर्ववेदाश्च, चत्वारो वेदोपवेदाः सर्वे ह्येवार्षग्रन्थाः यथावच्छिक्षेरन्।३

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायामथ पठनपाठनविषयः संक्षेपतः इत्युक्त्वा पाठ्यविषयाः के इति अदर्शयन्। तद्यथा तत्रादौ पठनस्यारम्भे शिक्षारीत्या स्थानप्रयत्नस्वरज्ञानायाक्षरोच्चारणोपदेशः कर्त्तव्यः। येन नैव स्वरवर्णोच्चारण ज्ञानविरोधः स्यात्। तद्यथा 'प' इत्यस्योच्चारणमोष्ठौ संयोज्यैव कार्यम्। अस्यौष्ठो स्थानं स्पृष्टःप्रयत्न इति वेद्यम्। एवमेव सर्वत्र।

तथा भाषणश्रवणासनगमनोत्थानभोजनाध्ययनविचारार्थयोजनादिनापि शिक्षा कर्तव्यैव। अर्थज्ञानेन सहैव पठने कृते परमोत्तमं फलं प्राप्नोति। परन्तु यो न पठति तस्मात्त्वयं पाठमात्रकार्य्यप्युत्तमो भवति। यस्तु खलु शब्दार्थसम्बन्धविज्ञानपुरस्सरमधीते स उत्तमतरः। यश्चैवं वेदान् पठित्वा विज्ञाय च शुभगुणकर्माचरणेन सर्वोपकारी भवति स उत्तमतमः।

मनुष्यैर्वेदार्थविज्ञानाय व्याकरणाष्टाध्यायीमहाभाष्याध्ययनम्। ततो निघण्टुनिरुक्तछन्दो−ज्योतिषां वेदाङ्गानाम्। ततो मीमांसावैशेषिकन्याययोगसांख्यवेदान्तानां वेदोपाङ्गानां षण्णां शास्त्राणाम्। तत ऐतरेयशतपथसामगोपथब्राह्मणानामध्ययनं च कृत्वा वेदार्थपठनं कर्तव्यम्। यद्वा एतत्सर्वमधीतवद्भिः कृतं वेदव्याख्यानं दृष्ट्वा च वेदार्थज्ञानं सर्वैः कर्तव्यमिति।४।

ये स्वतः प्रमाणभूता मन्त्रभागसंहिताख्याश्चत्वारो वेदा उक्तास्तद्भिन्नास्तद्व्याख्यानभूता ब्राह्मणग्रन्था वेदानुकूलतया प्रमाणमर्हन्ति। तथैवैकादशशतानि सप्तविंशतिश्च वेदशाखा वेदार्थव्याख्याना अपि वेदानुकूलतयैव प्रमाणमर्हन्ति। एवमेव यानि शिक्षा कल्पोऽथ व्याकरणं निरुक्तं छन्दोज्योतिषमिति षडङ्गानि। तथाऽऽयुर्वेदो वैद्यकशास्त्रम्, धनुर्वेदः शास्त्रास्त्रराजविद्या, गान्धर्ववेदो गानविद्या, अर्थवेदश्शिल्पशास्त्रं चत्वार उपवेदा अपि। तत्र चरकसुश्रुतनिघण्ड्वादय आयुर्वेदे ग्राह्याः।

धनुर्वेदस्य ग्रन्थाः प्रायेण लुप्ताः सन्ति। परं तु तस्य सर्वविद्याक्रियावयवैः सिद्धत्त्वादिदानीमपि साधयितुमर्हाः सन्ति। अङ्गिरोप्रभृतिभिः निर्मिता धनुर्वेदग्रन्था बहव आसन्निति। गान्धर्ववेदश्च सामगानविद्यादिसिद्धः। अर्थवेदश्च विश्वकर्मत्वष्टृ (देवज्ञ) मयकृतश्चतंसृसंहिताख्यो ग्राह्यः।

शिक्षा पाणिन्यादिमुनिकृता। कल्पो मानवकल्प सूत्रादिः। व्याकरणमष्टाध्यायीमहाभाष्य−धातुपाठोणादिगणप्रातिपदिकगणपाठाख्यम्। निरुक्तं यास्कमुनिकृतं निघण्टुसहितं चतुर्थं वेदाङ्गं मन्तव्यम्। छन्दः पिङ्गलाचार्य्यकृतसूत्रभाष्यम्। ज्योतिषं वसिष्ठाद्यृष्युक्तं रेखाबीजगणितमयं चेति वेदानां षडङ्गानि सन्ति।

तथा षडुपाङ्गानि − तत्राद्यं कर्मकाण्डविधायकं धर्मधर्मिव्याख्यामयं व्यासमुन्यादिकृत−भाष्यसहितं जैमिनिमुनिकृतसूत्रं पूर्वमीमांसाशास्त्राख्यं ग्राह्यम्। द्वितीयं विशेषतया धर्मधर्मिविधायकं प्रशस्तपादकृतभाष्यसहितं काणादमुनिकृतं वैशेषिकशास्त्रम्। तृतीयं पदार्थविद्याविधायकं वात्स्यायनभाष्यसहितं गोतममुनिकृतं न्यायशास्त्रम्। चतुर्थं यत्त्रिभिर्मीमांसावैशेषिकन्यायशास्त्रैः सर्वपदार्थानां श्रवणमननेनानुमानिकज्ञानतया निश्चयो भवति, तेषां साक्षाज्ज्ञानसाधनमुपासनाविधायकं व्यासमुनिकृतभाष्यसहितं पतञ्जलिमुनिकृतं योगशास्त्रम्। तथा पञ्चमं तत्त्वपरिगणनविवेकार्थं भागुरिमुनिकृतभाष्यसहितं कपिलमुनिकृतं सांख्यशास्त्रम्। षष्ठं बौद्धायनवृत्त्यादिव्याख्यानसहितं व्यासमुनिकृतं वेदान्तशास्त्रम्। तथैव ईशकेनकठप्रश्नमुण्डकमाण्डूक्य−तैत्तिरीयैतरेयछान्दोग्यबृहदारण्यका दशोपनिषदश्चोपाङ्गानि च ग्राह्याणि। एवं चत्वारो वेदाः सशाखा

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

व्याख्यानसहिताश्चत्वार उपवेदाः, षड् वेदाङ्गानि, दर्शनानि इत्यादयः मिलित्वा चतुर्दश भवन्ति। एतैरेव चतुर्दशविद्या मनुष्यैर्ग्राह्या भवन्तीति वेद्यम्। ५

संस्कृतवाक्यप्रबोध इत्याख्ये ग्रन्थे प्रश्नोत्तरमाध्यमेन पाठ्यचर्यायाः रूपरेखाः प्रतिपादिताः। तद्यथा –

पूर्वं किं पठनीयम् ? वर्णोच्चारणशिक्षामधीध्वम्।

पश्चात् किमध्येतव्यम् ? किंचित् संस्कृतोक्तिबोधः क्रियताम्।

पुनः किमभ्यसनीयम् ? यथायोग्यव्यवहारानुष्ठाय प्रयतध्वम्।

कुतः ? अनुचितव्यवहारकर्तुर्विद्यैव न जायते।

अथकिमध्यापयिष्यते भवता ? अष्टाध्यायीमहाभाष्यम्।

किमनेन पठितेन भविष्यति ? शब्दार्थसम्बन्धविज्ञानम्।

पुनः क्रमेण किमध्येतव्यम्? शिक्षा–कल्प–निघण्टु–निरुक्त–छन्दो–ज्योतिषाणि वेदानामङ्गानि, मीमांसा–वैशेषिक–न्याय–योगसांख्य–वेदान्तान्युपाङ्गानि, आयुर्–धनुर्–गान्धर्व–अथर्वोपवेदान्, ऐतरेय–शतपथ–साम–गोपथं ब्राह्मणानधीत्य, ऋग्–यजुः–साम–अथर्ववेदान् पठत।

एतत् सर्वं विदित्वा किं कार्यम् ? धर्मजिज्ञासाऽनुष्ठाने एतेषामेवाध्यापनं च।६ इति।

विज्ञानपत्रेऽपि स्वामिदयानन्दोक्त–पाठ्यचर्यायाः रूपरेखाः समाकलिताः। तदत्र संक्षेपेण विव्रियते।

श्रीरस्तु।।१. ऋग्वेदः, २. यजुर्वेदः, ३. सामवेदः, ४. अथर्ववेदः एतेषु चतुर्षु वेदेषु कर्मोपासनाज्ञान – काण्डानां निश्चयोऽस्ति। यमादिः समाध्यन्तः उपासनाकाण्डश्च बोद्धव्यः। निष्कर्मादिः परब्रह्मसाक्षात्कारान्तो ज्ञानकाण्डो ज्ञातव्यः।। आयुर्वेदः ५, तत्र चिकित्साविद्यास्ति।। तत्र चरकसुश्रुतौ द्वौ ग्रन्थौ सत्यौ विज्ञातव्यौ।। धनुर्वेदः ६, तत्र शास्त्रास्त्रविद्यास्ति। गान्धर्ववेदः ७, तत्र गानविद्यास्ति।। ८. अथर्ववेदः तत्र शिल्पविद्यास्ति। एते चत्वारो वेदानामुपवेदा यथासंख्यं वेदितव्याः।। ९. शिक्षा वेदस्था, तत्र वर्णोच्चारणविधिरस्ति।। १०. कल्पः तत्र वेदमन्त्राणामनुष्ठानविधिरस्ति।। ११. व्याकरणम्, तत्र शब्दार्थसम्बन्धानां निश्चयोऽस्ति।। तत्र द्वौ ग्रन्थावष्टाध्यायीव्याकरणमहाभाष्याख्यौ सत्यौ वेदितव्यौ।। १२. निरुक्तम् तत्र वेदमन्त्राणां निरुक्तयः सन्ति।। १३. छन्दः तत्र गायत्र्यादिछन्दसां लक्षणानि सन्ति।। १४. ज्योतिषम्, तत्र भूतभविष्यद्वर्तमानानां ज्ञानमस्ति।। इमाश्चतुर्दशविद्या अध्याप्याध्येयानि। ईश– केन– कठ– प्रश्न– मुण्डक– माण्डूक्य – तैत्तिरीय – ऐतरेय– छान्दोग्य– बृहदारण्य – श्वेताश्वतर– कैवल्योपनिषदो द्वादश १५, अत्र ब्रह्मविद्यैवास्ति।। १६. शारीरकसूत्राणि, तत्रोपनिषन्मन्त्राणां व्याख्यानमस्ति।। १७. कात्यायनादीनि सूत्राणि, तत्र निषेकादिश्मशानान्तानां संस्काराणां व्याख्यानमस्ति।। १८. योगशास्त्रम् तत्रोपासनाया ज्ञानस्य च साधनानि सन्ति।। १९. वाकोवाक्यमेको ग्रन्थः तत्र वेदानुकूला तर्कविद्यास्ति।। २०. मनुस्मृतिः, तत्र वर्णाश्रमधर्माणां व्याख्यानमस्ति, वर्णसंस्कारधर्माणाञ्च।। २१. महाभारतम, तत्र शिष्टानां जनानां लक्षणानि सन्ति, दुष्टानां जनानाञ्च।। एतान्येकविंशतिः शास्त्राणि सत्यानि वेदितव्यानि अध्यायाध्ययानि चेति स्वामिचरणानामाशयः।।७

एवञ्च पूर्वं विस्तृतरूपेणार्षग्रन्थानां पठनपाठनविषयाः के सन्तीति प्रतिपाद्य साम्प्रतं परिहेयग्रन्थाः के

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सन्तीति संक्षेपतः परिगण्यते। तथाहि_ व्याकरणे कातन्त्र –सारस्वत – चन्द्रिका – मुग्धबोध – कौमुदि – शेखर– मनोरमादयो ग्रन्थाः। कोशेष्वमरकोशादयः। छन्दोग्रन्थेषु वृत्तरत्नाकरादयः। शिक्षायां ″अथ शिक्षां प्रवक्ष्यामि पाणिनीयं मतं यथा– इत्यादि शब्दारब्धो ग्रन्थः। ज्योतिषशास्त्रे शीघ्रबोधमुहूर्तचिन्तामणिप्रभृतयः। काव्येषु नायिकाभेदाः कुवलयानन्दरघुवंश– माघ–किरातार्जुनीयादिग्रन्थाश्च। मीमांसाया धर्मसिन्धुव्रतार्कादयः। वैशेषिकतर्कसंग्रहादयः। न्यायशास्त्रे जागदीशीप्रमुखाः, योगशास्त्रे हठप्रदीपिकादयः। सांख्ये सांख्यत्तत्त्वकौमुद्यादयः, वेदान्ते योगवासिष्ठपञ्चदश्यादयः। आयुर्वेदे शार्ङ्गधरादयः स्मृतिषु मनुस्मृतेः प्रक्षिप्तश्लोकाः सर्वाश्चान्याः स्मृतयः, सकलतन्त्रग्रन्थाः सर्वपुराणोपपुराणानि, तुलसीदासप्रणीतं भाषारामायणम्, रुक्मिणीमङ्गलादिकम्, कृत्स्नभाषाग्रन्थाश्च दूरतस्त्याज्यमिति। यद्यपि एषु ग्रन्थेषु सत्यप्यल्पीयसि सत्येऽसत्यबहुलत्वादिमे विषसम्पृक्तान्नवत् त्याज्याः इति स्वामिपादानामाशयः। ८

स्वामिपादाः ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकायां के परिहेयग्रन्थाः सन्तीति ग्रन्थप्रामाण्यविषयविचारप्रसङ्गे अवोचन्। तथाहि – एतासां पठनाद्यथार्थविदितत्वान्मानसबाह्यज्ञानक्रियाकाण्ड–साक्षात्करणाच्च महाविद्वान् भवतीति निश्चेतव्यम्। एत ईश्वरोक्त वेदास्तद्व्याख्यानमया ब्राह्मणादयो ग्रन्था आर्षा वेदानुकूलाः सत्यधर्मविद्यायुक्ता युक्तिप्रमाणसिद्धा एव माननीयाः सन्ति। नैवैतेभ्यो भिन्नाः पक्षपातक्षुद्रविचारस्वल्पविद्याऽधर्माचरणप्रतिपादना अनाप्तोक्ताः वेदार्थविरुद्धा युक्तिप्रमाणविरहा ग्रन्थाः केनापि कदाचिद् अङ्गीकार्य्या इति।

ते च सङ्क्षेपतः परिगण्यन्ते – रुद्रायामलादयस्तन्त्रग्रन्थाः। ब्रह्मवैवर्त्तादीनि पुराणान्युपपुराणानि च। प्रक्षिप्तश्लोकत्यागाय मनुस्मृतेर्व्यतिरिक्ताः स्मृतयः। सारस्वतचन्द्रिकाकौमुद्यादयो व्याकरणाभासग्रन्थाः मीमांसाशास्त्रादिविरुद्धनिर्णयसिन्ध्वादयो ग्रन्थाः। वैशेषिकन्यायशास्त्रादि–विरुद्धास्तर्कसंग्रहमारभ्य जागदीश्यन्ता न्यायाभासा ग्रन्थाः। योगशास्त्रादिविरुद्धा हठप्रदीपिकादयो ग्रन्थाः सशास्त्रविरुद्धा सांख्यतत्वकौमुद्यादयः। वेदान्तशास्त्रविरुद्धा वेदान्तसारपञ्चदशीयोगवासिष्ठादयो ग्रन्थाः ज्योतिषशास्त्रविरुद्धा मुहूर्तचिन्तामण्यादयो मुहूर्त्तजन्मपत्रफलादेशविधायका ग्रन्थाः।

तथैव श्रोतसूत्रविरुद्धास्त्रिकण्डिकास्नानसूत्रपरिशिष्टादयो ग्रन्थाः। मार्गशीर्षैकादशीकाशीस्थल–जलसेवनयात्राकरणदर्शननामस्मरणस्नानजडमूर्तिपूजाकरणमात्रेणैव मुक्तिभावनपापनिवारणमाहात्म्य–विधायकाः सर्वे ग्रन्थाः। तथैव पाखण्डिसम्प्रदायि निर्मितानि सर्वाणि पुस्तकानि च, नास्तिकत्वविधायका ग्रन्थाश्चोपदेशाश्च। ते सर्वे वेदादिशास्त्रविरुद्धा युक्तिप्रमाणपरीक्षहीनाः सन्त्यतः शिष्टैरग्राह्या भवन्ति इति। ९. इत्थं पाठ्यचर्यायाः रूपरेखाः संक्षेपतो प्रतिपादिताः।

सन्दर्भाः

1. सत्यार्थप्रकाशः तृतीयसमुल्लासः, पृष्ठः–49-60
2. सत्यार्थप्रकाशः तृतीयसमुल्लासः, पृष्ठः– 62
3. सत्यार्थप्रकाशः तृतीयसमुल्लासः, पृष्ठः– 64
4. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, पृष्ठः– 585-587

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

5. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, पृष्ठः- 540-542
6. संस्कृतवाक्यप्रबोधः, पृष्ठः– 2-3
7. ऋषि दयानन्द के पत्र और विज्ञापन, पृष्ठः– 27-कानपुर प्रकाशन्
8. सत्यार्थप्रकाशः तृतीयसमुल्लासः, पृष्ठः- 65
9. ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका, पृष्ठः– ट्ट– 589

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

महर्षिदयानन्दस्वामिनां भारतीयं भव्यमैतिह्यम्

डा. विद्यानन्दार्यः

अष्टादशशताब्द्याः मध्यभागे बंगालप्रान्ते आङ्ग्लीयानां शासनमभवत्। शनैः शनैः सम्पूर्ण भारतवर्षमाङ्ग्लीयानामधीने सञ्जातम्। बहुकालं यावत् भारतमाङ्ग्लीयानामधीने स्थितम् परं सांस्कृतिकदृष्ट्या कालस्यास्य असाधारणं महत्वं विद्यते। आङ्ग्लीयानाम् अधीने स्थितमपि भारतं नवीनस्थितीनां कारणेन शताब्दीनां कुम्भकर्णनिद्रां विहाय धार्मिकराजनैतिकसामाजिकबौद्धिक-वैज्ञानिकार्थिकक्षेत्रेषु महतीमुन्नतिं कृतवत्। इतिहासज्ञैरयमेव नवजागरणस्य कालः इति उच्यते। समयेऽस्मिन् अनेके महापुरुषाः इह भारते लब्धजन्मानः भारतावनिं सर्वविधक्षेत्रेषु गौरवान्वितामकुर्वन्। भारतावनिं गौरवान्वितां कृतवत्सु महापुरुषेषु महर्षिदयानन्दस्वामिनां महद्विशिष्टं स्थानं विद्यते। पराधीनासु स्थितिषु सतीष्वपि महर्षिदयानन्दस्वामिभिर्भारतीयं भव्यमैतिह्यं यथा प्रखरतया प्रस्तुतं न तथा केनाप्यन्येन महापुरुषेण।

महर्षिदयानन्दस्वामिनामिदं मन्तव्यं यत् प्राचीनकाले आर्यावर्तदेशस्य उत भारतवर्षस्य निवासिनः आर्याः अत्यधिकमुन्नताः अभवन्। सर्वत्र तेषां सार्वभौमं शासनमवर्तत। इतरदेशस्थानां राज्ञां स्थितिः आर्यशासकाधीनमाण्डलिकरूपा आसीत्। मानवसृष्टेः आरम्भात् पञ्चसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वं यावत् आर्याणां सार्वभौमचक्रवर्तिराज्यमवर्तत। आर्याणां धर्मस्य अन्यदेशेष्वपि प्रसारः अभवत्। निखिलमानवसमाजश्च आर्यावर्तदेशस्थविद्वद्भ्यः आचार्येभ्यश्च धर्मस्य सदाचारस्य ज्ञानविज्ञानस्य च शिक्षां गृह्णाति स्म। विषयमिममेवं प्रस्तुवन्ति दयानन्दस्वामिनः - ईदृशोऽयमार्यावर्तदेशोऽस्ति यदस्मिन्महीमण्डले नान्यः कोऽपि देशस्तत्सदृशः। अत एवेयं भूमिः सुवर्णभूमिरभिधीयते। यावन्तो देशा भूवलये सन्ति सकलास्त एनमेव देशं प्रशंसन्ति आशासते चास्य देशस्य संस्कृत्या एवास्माकं कल्याणं भविष्यति। स्पर्शमणिप्रस्तर इति यदाकर्ण्यते तत्वनूतं परमार्यावर्तदेश एव सत्यः स्पर्शमणिर्वर्तते यदस्य स्पर्शसमकालमेवायसरूपा दरिद्रा विदेशाः सुवर्णमया अर्थात्सम्पत्तिशालिनः सञ्जायन्त इति।

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्रजन्मनः
स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः। (मनु०-२-२०)

आसृष्टेरापञ्चसहस्रवर्षपूर्वसमयमार्याणां सार्वभौमं चक्रवर्तिपदमण्डितमवनिमण्डले विरराज साम्राज्यम्। अन्येषु देशेषु माण्डलिका अर्थात् सामन्ता महीपतयो न्यवसन्। यतः कौरवपाण्डवपर्यन्तमत्रत्ये राज्ये राजशासने चाखिलमहीवलयवर्तिनो निखिला राजानः प्रजाश्चानुववृतिरे। यतोऽत्र सृष्ट्यारम्भसृष्टाया मनुस्मृतेरस्या प्रमाणमिदम्। "अस्मिन्नेवार्यावर्तदेशे समुत्पन्नेभ्यो ब्राह्मणेभ्यो विद्वज्जनेभ्यो भूमण्डलगता मानवा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यशूद्रदस्युम्लेच्छादयः सकलाः स्वस्वयोग्यं चरित्रं विद्याश्च शिक्षेरन्निति"। महाराजयुधिष्ठिरकृतराजसूययज्ञं महाभारतयुद्धञ्च यावदत्रत्यराष्ट्राधीनानि बभूवुरखिलराज्यानि। श्रूयताम् - चीनदेशीयो भगदत्तः पातालवासी बभ्रूवाहनो हरिवर्षीयो मार्जारलोचनो विडलाक्षो यूनान इत्यभिहितो यवन ईराणवास्तव्यः शल्यश्चेत्यादयोऽखिल-नृपतयो राजसूययज्ञे महाभारतयुद्धे च निदेशानुसारमाजग्मुः (१) इति।

अत्रेदमवधेयम् - आर्याणां चक्रवर्तिशासनमासीदिति स्वामिदयानन्दवर्याणां कथनस्यायमभिप्रायो नास्ति

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

यत् सम्पूर्णपृथिव्यामेकमेव राज्यमासीदिति। कथनस्यायमेवाभिप्रायः यत् आर्यावर्तात् पृथक् अन्यानि बहूनि राज्यानि तदा आसन् किन्तु तानि राज्यानि पूर्णप्रभुत्वसम्पन्नाः न भूत्वा आर्यावर्तस्य चक्रवर्तिसार्वभौमसम्राजस्याधीनतायामवर्तन्त। महाभारतसमये पाण्डवयुधिष्ठिरोऽपि चक्रवर्तिसम्राट् आसीत्। चीन–यूरोप–यूनानप्रभृतिराज्यानां राजानः तस्याधीनतामङ्गीकुर्वन्ति स्मेति ते सर्वे युधिष्ठिरस्य राजसूये यज्ञे सम्मिलिताः अभूवन्।

आर्यावर्त इति कथनेन स्वामिनामनुसारं सम्पूर्णभारतवर्षस्य ग्रहणं भवति। आर्यावर्तसम्बद्धमहर्षिमनोः श्लोकयोः या व्याख्या कृता तेनैतदेव ज्ञायते –

आसमुद्रात्तु वै पूर्वादासमुद्रात्तु पश्चिमात्। तयोरेवान्तरं गिर्योरार्यावर्तं विदुर्बुधाः।।

सरस्वतीदृषद्वत्योर्देवनद्योर्यदन्तरम्। तं देवनिर्मितं देशमार्यावर्तं प्रचक्षते।। (मनु० २–२२, १७)

उत्तरस्यां दिशि हिमवान्, दक्षिणस्यां विन्ध्याचलः, पूर्वपश्चिमयोस्सागरः। किञ्च पश्चिमस्यां दिशि उदीचीनपर्वतेभ्यः समुद्गत्य प्रवहन्ती दक्षिणसागरस्योपसागरे सम्मिलिता सरस्वती सिन्धुर्वाहिनी, पूर्वस्यां नयपालजनपदस्य प्राचीनपर्वतेभ्यः समुद्भूय बङ्गानां पूर्वेण पश्चिमेन च ब्रह्मदेशस्य प्रवहन्ती दक्षिणसागरसङ्गता दृषद्वती (या सम्प्रतं ब्रह्मपुत्रेत्युच्यते) सीमायमाना तिष्ठति। हिमवद्विन्ध्यपर्वतयोरन्तर्गताः दाक्षिणात्याः पार्वता रामैश्वरपर्यन्ताः सर्व एव जनपदा देवैरार्यैर्विद्वद्भिर्वासितत्वात्, तेषामेव च निवासभूमितया आर्यावर्तशब्देनाभिधीयन्ते **(२)** इति।

आर्याः के? किं विदेशेभ्यः ते आगताः वा, यथा हि ब्रुवते बहवः? इति प्रश्ने स्वामिनः विदेशात् भारतं प्रति आर्याणामागमनस्य वादः मिथ्येति वदन्तः ऋग्वेदाथर्ववेदयोः मन्त्रखण्डयोः प्रमाणपुरस्सरमुत्तरन्त्येवम् **विजानीह्यार्यान्ये च दस्यवो बर्हिष्मते रन्धया शासदव्रतान्।**(ऋग्०-१-५१-८) **उत शूद्रे उतार्ये** (अथर्व०–१९–६२) धार्मिकाणां विदुषामाप्तपुरुषाणां "आर्यः" इति ततो भिन्नानाञ्च दस्युर्मलिम्लुचो दुष्टोऽधार्मिकोऽविद्वांश्चेति नामधेयानि, तथा ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानां द्विजसंज्ञकानामार्य इति शूद्राणाञ्चानार्य इति नामधेयमस्तीति पूर्वमेवालिखाम। वेदेन खल्वेवमभिधीयमाने वैदेशिकानां मिथ्याकल्पनाप्रसूतं को हि नाम शक्नोति सम्मन्तुं धीमान्नरः। ' ईरानतः समागतैरार्यैरत्रत्यान् वन्यप्राणिन् विजित्य निष्कास्य च भारतमधिगतमिति ' न क्वापि संस्कृतग्रन्थे इतिहासे वा क्वचित् प्रतिपाद्यते। कथं पुनर्वैदेशिकानां लेखो मान्यतामर्हति **(३)** इति।

महर्षिदयानन्दस्वामिनामनुसारं प्राचीनकाले आर्याः न केवलं राजनैतिकदृष्ट्या विश्वस्य अग्रगामिनः आसन् अपितु ज्ञानविज्ञानकलाधर्मसंस्कृतिसम्बद्धक्षेत्रेष्वपि समेषां शिरोमणित्वेन अर्वतन्त। प्राचीनभारतीयास्त्रशस्त्रविज्ञानस्य बुद्धिगम्यं रूपं प्रदर्शयता महर्षिणा भारतात् एव विद्याधर्मप्रभृतीनां ज्ञानं अन्यदेशान् प्रति प्रसृतमिति प्रकरणमुपस्थापितम् --' मन्त्रेण ' अर्थात् विचारेण सकलसृष्टिगतपदार्थानां प्रथमं ज्ञानं सम्पद्यते पश्चात् क्रियया नैकविधाः पदार्थाः क्रियाकौशलानि चोत्पद्यन्ते। यथा कश्चन लोहमयं बाणं गोलं वा निर्माय तत्रेदृशान् पदार्थान् निदध्यात् यद्यऽनलसंयोजिता वायुमण्डले धूमप्रसारणेन रविकिरणानां वायोर्वा सम्पर्केण चाग्नि

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

प्रकटयेयुस्तदेवाऽऽग्नेयास्त्रमभिधीयते। यदाऽन्यो जन एतन्निवारयितुमभिलषेत्तदा स एतस्योपरि वारुणास्त्रं परिमुञ्चेत्, अर्थाद् यथा प्रत्यर्थी रिपोर्बले परिमुच्याग्नेयास्त्रं तन्निहन्तुं वाञ्छेत् तथैव निजसैन्यसंरक्षणाय सेनापतिर्वारुणास्त्रेण परस्याग्नेयास्त्रं निवारयेत्। तदेदृशां द्रव्याणां संयोगात् निष्पद्यते येषां धूमपटली वायुस्पर्शसमकालमेव मेघमण्डली सम्भूय झटिति वर्षेदनलञ्च निर्वापयेत्। इत्थमेव नागपाशो यो रिपुबले प्रक्षेपणेन तद्गात्राणि दृढं बध्नाति। तथैव मोहनास्त्रमन्यद् यस्मिन् मादकद्रव्यनिक्षेपणात्तदीयधूमसंसर्गात् निखिलमरिबलं निद्राकुलं विचेतनं वा सम्पद्येत। अनेनैव प्रकारेण सकलानि शस्त्रास्त्राणि समजायन्त। लोहतन्तोः काचाद्वाऽन्यस्मात्कस्माच्चित्पदार्थाद्वा विद्युतमुत्पाद्य रिपुदलं व्यापादयन् येन तदप्याग्नेयास्त्रं पाशुपतास्त्रञ्चाख्यायते। ---यावत्यो विद्या भूमण्डले प्रसृतास्तावत्यः सकला आर्यावर्तदेशान्मिश्रदेशे तस्माद् यूनानदेशे तयो रोमदेशे तस्माद् यूरोपदेशे यूरोपाच्चामेरीकादिदेशेषु प्रसृतास्सन्ति (४) इति।

एवंविधमेव भावं अन्यदेशस्थविदुषः अन्यमतावलम्बिनश्च मते उपस्थाप्य निगदन्ति- निश्चितमिदं खलु 'यावत्यो विद्या यावन्ति च मतानि महीतले विततानि तानि निखिलान्यार्यावर्तदेशादेव प्रचलितानीति'। दृश्यताम्- कश्चित् फ्रान्सदेशान्तर्गतपैरसनगरनिवासी जैयकायटाभिधमहोदयः स्वीये 'बायबिल इन इण्डिया' नामके ग्रन्थे लिखति- ' सर्वासां विद्यानां सौजन्यानां कल्याणानां वा निधिरयमार्यावर्तदेशो वर्तते। सकला विद्या मतानि चैतस्माद् देशात् प्रचलितानि सन्तीति।' परमात्मानञ्चासौ प्रार्थयते'। अयि परमेश्वर यादृशी पुराऽऽर्यावर्तदेशस्य समुन्नतिरासीत्तादृश्येवास्मद्देशस्य समुन्नतिर्विधीयतां भगवानिति। तत्तस्मिन् ग्रन्थेऽवलोकनीयम्। तथैव दाराशिकोहाख्ययवनराजपुत्रोऽपि खल्वित्थमेव निरचैषीद्- अर्बीप्रमुखा विविधा भाषा अहमपठं किन्तु मनसो मे सन्देहो दूरीभूयाऽऽनन्दो नाभवत्। यदा खलु संस्कृतमवालोकयमाकर्णयञ्च तदा निस्सन्देहीभूय भूयानाऽऽनन्दो मेऽभून्मनसीति' (५) इति।

महर्षिणा बहूनामेवंविधराज्ञां नामानि प्रदत्तानि ये चक्रवर्तिसार्वभौमशासका आसन् मैत्र्युपनिषदश्च उदाहरणेन लिखितम् - अथ किमेतैर्वा परेऽन्ये महाधनुर्धराश्चक्रवर्तिनः केचित् सुद्युम्नभूरि-द्युम्नेन्द्रद्युम्नकुवलयाश्वयौवनाश्ववद्ध्र्यश्वाश्वपतिशशविन्दुहरिश्चन्द्राऽम्बरीषननक्तुशर्यातिययात्यनरण्याक्षसेनादयः। अथ मरुत्तभरतप्रभृतयो राजानः (- मैत्र्युपनिषद्-प्र०१, खं०४)। इत्यादिप्रमाणैः सिद्धं यत्सृष्टित आरभ्य महाभारतयुद्धपर्यन्तमार्यकुलेष्वेव चक्रवर्तिनः सार्वभौमा नरपतयो बभूवुः।

----- यथाऽत्र सुद्युम्नप्रभृतीनां सर्वभूमिविश्रुतानां सार्वभौमानां चक्रवर्तिनृपाणां नामानि लिखितानि सन्ति तथैव मनुस्मृतिमहाभारतादिग्रन्थेष्वपि स्वायम्भुवादिचक्रवर्तिनरेन्द्राणां नामधेयानि स्पष्टमुल्लिखितानि वर्तन्ते। एतानि मिथ्या सन्तीति कथनमज्ञानिनां पक्षपातिनाञ्च कार्यं वर्तते (६) इति।

सृष्टेः आरभ्य पञ्चसहस्रवर्षपूर्वं यावत् आर्याणां सार्वभौमचक्रवर्तिराज्यमासीदिति महर्षिदयानन्दानामिदं यत् मतं तस्याङ्गीकारे आधुनिकेतिहासज्ञानां सङ्कोचः भवेत् परं विश्वस्य प्राचीनेतिहासविषये आधुनिकविदुषां याः धारणाः विद्यन्ते तासु निरन्तरं परिवर्तनं भवतीति निश्चप्रचम्। पुरातत्वसम्बन्धिशोधद्वारा नित्यं नूतनानि तथ्यानि प्रकाशमायान्ति, नृतत्वशास्त्रसदृशविज्ञानानां प्रगत्या पुरातनाः धारणाः परिवर्तिताः जायन्ते। एवंविधविषयाः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

महर्षिदयानन्दस्वामिनां मन्तव्यस्य सत्यतां प्रति सङ्केतरूपा एवेति बोद्धुं नासुकरम्।

यस्य कस्यापि कारणेन भारतीयभव्यतायाः हानिर्जायमानानुभूता महर्षिदयानन्दैः, तं विरुद्ध्य महत्या कठोरतया लिखितम्। यथा हि जर्मनदेशदेशवास्तव्यस्य मोक्षमूलरस्य विषये दृश्यते – 'शार्मण्यदेशे संस्कृतविद्यायाः प्रचुरः प्रचारः। यावच्च संस्कृतं मोक्षमूलरमहोदयोऽपठत्तावन्न कोऽप्यपठदिति' ये जना वदन्ति तेषां कथनमेव केवलमिदम्। यथा 'निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते' अर्थात् यत्र देशे कोऽपि महीरुहो न प्ररोहति तत्रैरण्डमेव महावृक्षं मन्यन्ते जनाः। तथैव यूरोपदेशे संस्कृतविद्यायाः प्रचाराभावात् शार्मण्यदेशीयैर्जनैर्मोक्षमूलरमहाशयेन च यत्किञ्चिदधीतं तदेव तद्देशकृतेऽधिकमस्ति। परमार्यावर्तदेशमभिलक्ष्य तु तेषामतिन्यूना विद्यते गणना। यतो मया शार्मण्यदेशवासिन आचार्यस्य पत्रेण' शार्मण्यदेशे संस्कृतपत्रिकाया अर्थावगन्तारोऽपि जना अतिन्यूनास्सन्तीति' व्यज्ञायि। मोक्षमूलरमहोदयस्य संस्कृतसाहित्यमल्पीयसीं वेदव्याख्याञ्चावलोक्य मयाऽवेदि मोक्षमूलरेणेतस्ततः आर्यावर्तीयजनकृतविवृतिं विलोक्य किञ्चित् यथा तथाऽलेखि' इति। यथा–युञ्जन्ति ब्रध्नमरुषं चरन्तं परि तस्थुषः। रोचन्ते रोचना दिवि। इति मन्त्रेऽश्वो वर्णितस्तेन। अस्मात्तु सायणाचार्येण यः सूर्योऽर्थो वर्णितस्स समीचीनः परमस्य सत्योऽर्थः परमात्मा विद्यते। ––––––एतावतैव 'शार्मण्यदेशे मोक्षमूलरमहोदये च संस्कृतविद्यायाः कियत्पाण्डित्यमस्तीति विज्ञेयम् (७) इति।

अन्यत्र ब्राह्मसमाजप्रार्थनासमाजयोः सम्बन्धे चर्चां कुर्वन्तः तत्सदस्यानां भारतीयपद्धतीः विरुद्ध्य क्रियमाणानाचरणान् प्रति निगदन्त्येवम् – दूरमास्तां तावन्निजदेशस्य निजपूर्वजानां वा प्रशंसाविधानं प्रत्युत तदीयस्थाने मुक्तकण्ठं निन्दन्ति तानमी। व्याख्यानेषु कृश्चीनादिकाङ्ग्ल–जनानाकण्ठपूर्णोदरं प्रशंसन्ति। ब्रह्मादिमर्हषीणां नामान्यपि न गृह्णन्ति प्रत्युत–' विनाऽङ्ग्लजनानाद्यावधि सृष्टितले कोऽपि विद्वान्नाजायत। आर्यावर्तीयजनाः सनातनसमयान्मूर्खा एव सन्ति। एषामभ्युदयः कदापि नाभूदिति' वदन्त्यमी। वेदादीनां प्रतिष्ठा तु विदूरे तिष्ठतु परं तेषां निन्दनादपि न पृथग् भवन्ति।––––अये! यदा नु खलु समुत्पन्ना इम आर्यावर्तेऽस्यैव देशस्यान्नजलाशन–पानमकार्षुरद्यापि विदधति च तदा स्वमातृपितृपितामहादिमार्गं विहायान्य–विदेशीयमत एषां भूयसाऽऽवर्जनं ब्राह्मसमाजप्रार्थनासमाजावलम्बिनामेतद्देशस्थसंस्कृतविद्या–विहीनानामपि स्वेषां विद्वत्त्वप्रकाशनमाङ्ग्लभाषामधीत्य पण्डिताभिमानिनः संवृत्य झटिति चैकमतप्रवर्तने प्रवर्तनमित्यादिकार्यं कथङ्कारं स्थिरं वृद्धिकारकञ्च भवितुं शक्यते ? (८) इति।

इत्थमेव दयानन्दस्वामिभिः तेषां जनानां कथनम् उन्मत्ततापूर्णमिति प्रोक्तं ये जनाः 'आर्याः सेनाव्यायामं न जानन्ति स्म' इति ब्रुवते। प्रमाणपुरस्सरं च प्रतिपादितं यत् आर्याः आङ्ग्लजनेभ्योऽपि कुशलाः अवर्तन्त विषयेऽस्मिन् – आर्याः सेनाव्यायामं न जानन्ति स्मेति बहवः आङ्ग्लभाषां पठितवन्तः जनाः भाषन्ते परमेतत् कथनमुन्मत्ततापूर्णमेव। यतो हि मकरव्यूह–बलाकाव्यूह–सूचीव्यूह–शूकरव्यूह–शकटव्यूह–चक्रव्यूहप्रभृतयो विविधाः सेनाव्यायामाः आर्यैः ज्ञायन्ते स्म। सेनायामपि विभिन्नसमूहेषु दशेश–शतेश–सहस्रेशादयोऽधिकारिणो भवन्ति स्म। तदानीन्तने समये शक्ति–असि–शतघ्नी–भुशुण्डीप्रभृतीन्यायुधान्यविद्यन्त। आङ्ग्लीयेषु

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अधुनापर्यन्तमपि व्यूहः कथं रचनीय इत्यस्य ज्ञानं नास्ति। ते स्वल्पं सेनाव्यायामं कुर्वन्ति तेनैव प्राचीनार्येभ्यः ते कुशलाः सन्तीति युष्माभिरनुभूयते। निरस्तपादपे देशे एरण्डोऽपि द्रुमायते। इति कथनं सत्यमेव (९) इति।

महद्द्रव्यैतिह्ययुतं भारतं कथं साम्प्रतं शक्तिहीनं तेजोहीनं दारिद्र्ययुतं समभवत्? कथं वा सार्वभौमचक्रवर्तिराज्यं लघुषु राज्येषु विभक्तम्? इत्यस्यापि विवेचनं महर्षिदयानन्दस्वामिभिर्विहितम्– स्वायम्भुवनृपतिमारभ्य पाण्डवपर्यन्तमार्याणां चक्रवर्तिराज्यमवर्तत। तदनु मिथो विरोधेनैव विगृह्य व्यनश्यन्। यतोऽस्यां परमात्मसृष्टौ दर्पशालिनामन्यायकारिणामविदुषां जनानां शासनं न चिरं तिष्ठति। संसारस्येयं स्वाभाविकी प्रवृत्तिर्यद् यदा विपुलधनमसंख्यप्रयोजनाधिकं भवति तदाऽऽलस्यपुरुषार्थराहित्येर्ष्याद्वेषविषयासक्तिप्रमादा वर्धन्ते येन देशे सुशिक्षणं विनश्य दुर्गुणा दुर्व्यसनानि च समेधन्ते। यथा खलु मद्यमांससेवनबाल्यकालीनविवाहस्वेच्छाचारादिदोषा बहुलीभवन्ति। यदा च युद्धविभागे युद्धविद्याकौशलं बलञ्चैतावत् प्रबलं भवेद् यदमुष्य साम्मुख्यं विधातुं धरणितले नान्यः कोऽपि प्रभवेत्तदा तेषु पक्षपाताभिमानवर्द्धनेन वर्धते खल्वन्यायः। यदिमे दोषाः सञ्जायन्ते तदाऽन्योन्यस्मिन् विरोधः संवृत्येतरनीचकुलात्तदधिकः कश्चिदीदृशः समर्थपुरुषः उत्तिष्ठते यस्तेषां पराजयं कर्तुं पारयति। यथा हि खलु यवनाधिपसाम्राज्यविरुद्धं शिवराजगोविन्दसिंहौ प्रत्युत्थाय यवनानां राज्यं विदलयाञ्चक्रतुः (१०) इति।

महर्षेरनुसारं एतैरेव कारणैः कथितप्रक्रियाद्वारा आर्याणां शक्तेर्ह्रासः समभवत्। महाभारतयुद्धात् पूर्वमेव आर्येषु दोषाणामवगुणानां वा प्रादुर्भावः प्रारब्धः आसीत्, येषामुल्लेखः उद्धृतोद्धरणे कृतः। एतैरेव कारणैः महाभारतयुद्धं सञ्जातम्। उच्यते स्वामिभिः -----*परमेतादृशाः शिरोमणिरूपो देशो महाभारतयुद्धेनैतावदहन्यत यदद्यावध्यपि निजां पूर्वदशां न प्रपद्यते , यदा हि भ्राता भ्रातरं हन्तात्तदा को नु खलु सन्देहो विनाशे ? ------ यदा महान्तो विद्वांसो राजानो महाराजा ऋषयो महर्षयश्च महाभारतसंग्रामे भूयांसोऽहन्यन्त बाहुल्येन चाम्रियन्त खलु तदा विद्याया वेदोदितधर्मस्य च प्रचारो नष्टोऽभवत्। ईर्ष्याद्वेषाभिमाना अन्योऽन्यं प्रति प्रवृत्ताः। यः प्रबलो भूतस्स देशमाक्रम्य नृपतिः सञ्जातः (११) इति।

सर्वस्याः धरायाः सर्वविधोन्नत्यै सर्वे मानवाः आर्याः–श्रेष्ठाः भूत्वा संघटिताः भवन्त्विति महर्षिदयानन्दस्वामिनां चरमं लक्ष्यमवर्तत। तेषामभिमतमासीत् महत्वपूर्णमेतत्कार्यम् आर्यावर्तेन– भारतेन एव सम्भवम् । अयमेव संसारस्य सर्वश्रेष्ठो देशः। प्राचीनसमये महत्कालं यावत् भारतस्य निवासिनः धार्मिकराजनैतिक–सांस्कृतिक–क्षेत्रेषु अखिलविश्वस्य नेतृत्वमकुर्वन् यतस्ते श्रेष्ठाः अविद्यन्त, तेषां सामाजिकं जीवनम् आदर्शपूर्णमराजत, ते वेदप्रतिपादितसदाचरणनियमान् सततमपालयन्। पुनरेकवारम् आर्यावर्तीयाः भारतीयाः निखिलधरण्याः नेतृत्वं विदध्युः। एतत्तदैव सम्भवं यदा वास्तविकरूपेण भारतीयाः आर्याः भवेयुः।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सन्दर्भसूची—

1. सत्यार्थप्रकाशः, एकादशसमुल्लासः
2. सत्यार्थप्रकाशः, अष्टमसमुल्लासः
3. सत्यार्थप्रकाशः, अष्टमसमुल्लासः
4. सत्यार्थप्रकाशः, एकादशसमुल्लासः
5. सत्यार्थप्रकाशः, एकादशसमुल्लासः
6. सत्यार्थप्रकाशः, एकादशसमुल्लासः
7. सत्यार्थप्रकाशः, एकादशसमुल्लासः
8. सत्यार्थप्रकाशः, एकादशसमुल्लासः
9. पूनाप्रवचनम् ९ (इतिहासविषयकम्)
10. सत्यार्थप्रकाशः, एकादशसमुल्लासः
11. सत्यार्थप्रकाशः, एकादशसमुल्लासः
12. सत्यार्थप्रकाशः, एकादशसमुल्लासः

आधारग्रन्थसूची—

1. महर्षिदयानन्दसरस्वतिरचितसत्यार्थप्रकाशः प्रकाशकः—आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट, ४५५, खारी बावली, दिल्ली—६

2. महर्षिदयानन्दसरस्वतिरचितसत्यार्थप्रकाशः (संस्कृतानुवादः) पण्डितशंकरदेवपाठकेन देवगिरालंकृतः प्रकाशिका—सार्वदेशिका—आर्यप्रतिनिधिसभा महर्षिदयानन्दभवन, रामलीलाशाद्वलः, नयी—दिल्ली—

3. आर्यसमाज का इतिहास, लेखक—डा. सत्यकेतु विद्यालंकार तथा प्रो. हरिदत्त वेदालंकार प्रकाशकः — आर्य स्वाध्याय केन्द्र, ए—१/३२, सफदरगंज इन्क्लेव, नयी—दिल्ली—२९

4. ऋषि दयानन्द सरस्वती के शास्त्रार्थ और प्रवचन सम्पादक— डा. भवानीलाल भारतीय, युधिष्ठिरः मीमांसक प्रकाशक—श्रीमती सावित्रीदेवी बागडिया ट्रस्ट ५, लेनिन सरणी, कलकत्ता—७०००१३

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

वेदकालीनविविधशास्त्रविज्ञानम्

Dr. V. Srinivasa Sarma

अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा।
आदौ वेदमयी दिव्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः।।

विज्ञानस्य शिल्पकलादीनां च साहाय्येन मनुष्यः संसारस्य महत्तममुपयोगमुपभोगञ्च कर्तुं समर्थो भवति। मानवसंस्कृतेरादिकालादेव नित्यमेतेषां प्रगत्या सह मानवस्य भोगविलासादीनां परिधिः सुविस्तृतोऽभूत्।उपभोगपरिधौ वस्तूनां भोज्यत्वमभोज्यत्वं वा ज्ञातुमेव प्रथममायुर्वेदविज्ञानस्य समारम्भः सम्भावनीयः। उपयोगिवस्तूनां वैपुल्यं विधातुमेव कृषिविज्ञानस्य विकासः कृतः। गृहरचना प्रसाधनकर्मादिकमधिकृत्य साधरणतो गणितस्य सविशेषं ज्यामितेः प्रयोगः समुद्भावितः। प्राकृतिकसृष्टिषु प्रायः यथाप्रमाणतावयवसङ्गतिर्वा वर्तते। मानवकृतिषु सरलताया तस्या नियोजनं कर्तुमपि गणितस्यापेक्षासीत्। आयुर्वेदस्य कृषिविज्ञानस्य च सम्यक् प्रगतये वनस्पतिशास्त्रस्य भौतिकविज्ञानस्य, रसायनशास्त्रस्य, भूतत्त्वविद्यायाश्च विकासः अपेक्षित एव।

वैद्यविज्ञानम्– देवानां, रुद्रो दैव्यभिषक्त्वेन अभिवर्णितः। (कृ. य. सं. ४. ५. १२) अश्विनौ देवभिषजाविति च अभिवर्णितौ। तौ मधुविद्यामपि जानीतस्स्म। ऋ. वे. ५. ७५ अनया विद्यया ते विषमपि अमृतरूपेण परिणमयितुमशक्नुताम् ऋ. वे. १. ९१. १०. ११, तेषां वानस्पत्यौषधीनां सूक्ष्मं ज्ञानमासीत् ऋ. वे. १०. ९७. ३. ५७. ३१, ते औषधप्रोहस्थानानि शतानि जानन्ति स्म।

शतं वो अम्ब धामानि सहस्रमुत वो रुहः।
यूयमिमं मे अगदं कुरुत। (ऋ. वे. १०. ९७. ५)

तेषां त्रिधातुज्ञानमप्यासीत्, यच्च भारतीयवैद्यकस्य निदानभूतम्

त्रिर्नो अश्विनादिव्यानि भेषजा त्रिः पार्थिवानि त्रिरुत्तमद्यः।
ओमानं शंयो र्ममकाय सूनवे त्रिधातु शर्म वहतं बृहस्पतिः।। (ऋ. वे. १. ३४. ४)

जराया निवारकाणि, नवयौवनप्रदातृणि चौषधानि ते जानन्ति स्म। अश्विभ्यां देवभिषग्भ्यां च्यवनस्यर्षेर्जराया निवारणपूर्वकं यन्नवयौवनमौषधप्रदानद्वारा अनुगृहीतं तदेवात्र निदर्शनम्। (ऋ. वे. १०. ३९. ४,) १–११५–५–२, आयुर्वर्धकान्यपि औषधानि तौ जानीतः एव। १–११६–६। सोमलतायाः सूक्ष्मं गुणविज्ञानं तेषामासीत् (ऋ. वे. ६. ४७) गोक्षीरमिलितस्य सोमरसस्य यो विशेषं उपयोगः, तद्विज्ञानमपि तेषामासीत् ऋ. वे. ३–३५–८।

शरीरावयवविज्ञानेन सह रोगोद्भवस्थानविज्ञानमपि तेषामासीत् ऋ. वे. १०–१६३ पश्यत इमान् मन्त्रवर्णान्। म.

अस्थिभ्यः स्ते मजभ्यः स्नावभ्यो धमनिभ्यः।
यक्ष्मं पाणिभ्यामङ्गुलिभ्यो नखेभ्यो विवृहामिते विवृहामितो। (ऋ. वे. २–३४–६)
शतस्य धमनीनां सहस्रस्य हिराणाम्।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अस्थुरिन्मध्यमा इमाः साकमन्ता अरसंत॥ ऋ. वे. १-१७-३
ग्रीवाभ्य स्त उष्णिहाभ्यः कीकसाभ्यो अनूक्यात्।
हृदयात्ते परि क्लोम्नो हलीक्ष्णात् पार्श्वाभ्याम्॥
यक्ष्मं मतस्नाभ्यां प्लीह्नो यक्नस्ते वृहामसि॥ अ. वे. २-३३-२, ३

अनेनेदं स्पष्टं यद्वैदिकानामार्याणाम् अस्थि, मज्जा, स्नावा, धमनि, हृदयगता प्रधाननाडी। हिरा सिराशाखानाडी ग्रीवा। ग्रीवावयवभूतानि चतुर्दश सूक्ष्माण्यस्थीति। (सा. भा) धमनी। कीमसा जत्रुवक्षोगतास्थि। अनूक्य। तत्सन्धि। क्लोम। हृदयसमीपस्थमांसपिण्डविशेषः। ह्लीक्ष्ण। क्लोमसम्बन्धी मांसपिण्डविशेषः। मतस्न। वृकयमथवा तत्समीपस्थपित्ताधारपात्रं। प्लाशि। बहुच्छिद्रमलपात्रं। इत्यादीनाम् आन्तरशरीरभागादीनां (अ. वे. २-२३-४) सूक्ष्मं विज्ञानमासीत्।

तत्कालीनाः भिषजः शल्यतन्त्रेऽपि निपुणा आसन्। छिन्नमस्तकस्य दधीचेः कबन्धेनाऽश्वशिरस्सन्धानम् युद्धे छिन्नजंघायाः विश्फलाया पुनरायस्या जंघायास्सन्धानं इत्यादीनि, यान्यश्विनोः कर्माणि तानि, तत्कालीनस्य शल्यतन्त्रनैपुण्यस्य निदर्शनभूतानि।

अन्धानां ऋज्राश्व। ऋ. वे. १-११५-१६ कण्वादीनां ऋ. वे. १-११८-७ नेत्रगोलकयोः स्थाने पुनर्नेत्रस्थापनद्वारेण दृष्टिप्रदानं, नृषत्पुत्रस्य बाधिर्यनिवारणम्। १-११७-८ घोषायाः कुष्ठनिवारणम्। ऋ. वे. १-११७-७। मातृगर्भाच्छिशोर्बहिर्नयनं। ऋ. वे. १-११९-७। इत्यादीनि यानि भैषज्यकर्माणि, तानि तत्कालीनभैषज्यप्रावीण्यस्योदाहरणभूतानि। तत्कालीनानां वैद्यानां यान्यन्यानि पुष्टिकारकाणि भेषजानि तद्विज्ञानमप्यासीत्। ऋ. वे. १०-१८३।

अनेनायं निष्कर्षं कर्तुं शक्यते, यद्वैदिके युगे, वैद्यकस्य विविधचिकित्साविधानानि, विविधानि, अगद शल्यादितन्त्राणि तैः सर्वैः भिषजः बाढं परिचिता आसन्निति। एवं वैद्यकविज्ञानविषये बहवो अंशाः समभिवर्णिताः।

भौतिकं विज्ञानम् - वैदिकानां जनानां भौतिकं विज्ञानमास्त। ते सूक्ष्मग्राहिण्या बुद्ध्या इदमजानन् यत् युद्धभूम्यां योऽग्निरन्तरिक्षे विद्युन्मेघादिरूपेणाऽऽस्थितो योऽग्निस्सूर्ये च। ग्रहनक्षत्रादिषु च। योऽग्नि स्स एक एव त्रिधा आस्थि, इति। ऋ. वे. ३-५-९) दिव्याऽऽस्थितोऽग्निरेवान्तरिक्षे पर्जन्यविद्युदात्मकेन्द्ररूपेणाऽभिव्यक्तस्सन् पृथिव्यामोषध्यादिकं उत्पाद्य सृष्ट्या हेतुभूतं सत् त्रैलोक्यं धारयतीति। यज्ञेषु आज्यादिहविष्प्रदानेन उत्पाद्यमानं यद्धूमादिकं तदेवान्तरिक्षं व्याप्य पर्जन्यादिकनिर्माणे, सूर्यकिरणद्वारेण सहायकं भवतीति च। ऋ, वे, ३-५५-२२। सूर्य एव तद्रूपोऽग्निरेव। द्यावापृथिव्योरुभयोर्धारणं। स्वरश्मिभिः। करोतीति च। मित्रस्य चर्षणी धृतश्श्रवो देवस्य सानसिं सत्य चित्रश्रवस्तमं। मित्रो जनान् यातयति प्रजानन् मित्रो दधार पृथिवीमुतद्याम् कृ. य. सं. ३-४-११-५। पृथिव्याः पोषणं द्यौरेव करोतीति विषयं निरूपयति मन्त्रोऽयम् यथा- माता च यत्र दुहिता च धेनू सबर्दुघे धापयेते समीची।

ऋतस्य ते सदसीले अन्तर्महद्देवानामसुरत्वमेकम्॥ ऋ. वे. ३-५५-१२

सबर्दुघे - क्षीरस्य दोग्ध्र्यौ धेनू प्रीणयित्र्यौ। समीचि- परस्परं सङ्गते धापयेते- स्वकीयं रसमन्योन्यं पाययतः।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ऋतस्य सदसि अन्तरिक्षेऽन्तः स्थितेः।

एवं वैदिकैः ऋषिभिः तत्तदवसरेषु स्वं यत् पाञ्चभौतिकविज्ञानं तत्तदवसरेषु प्रकटयांचक्रे। एतद्विषये द्रष्टव्याः अन्या ऋचः ऋ. वे. ३-५५-१४, ३-५५-१९, ३-२७-९ इत्यादयः।

कालविज्ञानम् - वैदिकप्रजानां षड् ऋतूनां ऋ. वे. १-५६, २, ३३, ऋतुप्रवर्तन, ऋ. वे. ३-५५-१८, मलमास ऋ. वे. २-४०-३, द्वादशराशि ३६०-३६० अहोरात्र ऋ. वे. १-१६४-११, द्वादशमास, ऋ. वे. १-१६४-१२, ग्रहणशुभाऽशुभदिनादि विज्ञानमप्यवर्तत। ऋ. वे. ३-३२-१४।

सङ्क्रमणादिविज्ञानमप्यासीत्। ऋ. वे. १०-८४-१३

कृषिविज्ञानम् - वैदिकयुगे जनाः कृषिविज्ञानेऽपि परं निपुणा लक्षिताः। वैदिकयुगे ये कर्षकाः आसन् तेषां मृत्तिकायाः क्षारोर्वरादिकस्य भेदस्य ज्ञानमासीत्। तेषां क्षेत्राणां विविधा जलसेकपद्धतीः अपि जानन्ति स्म। यथा कुल्यानां खननद्वारेण मेघजलद्वारेण तटाकसरोवरादिभ्यो जलाशयेभ्यो जलानयनद्वारेण च बाढं विदिता आसन्। वैदिकवाङ्मये क्षेत्रकर्षण, बीजावाप, सस्यवर्धन, सस्यलवन, खले धान्यहननादीनि यानिकृषिकार्याणि तानि सर्वाणि सुविशदं वर्णितानि ऋ. वे. १०-१०१, १-७, १०-७५-२, कृषकद्वारेण बलीवर्दानां याः स्तुतयः कृताः। ऋ. वे. ८-२०-१९ तास्तु तेषां क्षेत्रकर्षणसहायकभुतेषु बलीवर्देषु यत्प्रभूतं प्रेम तन्निदर्शनभूताः।

वास्तुविज्ञानम् - वैदिककाले वास्तुकला चूडान्तमस्पृशदिति वक्तुं शक्यते। तत्कालनिर्मितानि, उन्नतानि हर्म्याणि। ऋ. वे. १-१६६. ४, ७. ५६. ६ शतद्वारयन्त्रगृहाणि। ऋ. वे. १. ११७. ३। दस्युराजानां सुदृढं निर्मितानि लौहमयानि दुर्गाणि। ऋ. वे. २-२०-८ आर्याणां लौहमयपुरादीनि।ऋ. वे. ७-३-७ सहस्रद्वारगृहाणि। ऋ, वे. ७-८९. ५ त्रिष्कम्भ, त्रिभूमिका गृहाणि। ऋ. वे १०-६६-५। तापवर्षादिष्वपि सुखकराणि गृहाणि ऋ. वे. ६-६४-१। सहस्रस्थूणनिर्मितानि विशालगृहाणि। ऋ. वे. ५-६२-६। इत्यादीनि, वैदिककालीनायाः उन्नताया वास्तुकलायाः निदर्शनभूतानि।

शिल्पविज्ञानम् - वैदिकयुगे स्वावलम्बनप्रिया आर्या विविधानि शिल्पानि कृत्वा स्वामाजीविकां सम्पादयन्ति स्म। तानि यथा - नौकानिर्माण। ऋ. वे. १-१८-२-६, तक्षकार्य ऋ. वे. ९-११२-१ कुम्भनिर्माण ऋ. वे. १०-११७-६, वस्त्रवयन ऋ. वे. ६-६-३, अश्मकारशिल्प ऋ. वे. १०-९०, १०-७२ -८२ सूक्तानि। स्वर्णकार १२-२७-९। रत्नाभरण निर्माण ऋ. वे. ५-५३-४। मालानिर्माण ऋ. वे. ८-४७-१२। मुक्ताविज्ञान ऋ. वे. १-३२-४। मणिकारशिल्प ऋ. वे. १-२३-८। कर्मार, इषुकरण, धनुर्निर्माण ऋ. वे. ६-४७-१०, १०-८३-२३, ९-११२-१, खण्डनिर्माणादीनि। ऋ. वे. ६-४७-१०, १०-८७-२३, ९-११२-१, । विविधशिल्पानि शिल्पकाराः जानन्ति स्म।

गोपालनादि विज्ञानम् - ऋग्वेदे नैकानि गोसूक्तानि। ऋ. वे. १०-१६०, ४-५८, १०-१९, ६-२८। गवां हेतोः खाद्यप्राप्त्युल्लेखः ऋ. बे. १-३०-१३। गोरक्षणाय वीरपुरुषनियोजनं। ऋ. वे. ३-३१-

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

१०। सहस्राणां गवां दानानि। ऋ. वे १०-६२-११, ८-३-४६, ८-६-३७। विशालगोशालानां वर्णनादिकं ऋ. वे. ६-४५-२८। सर्वमपि वैदिककालीनायाः पशुसंवर्धनकलायाः उन्नतेर्निदर्शनम्। वैदिकयुगे कृषिकर्म परामुन्नतिं जगाम। तत्कालीनाः कृषीवलाः भूमिं क्षेत्रेषु विभज्य कृषिकर्म कुर्वन्ति स्म। ऋ. वे. १-११०-५,। ऋग्वेदे एकत्र इदमपि कथितं यदश्विनौ देवौ प्रथमं मनुं यवादिधान्यवपनविधानं दारिद्र्यनिर्वृत्तये अशिक्षेताम्, ऋ. वे. ४-५७-८, १०-१०१-३, ४, ४-५७-४। इति क्षेत्रकर्षणस्य कर्मण आरम्भे कर्षकाः क्षेत्रपतिपूजां कुर्वन्ति स्म। अद्यत्वेऽपि अस्मद् प्रान्तेऽपि क्षेत्रपतिपूजां कर्वन्त्येव। ऋग्वेदकालीनं यत्कृषिकर्म, तस्य सुविशदं वर्णनं वामदेवेन ऋषिणा क्षेत्रपतिसूक्ते ऋ. वे. ४-५९-१०८, एवमन्यत्रापि ऋग्वेदे साधु कृतम्। ऋ. वे, १०-१०१-३, अथर्वणवेदे एकत्रोत्तमसस्यप्राप्त्यर्थं क्षेत्रे तु पशूनां करीषस्योपयोगोऽपि अभिवर्णितः। अ. वे. ३-१४-३, ४, १९-३१-३, ऋग्वेदे बीजावापादारभ्य (वपन्तो बीजमिव धान्यकृतः पृचन्ति सोमं न मिनन्ति बप्सतः। ऋ. १०-९-१३ सस्यस्य लवनं, बन्धनं, सस्ययुक्तानां धान्यनालानां (खले न पर्षान् प्रति हन्मि भूरि ऋ. वे. १०-४८-७) खले प्रतिहनन शूर्पेन पवन (सक्तुमिव तितउना पुनन्तः ऋ, वे, १०-७१-२) धान्यकरणादीनि कर्माण्युदाहरणशैल्या साधु प्रस्तुतानि येन तत्कालीनस्य कृषिकर्मणः आभासो भवति। वैदिककाले यानि सस्यानि कृषीवला निष्पादयन्त आसन् तेषामाभासोऽधोदत्तेन मन्त्रवर्णनेनावगतो भवति। व्रीहयश्च मे, यवाश्च मे, माषाश्च मे, प्रियङ्गवश्च मे, श्यामाकाश्च मे नीवाराश्च मे गोधूमाश्च मे . . . . शु. य. १८-१२,
क्षेत्रेषु कूपतटाकादीनामुदकं कुल्याद्वारेण प्रवाह्य कृषीवलाः क्षेत्राणि प्रसिच्य सस्योत्पादनं कुर्वन्ति स्म। वर्षाधारेणापि, सस्योत्पादनं, यद्वृष्ट्यम्बुसेचनमिति व्यवहृतं कुर्वन्ति स्म।

या आपो दिव्या उत वा स्रवन्ति खनित्रिमा उत वा या स्वयंजाः ऋ. वे. ७-४९-२ अत्र दिव्याः नाम अन्तरिक्षात्पतिताः खनित्रिमाः कुल्यादीनां खननेन प्रवाहिताः स्वयंजाः नद्यादि गतास्स्वयं स्रुताः। तत्कालीनस्य क्षेत्रसेचनरूपस्य कर्मणोऽनेन साध्ववगमनं भवति, यदिन्द्रस्य वीर्यवर्णनावसरे इदं कथितं यत् स वज्रेण खनित्वा नदीमार्गान् चकार आपश्च प्रवाहयामास इति ऋ. ७-४९-१, कूप ऋ. वे. ७-४९-२, तटाक ऋ. वे. ६-२८-७, सरोवरादीनां, ऋ. ९-११०-५, खननस्य भूरिसस्योत्पादनस्य च उल्लेखितत्वेन वैदिककाले क्षेत्राणां जलसेचनविधानं परमुन्नतमवर्ततेति अभ्यूहितं शक्यते।

विविधधातुविद्रावणविज्ञानम् – वैदिकानामार्याणां विविधधातुविद्रावणविज्ञानमपि अवर्तत। ऋ. वे. १-२५. २३। ऋग्वेदे स्वर्णकारद्वारा स्वर्णद्रावणस्य। ऋ. वे. ६-३-४, लौहकारद्वारा लौहमयखगादिविविधायुधनिर्माणस्य ऋ. वे. ६-४७-१०, ७-१७-७, १०-७८-८,। शम्बरादीनां लौहमयदुर्गनिर्माणादिकस्य च यद्वर्णनं कृतं तद्वर्णनादिना, तत्कालीनस्य लौहाद्रावविज्ञानस्य साध्ववगमो भवति। तत्काले रत्नादिपरीक्षाविज्ञानमपि परं सूक्ष्ममवर्तत। ऋ. वे. १-२०-७, ८-८२-२६।

भौगोलिकविज्ञानम् – कीकटदेश ऋ. वे. ३-५३-१४, गान्धारदेश ऋ, वे, १-१२६-७, सिन्धुदेश ऋ. वे. १-१२६-१ कुरुक्षेत्र ऋ. वे. १-११२-४, सरयूतटवर्तिदेश ऋ. वे. ४-३०-१८,

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

गोमतीतीरप्रदेश ऋ. वे. ८-२४-३०, पुष्करक्षेत्रादि विविध प्रदेशानां ऋ. वे. ८-५३-११, अर्णव ऋ. वे. ३-५३-९, चतुस्समुद्रादीनां जलनिधीनां ऋ. वे. ९-३३-६, सुषोमा, आर्जिकीया ऋ. वे. ८-५३-११, विपाट् शुतुद्री ऋ. वे. ३-३३-१, सिन्धु ऋ. वे. ३-३३-३, गङ्गा यमुना सरस्वती परुष्णी असिक्नी मरुद्‌वृधा वितस्तादीनां नदीनां ऋ. वे. १०-७५-५।

शर्यणावत्तटाकादिकस्य – ऋ. वे. ९-११२-४, च उल्लेखः तत्तत्कालीनं भौगोलिकं विज्ञानं प्रमाणयति।

ऐतिहासिकं विज्ञानम् – नहुषस्य, ऋ. वे. १०-६३-१ तत्पुत्रस्य ययातेः, तत्पुत्राणां यद्वतुर्वशादीनां राज्ञां वर्णनेन समं ययाति द्वारेण स्वपुत्रयोः केनचित्कारणेन राज्याभिषेकाभावरूप शापदानस्य च ऋ. वे. ४-३०-१७, यदुल्लेखः तत्तत्कालघटितैतिहासिकघटनानां सङ्केतकम्।

सरयूपारे चित्ररथराज्यस्य ऋ. वे. ४-३०-१८, सृंजयपुत्रस्य पुरोः दिवोदासस्य यद्राज्यवर्णनम् ऋ. वे. ६-४७-२३, पणीनां ऋ. वे. ६-५१-१४, यदुवंशीयस्य तिरिदरस्य ऋ. वे. ८-६-४७, चेदिवंशीयानां राज्ञां ऋ. वे. ८-६-३७, दाशराज्ञ युद्धस्य ऋ. वे. ७-३३-३, ६-१६, १३, १४, शुनश्शोपकथाया ऋ. वे. १-२४, मनोः पुरूरवसश्च उल्लेखः ऋ. वे. १-३१-४, यौवनाश्वपुत्रस्य मान्धातुः भरद्वाजस्यर्षेरुल्लेखः ऋ. वे. १-११२-१३, च्यवनस्य यौवनसमनुप्राप्तिवर्णनम्, ऋ. वे. १-११६-१०, ८-३९-८, भरतवंशोल्लेखः ३-५३-२४, दुष्यन्तपुत्रस्य भरतस्योल्लेखः ऋ. वे. ६-१६-४, दुह्यु, अनु, तुर्वशयदूनां राज्ञामुल्लेखः ऋ. वे. ८—१०-५, इक्ष्वाकुराज्यपालनवर्णनं ऋ. वे. १०-६०-४, इलापुत्रस्य राज्ञः पुरूरवस उर्वश्या वियोगवर्णनं ऋ. वे. १०-९५, इत्यादिकं सर्वमप्यैतिहासिकं घटनाजातमैतिहासिकविज्ञानस्य साक्षीभूतं भवति।

यानविज्ञानम् – अर्थोपार्जनसाधनेषु वाणिज्यव्यवहाराय देशदेशान्तरगमनाय द्रव्यवाहनाय सन्देशवाहनाय शत्रुजयाय शासनप्रबन्धाय च यानविमानयोर्विज्ञानं नितरामप्यावश्यकम्। यानविज्ञानस्य वर्णनं यानाविमानरथनौ शब्दैः उपलभ्यते। अग्न्यादिभिः निर्मितविमानादिभिः यानैः ते अभीष्टं स्थानं सद्यो गन्तुं प्रभवन्ति।

रथो ह वा मृतजा अद्रि जूतः परि द्यावा पृथिवी याति सद्यः ऋ. वे. ३-४८-८, ४-११-४, यजु ६-२१, यान्त्यनेन स्थानान्तरं तद् यानम्। यानपदेन सामान्यतो जलस्थलसञ्चरणक्षमं वाहनं गृह्यते, परन्तु क्वचिदाकाशचरणशीलमपि, यत्खलु विमानमुच्यते तद् विमानं हि विशेषेणमितं सूक्ष्मयन्त्रैः निर्मितं वा भवति (श. क. द्रु) तदन्तरिक्षगमनार्हं भवत्यविशेषेण। रंहतिर्गच्छति यः स रथोऽथवा रममाणोऽस्मिन् तिष्ठतीति। रथपदं सामान्येनोभयोरेव वाचकम् यानविमानयोः।

यद् देशाद्देशान्तरं द्वीपाद् द्वीपान्तरं लोकाल्लोकान्तरं पृथिव्यन्तरिक्षेषु वेगतो गन्तुमर्हति तद्वाहनं खेट शास्त्रविदो विमानपदेनाचक्षते,

> **पृथिव्यप्स्वन्तरिक्षेषु खगवद्वेगतः स्वयम्।**
> **यत् समर्थो भवेद् गन्तुं स विमान इति स्मृतः।** भ. वि. शा

तादृशाः विमानाः त्रिविधाः भवन्ति। मान्त्रिकाः तान्त्रिकाः कृतकाश्च। तत् खलु कृत-युगे मान्त्रिकैर्मन्त्रचालितैः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

विमानैः कार्यसिद्धिर्भवति स्म। द्वापरयुगे त्रेतायुगे च तान्त्रिकैः तन्त्रशास्त्रचालितैः विमानैः परमद्यत्वे वर्तमाने कलौ कृतकैः कलायन्त्रचालितैः यानैः कार्यसिद्धिर्जायते। तदत्र कृतकयानानां वर्णनमेव निर्दिश्यते। कृतका अपि चतुर्विधाः भवन्ति।

ये विहङ्गाकाराः पक्षिसदृश चञ्चु पुच्छरूपाः पक्षिवद् गतिमन्तो भवन्ति, ते शकुनाभिधेयाः सन्ति साम्प्रतञ्चैरोप्लेननाम्ना श्रूयन्ते। ये खनिजपदार्थयोगैरयोनिर्मिता हिरण्यवत्कान्तिमन्ताश्च भवन्ति। ते रुक्मा उच्यन्ते। ये धूम्रपथधारावन्तः सुन्दराकृतिमन्तो भवन्ति ते सुन्दराभिधेया भवन्ति। साम्प्रतिके च जट् विमाननाम्ना श्रूयन्ते। ये जलस्थलनभःसु सञ्चरणक्षमास्ते त्रिपुरा इति नाम्ना प्रतिपाद्यन्ते। अद्यतनीया वैज्ञानिका अप्येतन्निर्मातुं समुत्सुकाः यत्नशीलाश्च सन्ति एवं चतुर्विधाः विमानाः शास्त्रे प्रोक्ताः।

अम्नायेषु नैकविधानं सङ्केतो दृश्यते

अनश्वो जातः अनभीशुरुक्थ्यो रथस्त्रिचक्रः परिवर्तते रजः (ऋ. वे. ४–३६–१)

अग्निजलसंयोगेन यन्त्रयानानि सञ्चरणक्षमाणि भवन्ति।

युक्ष्वा ह्यरुषी रथे हरितो देव रोहितः (ऋ. वे. १–१४–१२) तीव्रगतिमन्तश्च जायन्ते

नहि वामस्ति दूरके यत्रा रथेन गच्छथः (ऋ. वे. १–२२–४)

ये रथाः स्थलगामिनो मन्दगतयो भवन्ति तेऽश्वादिना पशुना सञ्चालयन्ति ये च निमेषादपि तीव्रगामिनो मनोजवा रथास्तेऽग्निजलपवनादिसंयोगेन युक्त्या चाल्यन्ते। कलायन्त्रादियुक्तेषु यानेषु नितरां विलोडितोऽग्निर्यानानि सद्यो गमयति। **निर्मथितः सुधित आ सधस्थे युवा कविरध्वरस्य प्रणेता** (ऋ. वे. ३–२३–१) अश्वप्राणियुक्ता रथा अन्तरिक्षे समुद्रे वा न गन्तुं प्रभवन्ति। तस्माज्जलचराः नभश्चरा रथा अश्वरहिता भवन्ति। ते रथास्तृणादीनि नोपेक्षन्ते **नास्मै तृणं नोदकामा भरन्त्युत्तरो धुरो वहति प्रदेदिशत्।** (ऋ. वे. १०–१०२–१०) यत स्तेष्वश्वादयः पशवो न नियोज्यन्ते तत एवं अनश्वासः इति पदेनोपदिश्यन्ते

अनश्वासो ये पवयोऽरथा इन्द्रषिता (ऋ. वे. ५–३१–४) तादृशा रथा एव मेघेषु दिवि सद्यो यान्ति

रथो ह वामृतजा अद्रिजूतः परि द्यावापृथिवी याति सद्यः ऋ. वे. ३–५८–८) गौरकुरङ्गवत् हंसवच्च जवसा गच्छन्ति **अश्विना हरिणाविव गोराविवा नुयवसम् हंसाविवपततमा** (ऋ. ५–७८–२) ते रथा जलचरस्थलचरनभश्चरभेदात् त्रिविधाः। तत्र पूर्वं जलचराणां यानानां सङ्केतो दृश्यते। यदा कलाकौशलभ्रमण युक्तस्य यानस्याधोऽग्निमुपरि च जलं संस्थाप्य वायुना प्रदीपयन्ति तदा एतेऽग्नि जले यानं द्रुतवेगेन गमयतः (ऋ. वे. ३–२९–३, १–११६–७दयानन्दभाष्यम्) तादृशेन रमणीयेनासंख्यातकेतुयुक्तेन मनोजवेन प्रज्ञया सम्पादितेन रथेन शिल्पिनः स्वाभीष्टदेशं गच्छन्ति।

आ वां रथं पुरुमायं मनोजवं जीराश्वं यज्ञियं जीवसे हुवे।

सहस्रकेतुं वनिनं शतद्वसुं श्रुष्टीवानम्। (ऋ. वे. १–११९–१)

ऋग्वेदे तत्र तत्र विविधयानानां प्रसक्तिः दृश्यते एव। समुद्रतरणाय समुद्रीय पोता आसन्। (ऋ. वे. ५–४५–१०) अन्यत्र नौकानां प्रसक्तिरपि अस्ति। (ऋ. वे. १–११६–३ दयानन्दभाष्यम्) सुदीर्घानां नावानां निर्माणे तदानीन्तनाः सिद्धहस्ताः इति ज्ञातुं शक्यतेऽस्मिन् मन्त्रे (ऋ. वे. १–११६– ५) त्रिषु

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अहोरात्रेषु समुद्रपारं गन्तुं नावः भवन्ति। (ऋ. वे. १-११६-४) अन्तरिक्षचरणशीलानि विमानानि सप्तचक्रयुक्तानि दृश्यन्ते। (ऋ. वे. २-४-३) खगवदन्तरिक्षे चरणशीलानि विमानानि द्रष्टुं शक्यन्ते (ऋ. वे. १-२५-६, अयस्ताम्ररजतधातुत्रयेण विरचितानि विमानानि दृश्यन्ते (ऋ. १. ३४-७) षष्ठि संख्याकानि कलयन्त्राणि स्थापनशीलानि विमानानि अपि वैदिककाले द्रष्टुं प्रभवामः एतादृशानि जलस्थलनभश्चराणि यानानि भवन्ति। इदं शास्त्रविज्ञानं दिग्दर्शनार्थं निदर्शितम्, इदं च सर्वं ज्ञानं वेदमूलकमेवेति। वैदिकसमाजे प्रजाः वेदवेदाङ्गादिभिस्समन्यशास्त्राणामध्ययनमपि कुर्वन्ति स्म। तेषां विज्ञानं सर्वतोमुखं वर्तते, वैदिककाले प्रजानां तत्तद् शास्त्रेषु गहना गतिरासीत् तत्परिचयः एवं कृतः।

उपयुक्तग्रन्थ सूची

(1) भारतीयविचारधारा – हरिहरनाथ त्रिपाठी, वाराणसी 1913.

(2) प्राचीन भारतीयविचार और विभूतिया राधाकुमुदबनर्जी दिल्ली 1958

(3) भरद्वाजविमान शास्त्रम् यम् एल् बीडी. दिल्ली 1954

(4) शब्दकल्पद्रुमः – चौखम्बा सिरीज आफीस् वाराणसी – 1961

(5) ऋग्वेदभाष्यम् – दयानन्द आश्रम अजमेर– 304001, 2005

(6) दयानन्द यजुर्वेदभाष्यभास्कर आर्ष साहित्य प्रचार ट्रस्ट दिल्ली 1972

(7) यजुर्वेदभाष्यम् – वैदिक पुस्तकालय अजमेर 1993

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

महर्षिः दयानन्दः एवं गोकरुणानिधिः

डॉ. मुक्तावाणी

अवगतदिव्यजीवनानुभवकन्दाः परमसम्माननीयाः ऋषिवराः दयानन्दमहाभागाः क्रान्तदर्शिनो मनीषिणो वेदोद्धारकाः समाजसुधारकाः अनुपमब्रह्मचर्यव्रतधारिणः लौकिकस्य वैदिकस्य च साहित्यनभोमण्डलस्य दीप्तिमान् प्रखरप्रभायुतो भास्करः आसन्। स्व–अमित–ज्ञान–आभायुत–प्रज्ञया शास्त्रार्थसमराङ्गणे वेदविरोधिनां प्रतिपक्षिणां मानमर्दनं कृत्वा तिमिररतं जनौघं नूतनपथप्रदर्शकरूपेण उपकृतवन्तः एकोनविंशतिशताब्द्याः महानायकः वेददीपप्रज्वलनरूपेण अस्माकं हृदयपटलेषु अंकितोऽभवत्। जगदिदमासीदवलिप्तं तमोनिद्रया, 'वेदान् प्रत्यागच्छत्' इत्युद्घोषणया उद्घाटितं प्रकाशद्वारम्। विज्ञानसम्मितं वेदभाष्यं विधाय सत्यार्थप्रकाशनाम अद्वितीयं विश्वधर्मकोषमयं ग्रन्थं प्रणीय ऋग्वेदादिभाष्यभूमिकां च विरचय्य विद्वन्मण्डलं चकितं कृतवान् । विखण्डिता ऋषिपरम्परा च पुनः प्रस्थापिता। न केवलं विशालाकारग्रन्थग्रथनं कृतमनेन, अपितु लघ्वाकाराः ग्रन्थाः अपि प्रणीताः यथा वर्णोच्चारणशिक्षा, संस्कृतवाक्यप्रबोधम् व्यवहारभानुरित्यादयः।

वीतरागः परिव्राट् विराट् विचारप्रचारसंचाररतः दयानन्दः स्वसमग्रसाहित्ये स्वविज्ञानसम्मितविचाराणां पोषणाय वेदानां , वेदानुमोदितानां च ग्रन्थानां प्रमाणैः ब्रह्मणः जैमिनीपर्यन्तं ऋषिपरम्परां संस्थाप्य भारतस्य गौरवगरिमां वृद्धिं चकार।

वैदिकग्रन्थानां पुनः प्रसारः व्याकरणस्योपयोगिता, सामाजिकीं, सांस्कृतिकीम्, आध्यात्मिकीम्, आर्थिकीं चोन्नतिं, पाखण्डानां खण्डनं, नारीणामुद्धारः दलितानां दलनदलनं, संस्कृतस्य सम्मानं, राष्ट्रभाषायाः गौरवं, पशूनां रक्षणं, कृषिकर्षणविकर्षणाय प्रयासः यज्ञपरम्परायाः स्थापनं, सत्यस्य, धर्मस्य न्यायस्य विस्तारमार्षपाठविधेः सविधमध्ययनाध्यापनम् इत्यादिषु क्षेत्रेषु नास्ति कश्चित् दयानन्दतुल्यः इति मे मतिः।

'महर्षिः दयानन्दः एवं गोकरुणानिधिः' इत्यस्ति मे वाच्यः विषयोऽद्य भवतां भाग्यवतां मतिमतां पुरतः। स्वनामधन्यः दयानन्दः नाम्नैव दयायाः करुणायाः च प्रतिमूर्तिरासीत्। निरीहाणां मूकानां पशूनां पक्षिणां च कष्टानि अवेक्ष्य तस्य हृदि करुणायाः सञ्चारोऽभवत्। तेषां कल्याणाय रक्षणाय च 'गोकरुणानिधिः' इति नाम्नीं लघ्वीं पुस्तिकां निर्माय विश्वस्य अस्थिराम् अधोगमनोन्मुखां चार्थिकीं स्थितिं सुस्थिरां कर्तुं नितरां प्रयत्नमकरोत्। चतुर्विंशतिपृष्ठपरिमिताकारयुतपुस्तिकायां क्रान्तदर्शिना ऋषिवरेण सुखसाधनसूत्रमाबद्धम्। ग्रन्थमिदं ग्रथयन् भूमिकायां स्वयमेव लिखति–:

तनोतु सर्वेश्वरोत्तमं बलं गवादिरक्षं विविधं दयेरितः।
अशेषविघ्नानि निहत्य नः प्रभुः सहायकारी विदधातु गोहितम्।
ये गोसुखं सम्यगुशन्ति धीरास्ते धर्मजं सौख्यमथा ददन्ते।
क्रूरा नराः पापरता नयन्ति प्रजाविहीनाः पशुहिंसकास्तत्।।

अस्मिन् पद्ये ग्रन्थस्य समग्रमपिसारं समाहितम्। भूमिकायाः अनन्तरम् ऋषिणा आर्षप्रज्ञया

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

"गोकृष्यादिरक्षिर्णीं सभाम् " उल्लिखन् गवादीनां पशूनां रक्षणेन सर्वेषां प्राणिनां सुख–समृद्धि–ऐश्वर्याणां वृद्धिः भविष्यति इति सम्यक् प्रतिपादितम्।

अस्यैव पुस्कस्य षष्ठे, सप्तमे च पृष्ठे ऋषिदयानन्दः कुशल अर्थशास्त्रज्ञ इव गणनापुरस्सरं लिखति यत् एकस्या प्रसूताया गोः पयसा. . . . अशीत्युत्तर एकोनविंशतिशतमानवानां तृप्तिः क्षुन्निवृत्तिश्च भवति। अथ च एकैव गौः स्वजीवनकालेऽष्टादशवारं प्रसूतिप्रक्रियां विधाय चत्वारिंशतोत्तर सप्त शताधिकपञ्चविंशति सहस्र जनानां पालनं क्षुन्निवृत्या तृप्तिपूर्वकं करोति। एका च गौः स्ववंशपरम्परायां षट्–षट् वत्स वत्सान् जनयति। षण्णां वत्सानां पयसा एकलक्ष चतुष्पञ्चाशत्सहस्र चतुःशतं चत्वारिंशच्च मानवानां पालनं भवितुं शक्यते। अनुमीयते यदेषां मांसभक्षणरूपक्रूरकर्मणा तु अशीतिः मात्रजनानां एकधा एव उदरपूर्तिः कर्तुं शक्या। अतो महत् पापमेतत् –– प्राणिनं हत्वा असंख्याकानां जनानामहितसाधनम्।

अग्रेऽपि मार्मिकं करुणायुतं दृश्यमुपस्थापयन् करुणावरुणालयो दयानन्दः लिखति यत्– "यश्च पशुः घासं पत्राणि पुष्पं च खादित्वा आरोग्यकरं बुद्धिवर्धकं सुधोपमं पयः देयात् , पुत्रपुत्रीमित्रादिवत् मनुस्यैस्सह सस्नेहं विश्वसेत्, यत्र बद्ध्यते तत्रैव तिष्ठति, प्रेम्णा आहूते सति समीपम् आगच्छेत्, स्वामिनां रक्षणार्थं तनुमनसी समर्पयेत्, येषां सर्वस्वमेव मनुष्याणां सुखसम्पादनार्थमेवास्ति।

एतादृशपरोपकाररतानां पशूनाम् अङ्गानि छुरिकया छेदनं कृत्वा स्वोदरपूर्तिं च कृत्वा संसारस्य हानिं कुर्वन्ति। किं तेभ्योऽप्यधिकं कश्चित् विश्वासघातिनोऽनुपकारिणः पापिनो भविष्यन्ति ? अतएव यजुर्वेदस्य प्रथमे मन्त्रे परमकारुणिकस्य भगवतो विधानमस्ति – **'अघ्न्या यजमानस्य पशून्पाहि।'** अर्थात् हे पुरुष! त्वमेतान् पशून् मा हिंसीः। अग्रे च महर्षिणा गोकरुणानिधेः द्वादशपृष्ठतः एकोनविंशति पृष्ठपर्यन्तं हिंसक–रक्षक–संवाद–माध्यमेन सुरुचिपूर्णं सरलरीत्या च मांसाहारः पशुहिंसा च अंधर्मपूर्णः अन्यायकारी चेति सिद्धः। रक्षकमुखाद् मनुस्मृति{5.51} माध्यमेन सप्रमाणम् अष्टघातकानां पापानां वर्णनं कृतम् –

अनुमन्ता विशसिता निहन्ता क्रयविक्रयी।
संस्कर्ता चोपहर्ता च खादकश्चेति घातकाः।।

अर्थात् पशुवधपरामर्शकः पशून् हत्वा छेदकः, . वधाय वाहकः, विक्रेता, पाचकः, भक्षणाय प्रस्तोता, भक्षकश्चैते पापिनः सन्ति।।

धन्याः आर्यावर्तदेशवासिनः यैः ईश्वराज्ञानुसारं परोपकाराय एव स्वसर्वस्वं समर्पितम्। ते च राजाधिराजाः स्वराज्यस्यार्धं भूभागं वनार्थं रक्षितम् येन पशवः पक्षिणश्च रक्षिताः स्युः। पवित्रा ओषधयः उत्पादिताः भवेयुः। येनारोग्यं बुद्धिबलं तनुबलं पराक्रमं च वृद्धिं गच्छेत्, तदनु च सद्गुणाः।

गोमातुः करुणक्रन्दनम् आकर्ण्य राष्ट्रकविपदविभूषितेन मैथिलीशरणगुप्तेन "भारतभारती" इत्यत्रोक्तम्–

दाँतों तले तृण दबाकर, हैं दीन गायें कह रहीं ,
हम पशु तथा तुम हो मनुज, क्या योग्य तुमको है यहीं?
हमने तुम्हें माँ की तरह है दूध पीने को दिया
देकर कसाई को हमें , तुमने हमारा वध किया,

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

क्या वश हमारा है भला ? हम दीन है बलहीन हैं
इसके अधिक अब क्या कहे , हाय! हम तुम्हारी गाय हैं।

अद्यतनीये विज्ञानस्य चाकचक्यचकिते युगे कलियुगे युवावर्गस्य कृते गम्भीरतया विचारणीयमस्ति यत् गोवंशविनाशेन शनैश्शनैः मनुष्यास्तित्वमपि समाप्तिं गमिष्यति। अद्य आबालवृद्धनरनार्यश्च सर्वेऽपि पञ्चगव्यनामकं पवित्रमाहारं विहाय हानिकरं चायपानं शीतपेयम् अखाद्यं पिज्जाबर्गरादिकं सेवित्वा स्वास्थ्यहानिं कुर्वन्ति।

ऋषयः क्रान्तदर्शिनो भवन्ति। अतो पूर्वमेव अस्मद्धिताय उपदेश उपदिष्टः। महर्षिदयानन्दस्य लघ्वी किन्तु महत्वपूर्णा कृतिः "गोकरुणानिधिः" अद्यत्वेऽपि सार्थका अस्ति। सर्वैरपि एषा रचना पठनीया मननीया आचारणीया च।

साग्रहं निवेदयामो वयं भारतसर्वकारस्य समक्षे यत् वधस्थलानां वर्धमाना संख्या अविलम्बेनैव अवरोधनीया। गोशालानां वर्धनाय अचिरेणैव प्रयत्नो विधेयः। यतोहि गवां रक्षणे एव मानवमात्रस्य रक्षा निहिता। देशस्य च समृद्धिरपि गोरक्षणेन भविष्यति इति ध्रुवा नीतिः।

"अहिंसा परमो धर्मः " इति पुण्यः सन्देशः सर्वत्र प्रसरेत्। "गावो विश्वस्य मातरः" गोधनं राष्ट्रवर्धनम् गोस्तु मातुः न भिद्यते, सूक्तिं सार्थकं कृत्वा मातृवत् गोमातुः रक्षणं, पूजनं संसारस्य प्राणिमात्राय कल्याणकरोऽस्ति इति चेतसि विनिश्चित्य प्रयासरताः भवेयुः सर्वे। तदा एव विश्वमिदं सुखेन, शान्त्या, क्षान्त्या, समृद्ध्या च वर्धिष्यन्ते लोकाः। यथा–

गावः श्रेष्ठाः पवित्राश्च पावना जगदुत्तमाः।
ऋते दधिघृताभ्यां च नेह यज्ञः प्रवर्तते।। {महाभारत}
गावो बन्धुर्मनुष्याणां मनुष्या बान्धवा गवाम्।
गौश्च यस्मिन् गृहे नास्ति तद्बन्धुरहितं गृहम्।। {पद्मपुराण 48.156}
गवां सेवा तु कर्तव्या गृहस्थैः पुण्यलिप्सुभिः।
गवां सेवापरो यस्तु तस्य श्रीर्वर्धतेऽचिरात्।।

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

स्वामिदयानन्दस्य उणादिनिर्वचनशैली

Sepuri Gayathri

सुविदितमेव समेषां यद्वेदानां साधु–ज्ञानार्थं षण्णां वेदाङ्गानां ज्ञानमनिवार्यमिति। षड्वेदाङ्गेषु व्याकरणस्य मुख्यत्वं प्रतिपाद्यते। उक्तं हि महाभाष्ये –प्रधानं च षड्वेदाङ्गेषु व्याकरणमिति। नवविधव्याकरणेषु पाणिनीयमेव व्याकरणं साङ्गोपाङ्गं श्रेष्ठं सारस्वतमिति समुपलभ्यते। व्याकरणं नाम – व्याक्रियन्ते अपशब्देभ्यः साधुशब्दाः पृथक्क्रियन्तेऽनेनेति व्याकरणम्।

पाणिनीयव्याकरणस्य सामान्यं नाम शब्दानुशासनमस्ति। शब्दानुशासनं नाम – शब्दाः अनुशिष्यन्ते प्रकृति–प्रत्ययादिरूपेण विविच्य बोध्यन्तेऽनेनेति शब्दानुशासनम्। पाणिनिना स्वशब्दानुशासनस्य परिशिष्टरूपाणि धातुपाठः, गणपाठः, उणादिसूत्रम्, लिङ्गानुशासनमित्येतानि चतुःसङ्ख्याकानि पुस्तकानि च विरचितानि। यतो हि कस्यचनापि व्याकरणस्य सर्वाङ्गता धातुसूत्रादिभिरेव संभवति, नान्यथेति। उच्यते च ––

धातुसूत्रगणोणादिनामलिङ्गानुशासनम्।
आगमाः प्रत्ययादेशा उपदेशाः प्रकीर्तिताः।।

सूत्र–धातु–गण–उणादि–लिङ्गानुशासनाख्याः पञ्चभागेषु सूत्रपाठो मुख्यो भागः। इतरे च तत्सहायकाः। इत्थं भाषाविज्ञानदृष्ट्या पाणिनीयव्याकरणं संसारस्य सर्वाण्यपि व्याकरणान्यतिशेते। आचार्य–पाणिनिना स्वपञ्चाङ्गव्याकरणपूर्त्यर्थम् "उणादयो बहुलम्(३–३–१)" इति सूत्रेण सङ्केतितानामौणादिक–प्रत्ययानां निदर्शनाय उणादिपाठस्य प्रवचनं विहितम्।

यद्यप्युणादिप्रकरणं व्याकरणस्य गौणमङ्गम्, तथापि स्वीयशब्दसाधुत्वबोधकाव्याहतशक्त्या विशिष्टं स्थानं लभते। अनयैवाव्याहतशक्त्योणादिसूत्राणि वैदिकशब्दानां व्युत्पत्तौ महत् साहाय्यमाचरन्ति। उणादिपाठस्य कृते उणादिकोश, उणादिगण, उणादिनिघण्टु, उणादिगणसूत्रमित्येवमादीनि विभिन्न–नामानि समुपलभ्यन्ते। तद्यथा – पञ्चपाद्युणादिपाठस्य व्याख्यात्रा महादेव–वेदान्तिना तथा स्वामिदयानन्दसरस्वति–प्रभृतिभिर्वैयाकरणैः उणादिपाठः उणादिकोशत्वेन व्यवहृतः। उणादिपाठस्य द्वौ पाठौ उपलभ्येते – **दशपादी पञ्चपादीश्चेति।**

पञ्चपाद्युणादिपाठस्य स्वरूपम् –

व्याकरणशास्त्रे शब्दार्थबोधे शब्दनिष्पादने च उणादिसूत्राणि स्वीयविशेषभूमिकां निर्वहन्ति।पञ्चपादीति–नाम्ना व्यवह्रियमाणः उणादिपाठोऽयं पञ्चसु पादेषु विभक्तो वर्त्तते। पाठेऽस्मिन् प्रायेण सार्धसप्तशतं सूत्राणि, त्रिशतं प्रत्ययाश्च वर्तन्ते। यैः प्रत्ययैः २७००= सप्तशदुत्तरद्विसहस्रस्य वैदिक–लौकिक–शब्दानां साधुत्वं प्रदर्शितम्। प्रायः सर्वेऽपि वेदभाष्यकाराः स्वीयवेदभाष्येषु उणादिसूत्राणि भूरिशः उदाहरन्ति। यतो हि वैदिकशब्दानामर्थनिरूपणसमये निरुक्तं केवलं निर्वचन–प्रकारमेव प्रस्तौति, परन्तु उणादिसूत्रेषु प्रकृति–प्रत्ययविभागनिर्देशपूर्वकं यौगिकरूढिशब्दानाञ्च निर्देशो भवति। अपि च प्रत्ययाश्रितानुबन्धैः स्वरप्रक्रियापि अनुपेक्षिता भवति। इमे औणादिकाः प्रत्ययाः शब्दानुशासनादन्यत्र पठितपि उणादयो बहुलम्(३–३–१)

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

इत्येकेनैव सूत्रेण सङ्गृहीताः, यथा – "भूवादयो धातवः (१–३–१)" इत्यनेन सर्वे धातवः। अत एव चेमे शब्दानुशासनस्थां प्रत्ययार्धधातुकादिसंज्ञां णिदादि कार्यं च लभन्ते।

उणादिकोशस्य माहात्म्यम् – तथा च भगवता पतञ्जलिना उणादिसूत्राणां महत्वं तिसृभिः कारिकाभिः इत्थं प्रत्यपादि–

बाहुलकं प्रकृतेस्तनुदृष्टेः प्रायः समुच्चयनादपि तेषाम्।
कार्यसशेषविधेश्च तदुक्तं नैगमरूढिभवं हि सुसाधु॥
नाम च धातुजमाह निरुक्ते व्याकरणे शकटस्य च तोकम्।
यन्न पदार्थविशेषसमुत्थं प्रत्ययतः प्रकृतेश्च तदूह्यम्॥
संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे।
कार्याद्विद्यादनुबन्धमेतच्छास्त्रमुणादिषु॥महाभाष्यम् (३–३–१)॥

अर्थात् कतिपय–धातुभ्य एव उणादिप्रत्ययविधानं दृश्यते। ततो भिन्नाभ्योऽपि प्रकृतिभ्यः प्रत्ययाः उपलभ्यन्ते। यथा – हृषेरुलच् इति हृषि धातोरुलच् प्रत्ययो विहितः। शकि शङ्कायाम् इत्यास्मदप्युपलभ्यते – शङ्कुलः इति साधनीयम्। तथा प्रत्ययाः खल्वपि स्वल्पाः पठिताः अर्थात् समेषामपि प्रत्ययानां समुच्चय–पाठो न विहितः। उणादि–प्रत्ययानां प्रायेण समुच्चितत्वाद् बाहुलकमिहोच्यते। अविहिता अपि प्रत्ययाः बाहुलकेन समुन्नीयते। यथा – ऋ धातोः फिड–फिड्डावौणादिकावविहितौ प्रत्ययौ विधाय ऋफिड ऋफिड्ड इति साधयन्ति। अस्मिन्नुणादिशास्त्रे प्रकृति–प्रत्ययाः प्रायेण समुच्चिताः, न सर्वे। कार्याण्यपि न सर्वाणि निर्दिष्टानि, अशक्यत्वात्। अतः इदं शास्त्रं दिङ्मात्रप्रदर्शनपरम्। अनेन प्रकारेण अनुक्तापि लौकिक–वैदिकोभयविधाः शब्दाः व्युत्पादनीया इति शास्त्रकारस्य निर्णयः। अपि च प्रकृति–प्रत्ययेषु कार्याण्यपि न निःशेषाणि कृतानि सन्ति। अर्थात् न सर्वाणि कार्याणि लक्षणेन परिसमाप्यन्ते। यथा – ऋ धातोः फिड्–फिड्डौ प्रत्ययौ, अत्र गुणाभावार्थं ककाराद्यनुबन्धः न कृतम्। गुणाभावः कथमिति चेत् – बाहुलकात्। इत्यवाद्यर्थं बाहुलकमुक्तम्। बहुलवचनादिति उणादयो बहुलम् (३–३–१) इत्यत्र निर्दिष्टं बहुलपदं सर्वस्मिन्नप्युणादिशास्त्रे सम्बद्ध्यते। बहूनर्थान् लाति आददातीति बहुलम् – आतोनुपसर्गे कः (३–२–३) इति क–प्रत्ययः। बहुलस्य भावः बाहुलकम् – द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च (५–१–१३३) इति मनोज्ञादित्वात् वुञ्। तथा चाहुर्बहुलप्रयोजनानि पूर्वाचार्याः –

क्वचित्प्रवृत्तिः क्वचिदप्रवृत्तिः क्वचिद्विभाषा क्वचिदन्यदेव।
विधेर्विधानं बहूधा समीक्ष्य चतुर्विधं बाहुलकं वदन्ति॥

भगवता भाष्यकारेण पतञ्जलिनापि उणादयो बहुलम् (३–३–१) इति सूत्रे बहुलप्रयोजनम् वर्णयन्नाह –

नैगमरूढिभवं हि सुसाधु। नैगमाश्च रूढिभवाश्चौणादिकाः सुसाधवः कथं स्युः अर्थात् नैगमानां रूढीनां चौणादिकशब्दानां सुसाधुत्व–ज्ञापनार्थमेव बहुलशब्दो निर्दिष्ट इति। इदमेव उणादिसूत्राणां मुख्यं प्रयोजनमित्यपि स्पष्टं प्रतिपादितम्। अनेन स्फुटं यत् भाष्यकारमते वैदिकाः शब्दाः यौगिकाः योगरूढाश्च भवन्ति। नैरुक्तानां मते तु – **नाम च धातुजमाह निरुक्ते** (महा. ३–३–१) इत्यनुसारेण सर्वाणि नामपदानि धातुजानि भवन्ति। इदमेव

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

शाकाटायनमतमपि। उक्तं च यास्काचार्येण निरुक्ते – तत्र नामानि आख्यातजानीति, शाकाटायनो नैरुक्तसमयश्च (निरु. १–१२) अपि च "उणादयो बहुलम् (३–३–१)" इत्यत्र "पुवः संज्ञायाम् (३–२–१८५)" इत्यतः संज्ञाग्रहणमनुवर्त्य उणादिप्रत्ययान्ताः संज्ञाशब्दाः इति संगिरन्ते। यदि हि सर्वे औणादिकाः संज्ञाशब्दाः स्युस्तर्हि तत्र – तत्र संज्ञाग्रहणं "शकुन्याद्युपाधिग्रहणं (उ. १–१२७)" चानर्थकं स्यात्। अत एव वक्ष्यत्याचार्यः – अत्र संज्ञाग्रहणेन ज्ञायते उणादयः सामान्यार्थे यौगिकाः भवन्तीति, संज्ञायास्तस्मिन्नर्थे रूढत्वात्। यदि च प्रकृति–प्रत्ययविभागेन औणादिकेभ्यो यौगिकार्थो न निस्सरेत्, तर्हि सर्वे उणादिस्थाः शब्दाः संज्ञावाचकाः स्युः, पुनः संज्ञाग्रहणमनर्थकं स्यादिति। उज्जवलदत्तस्तूणादौ – संज्ञाधिकारे पुनः संज्ञाग्रहणं प्रायेणोणादीनां यौगिकत्वसूचनार्थमिति। व्युत्पत्तिकारस्तु – रूढियौगिकाभ्यामुणादौ शब्दाः सिद्ध्यन्ति। यौगिके तु धात्वर्थं प्रति कारकान्वयो भवत्येव इत्याह।

स्वामि दयानन्दसरस्वत्याः वृत्तेः वैशिष्ट्यम् ––

सर्वत्रापि महर्षि–दयानन्देन यास्कोऽनुसृतः।यथा यास्काचार्येण निर्वचनमाध्यमेन वैदिकशब्दानां नैकेऽर्थाः प्रदर्शितास्तथैव महर्षिणापि। यथा– पृथिवी, गौः, पशुः, इन्द्रियाणि, रश्मयश्च सर्वेऽप्येतेऽर्थाः निरुक्तकारेण गोशब्दस्य प्रदर्शिताः। तथैव महर्षि–दयानन्देनापि इमामेव शैलीमनुसृत्य रथः, यज्ञः, बृहस्पतिः, सरस्वती, अश्विनौ, अग्निः, इन्द्रादीनां वैदिकशब्दानां नैकेऽर्थाः प्रदर्शिताः। गौः – गच्छति यो यत्र यया वा सा गौ पशुः इन्द्रियं सुखं किरणो वज्रं चन्द्रमा भूमिर्वाणी जलं वा।

निघण्टावपि – गौः शब्दं "पृथ्वीनामसु (१–१)", "वाङ्नामसु (१–११)", रश्मिनामसु, स्तोतृनामसु अपि उल्लिखितमस्ति।

अप्सराः – अपसरति विरुद्धं गच्छतीति अप्सराः विद्युत्। यद्वा अद्भ्यः सरन्तीति अपसरसः। अथवा अप्सु जलेषु प्राणेषु अन्तरिक्षेषु वा सरन्तीति अपसरसः किरणा वा।

तथा च नैगमरूढिभवं हि सुसाधु इत्युक्त्वा वैदिकलौकिकशब्दयोः भिन्नत्वमभिव्यञ्जितम्। अर्थात् नैगमाः = वेदस्य शब्दाः योगिका एव सन्ति, न तु रूढाः इति वैदिकशब्दानां यौगिकार्थद्वारा सर्वेऽपि मिथ्यापवादाः निरस्ताः। अनेन वेदानां अपौरुषेयत्वं सार्वकालिकत्वं सार्वभौमिकत्वञ्च प्रमाणीकरोति। अनेनैव कारणेन तद्भाष्यं व्यावहारिकं लोकोपयोगि च सञ्जातम्। रूढिपक्षं समाश्रित्य वेदेषु वसिष्ठादिभिः शब्दैरितिहासभ्रान्तिः भवत्येव। यौगिकपक्षेऽयं दोषः न समुदेति। तत्र त्वेते शब्दाः नानार्थकवाचकाः, न तु पुरुषविशेषवाचकाः इति स्वामिदयानन्दस्य भाष्यपरिशीलनेनापि ज्ञायते।अमुमेव पन्थानमाश्रित्य पं. युधिष्ठिरमीमांसकेन मीमांसायां पशुहिंसा निवारिता। एतच्च महर्षि–दयानन्दस्य महत्योगदानम्। उणादिपाठस्य यावत्यो वृत्तयः समुपलभ्यन्ते, तासु सर्वासूणादि–वाङ्मये केवलम् महर्षिदयानन्दवर्याणां इयमेवैका वृत्तिर्यस्यां शब्दानां प्रत्येकं यौगिकार्था रूढार्थश्च पार्थक्येनोच्यते। अर्थात् यौगिकार्थं वैदिकदृष्ट्या, तथा रूढ्यर्थं च लौकिकदृष्ट्या प्रतिपादयति। अत एव स्ववृत्तिं वैदिक–लौकिक–कोषनाम्ना आख्यायते। प्रत्येकस्य पादस्य व्याख्यान्ते ते इत्युणादि व्याख्यायां वैदिक–लौकिक–कोषे प्रथमः पादः इति उल्लिखन्ति।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

यौगिकरूढार्थौ च यथा –प्रथमाध्यायस्य प्रथमसूत्रस्य व्याख्यायां कारु–वायु–जायुप्रभृतिशब्दान् इत्थं व्याचक्षते –

करोतीति कारुः कर्त्ता शिल्पि वा।

जयत्यभिभवति तिरस्करोति शत्रूनिति जायुः शूरः।

जयति रोगानिति जायुरौषधं वैद्यो वा।

पाति रक्षतीति पायुः रक्षकः

इत्यादिषु सर्वेषु, कर्त्ता शूरः, रक्षकः इत्येवमादयः यौगिकार्थाः। शिल्पि औषधमिति योगरूढार्थाः प्रदर्शिताः। अपि चैतेषु व्याख्यानेषु अनेकवेदार्थसम्बन्धिनां सिद्धान्तानामपि प्रतिपादनं विहितम्। तद्यथा – **वाति गच्छति जानाति वेति वायुः पवनः परमेश्वरो वा** इत्यत्र सर्वे गत्यर्थाः ज्ञानार्थाः इति, अथवा गतेस्त्रयोऽर्थाः ज्ञानं गमनं प्राप्तिश्चेति।प्राचीनवैदिकमतमनुसृत्य वातीत्यस्य जानातीत्यर्थोऽपि निर्दिष्टः। भगवान् सर्वेश्वरोऽत्र वायुपदेन निर्दिष्टः। अत्र वेदेषु प्रमाणमपि वर्त्तते –

तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद्वायुस्तदु चन्द्रमाः।

तदेव शुक्रं तद्ब्रह्मा ता आपः स प्रजापतिः।। (यजु. ३२–१)

वायुर्ह्येव प्रजापतिस्तदुक्तमृषिणा पवमानः प्रजापतिः। (ऐत. ब्रा. ४–२६)

यो वै वायुः स इन्द्रो य इन्द्रः स वायुः। (शत. ब्रा. ४–१–३–१९)

"अयं वै वायुर्विश्वकर्मा। (यजु. १३–४४)" "वायुर्वै स्तोता। (तैति. ब्रा. ३–९–४–४)"

भगवत्पादश्रीशङ्कराचार्या अपि अग्निवाय्वादिवैदिकशब्दाः धात्वर्थं निमित्तीकृत्य ईश्वरवाचकाः इति मतं समर्थयन्ति। तथापि – अग्निशब्दोऽत्यग्रणीत्वादियोगाश्रयेण परमात्मविषय एव भविष्यति (वेदान्तभाष्यम् १–२–२९) प्रथमसूत्रस्य हि व्याख्यायां मायुशब्दस्य निष्पत्तिं प्रदर्श्य, प्रसङ्गात् गोमायुशब्दस्य निर्वचनं वक्ति –– यो मिनोति प्रक्षिपति स मायुः अथवा मिनोति प्रक्षिपत्यूष्माणमिति मायुः पित्तम्। यो विकृतां वाचं मिनोतीति गोमायुः श्रृगालः इति। बहुलवचनात् – स्नाति शोधयत्यङ्गानिति स्नायुः नाडी वा। कवयते लोलश्चञ्चलो भवति येनेति काकु– भयादिः ध्वनिविकारो वा। हल्यते छिद्यतेऽन्नमनेनेति हालुः दन्तो वा। वसति जगदस्मिन् सर्वस्मिन् वा, यो वसति स वायुः ईश्वर इत्यादि।

विष्णुः – वेवेष्टि व्याप्नोति चराचरं जगत् स विष्णुः परमेश्वरो वा।

उक्तं च ऋग्वेदे – तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुराततम्। (ऋग्. ८–२–७–५)

कौषितकी ब्राह्मणेऽप्युक्तम् – कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति। (ऋग्. १–१६४–४७)

अत्र सूरयः रश्मय एव हरय उक्ता, न तु अश्वः। मन्त्रार्थः – सूर्यरश्मयो जलानि धारयन्तः द्युलोकं यान्ति, यदा ते परावृत्य पृथिवीं परागच्छन्ति, तदा पृथिवी घृतेन = जलेन पूर्णा भवतीत्यर्थः।

वृत्तिरियं यद्यपि स्वल्पाक्षरा तथाप्यौणादिक–वाङ्मये सर्वाधिक–महत्वपूर्णा उणादिवृत्तिष्वियं वृत्तिरुत्कृष्टतमेति स्पष्टम्। तथा च उणादिप्रकरणे परिगणितशब्दानां काचित् इयत्ता नास्ति। अनन्ताः उणादिप्रत्ययनिष्पन्नाः सर्वेऽपि शब्दाः तत्र परिगणयितुं नैव शक्यन्ते, ये तत्र परिगणिताः, ते तु केवलं

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

निदर्शनमात्रमेव। अत एव पाणिनिना उणादिसूत्राणि कृत्प्रकरणे न पठितानि, अपितु यान्युणादिसूत्राणि अन्यैरन्यत्र यथा पठितानि, तानि उणादयो बहुलम् इति सूत्रं पठता तेन महर्षिणा तथैव स्वीकृतानि। तथा च कृदन्तप्रकरणे व्युत्पादितुमशक्यानां कतिपयशब्दानां परिगणनमुणादिप्रकरणे कृत्वा भगवता पाणिनिना तेषामपि निष्पत्तिः प्रकारः सम्यक् प्रादर्शि। अनेन विधिना निर्दिष्टौणादि प्रत्ययवदन्येऽपि अनिर्दिष्टाः प्रत्ययाः कल्पयितुं शक्यन्ते इति उणादयो बहुलम् इति सूत्रस्याशयः। अर्थात् येषां शब्दानां प्रकृति-प्रत्यय-विशिष्ट-स्वरूपं लक्षणैरज्ञातं तेषां प्रकृतिं वीक्ष्य प्रत्ययः, प्रत्ययमवलोक्य प्रकृतिश्च ऊह्याः कल्पनीयाश्च। इत्थमेव धातुप्रत्ययगतकार्यविशेषमवलम्ब्य अनुबन्धाः ज्ञातुं शक्यन्ते। तद्यथा – यदि काऽपि संज्ञा ऋफिड् इति विद्यते, तर्हि अस्याः सिद्धिः केनापि व्याकरण-नियमेन न संभवति। तदा उणादिप्रकरणानुसारं ऋ गमानार्थक-धातोः फिड् प्रत्ययस्य कल्पनां कृत्वा, फिड् कित् इति मत्त्वा गुणाभावे शब्दसिद्धिः करणीया। इदमेकमुदाहरणमात्रमेव, एवं लक्षशः उदाहरणानि भवितुमर्हन्ति।

अपि च स्वामि-दयानन्दसरस्वतिना उणादिक्रोशे शब्दानां यौगिकपक्षमाश्रित्य निर्वचनपूर्वकमर्थाः प्रादर्शि। अन्यवृत्तिकारैस्तु रूढिपक्षं समाश्रित्य शब्दानामसीमितोऽर्थाः सीमितक्षेत्रे निबद्धाः। दयानन्दस्तु अन्ते वा शब्दस्य संयोजनेन यावन्तोऽप्यन्येऽर्थाः समभवन्त्यस्मिन् तेषां समेषां समाश्रयणं कृतवान्। वा शब्दोऽत्र समुच्चयार्थे अस्ति-वायुर्वा त्वामनुर्वा त्वा इति (१-४, ५)। तथा चाह यादवप्रकाशः –

निषेधे पृथग्भावे वा विकल्पोपमानयोः।
समुच्चये चैव पापे च वाक्यारम्भप्रसिद्धयोः।।

इत्थं स्वामि-दयानन्दस्थवृत्तिः यास्क-पतञ्जलि-प्रभृतिभिः ऋषिभिरनुमोदिता वेदानुकूला च वर्त्तते।

****

सन्दर्भग्रन्थसूची ---

1. उणादिकोशः – महर्षिदयानन्दसरस्वती।
2. निरुक्तम् – यास्कः।
3. महाभाष्यम् – महर्षि-पतञ्जलिः।
4. ऋग्वेदः।
5. यजुर्वेदः।
6. ऐतरेय-ब्राह्मणः।
7. शतपथ- ब्राह्मणः।
8. तैतीरिय-ब्राह्मणः।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सत्यार्थप्रकाशे अध्ययनाध्यापनविधिः

श्री दीपकः

विद्यायाः महत्त्वम्ः सुविदितमेवैतद्भवतां समेषां यदस्मिन् जगत्यत्यमूल्ये वस्तुनी द्वे वर्तेते धनं विद्या च। अत एव–

'क्षणशः कणशश्चैव विद्यामर्थं च साधयेत् ।
क्षणत्यागे कुतो विद्या कणत्यागे कुतो धनम्' ।। इति।

तत्रापि विद्यायाः बहु प्राबल्यं मुख्यत्वं च वयं पश्यामः। सा च विद्या शिक्षा धात्वर्थिका अध्ययनाध्यापनरूपा अथवा शिक्षाशिक्षणरूपा। बहुभिः कविवर्यैर्बहु स्तुता वर्तते एषा विद्या – यथा,

'विद्याभोगकरी यशः सुखकरी विद्या गुरूणां गुरुः' इत्यादि . . ।

अपि च, 'विद्या परा देवता' ति । अत एव, स्वदेशे पूज्यते राजा विद्वान् सर्वत्र पूज्यते' इत्यपि प्रतिपादितम् बहुषु स्थलेषु।। एवमेव विद्याविहीनः पशुसमः इत्यपि प्रतिपादितम् , यथा –

'साहित्यसंगीतकलाविहीनः साक्षात्पशुः पुच्छविषाणहीनः।
तृणं न खादन्नपि जीवमानाः तद्भागदेयं परमं पशूनाम्' ।। इति लोकोक्तिः।

तथा चं ये मानवाः न भुवि भारभूताः, पशुसमाः भवितुम् इच्छन्ति ते सर्वे यथाशक्ति वा ततोऽधिकोत्साहेन वा यथाकथञ्चित् विद्योपार्जनं कुर्युः।। यतो हि , तादृशी विद्या एव पुरुषस्याधारभूताभूषणभूता च , तत्रास्ति संस्कृतकविवाणी –

'केयूराणि न भूषयन्ति पुरुषं हारा न चन्द्रोज्ज्वलाः
न स्नानं न विलेपनं न कुसुमं नालङ्कृता मूर्धजाः।
वाण्येका समलङ्करोति पुरुषं या संस्कृता धार्यते
क्षीयन्ते खलु भूषणानि सततं वाग्भूषणं भूषणम्।।' इत्यादि।।

एवं विधविद्यायाः माहात्म्यं सम्यगनुभूताः महामहिमानः सन्तः ज्ञानिवरेण्याः सत्पुरुषाः विद्योपार्जनायास्मान् सुबोधयन्तः जागरयन्तः सन्तः दरीदृश्यन्ते। तेषु अन्यतमः श्रेष्ठः चकास्ति श्री दयानन्दसरस्वतिस्वमिपादाः।। ते च विद्यायाः माहात्म्यमेवमुद्घोषयन्ति–

विद्याविलासमनो धृतशीलशिक्षाः सत्यव्रता रहितमानमलापहाराः।
संसार दुःखदलनेन सुभूषिता ये धन्या नरा विहितकर्मपरोपकाराः।। इति ।

एते महानुभावाः स्वाभिप्रायं निःसङ्कोचं प्रतिपादयन्ति। परन्तु सर्वत्र महानुभावानामनुभवं वा शृतिस्मृतिग्रन्थानां वा उल्लेखं प्रदर्शयन् स्वाभिप्रायं प्रकाशयन्ति, न पुनः स्वकपोलकल्पितं ब्रुवते। एतेषां महानुभावानां विचारधारा अतिगहना देशकालोचिता सुस्पष्टा च प्रचकास्ति।अद्यत्वे एतेषां वचनानामनुसरणमत्यावश्यकं भवति। जगतः सुखाय भवति. एतेषां मार्गदर्शनम्। यतोऽहि अद्यत्वे जनाः केवलं भोगलोलुपाः, त्यक्तस्वधर्माचरणाः, असत्यपरायणाः धनमदान्धाः च दरीदृश्यन्ते। केचन मातापितरः स्व स्व

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सन्तानविषये तेषां विद्योपार्जनविषये च साम्प्रतं दत्तावधानाः विरलाः एव दृश्यन्ते। एतानुद्धिश्य स्वामीदयानन्दः एवं कथयन्ति –

"माता शत्रुः पिता वैरी येन बालो न पाठितः।
न शोभते सभा मध्ये हंसमध्ये बको यथा।। इति।

एवं च सर्वे जनाः विद्या विनयसम्पन्नाः भवेयुः इत्येव एतेषामाशयः।। अतः अस्मिन् अध्ययनविषये के के अंशाः अनुसन्धेयाः, के के विद्याभागिनः भवितुमर्हन्ति, कथं वा तस्याः उपार्जनं करणीयमित्यादिविषयानधिकृत्य प्रतिपादितवन्तः स्वस्मिन् सत्यार्थप्रकाशे ग्रन्थे। तत्रस्थतृतीयोल्लासगतविद्योपार्जनाङ्गभूतं "पठनपाठन" विषयमधिकृत्य मुलग्रन्थोक्तमार्गेण यथामति विविच्यतेऽस्मिन् प्रबन्धे।

- यदा बालबालिकाः अष्टवर्षीयाः भवन्ति तदानीमेव ते गुरुकुलं प्रेषणीयाः।
- तत्रापि तेषां बालबालिकानाम् आवासः पाठशाला च एकत्र न भवेत्।
- यथा तेषां दर्शन–स्पर्शन–एकान्तसेवन–भाषण–विषयकथा–परस्परक्रीडा–विषयध्यान–सङ्ग–इत्याकारकाष्टविधमैथुनानि न भवेयुः तथा व्यवस्था कल्पनीया।।
- ते सदा शुद्धमनस्काः शुचिगात्राः सन्तः विद्यामार्जयेयुः।।
- गुरुजनाः अपि एतेषां शिष्याणां सर्वविधविद्याभिवृद्धये दत्तावधानाः सन्तः एतादृश मनोविकारकारणीभूतविषयेभ्यः तान् प्रयत्नपूर्वकं रक्षेयुः।।

एतादृशनियमाः केवलश्रवणेन मनसि विभिन्नभावानां प्रश्नावलीं वा प्रबोधयेयुः, किन्तु इदमत्र चिन्तनीयम् यदि मनसि विद्योपार्जनावसरे विषयाभिलाषाः प्रविशन्ति तर्हि प्रक्षुब्धं मनः विद्योपार्जनात् विमुखं भवति। इन्द्रियनिग्रहाभावः मनुजस्य औन्नत्यं घातयति। अतएव पाठशाला ग्रामात् एकयोजनमितदूरे (चत्वारः क्रोशाः) भवेत्। एतेनाध्ययनावसरे मनः नगरकालुष्यदोषदूषितमपि न भवति । अत एव एते नियमाः स्वामिभिः प्रतिपादिताः इति प्रतिभाति।

गुरुकुले आन्तरिक व्यवस्था: गुरुकुलेषु सर्वेषां समवस्त्रता भवेत्, वसनशयनव्यवस्था च समानरूपा भवेत्। विद्यार्थी राज्ञः वा दरिद्रस्य वा धनिकस्य वा सामान्यजनस्य वापत्यं भवतु गुरुकुले सर्वेषु विद्यार्थिषु समदृष्टिः भवेत्। एतेन विद्योपार्जनावसरे आन्तरिकभेदाः दूरीभवन्ति । एतेन सामरस्यं एकता च समुल्लसति।।

गुरुकुलप्रेषणम्: गुरुकुलप्रेषणं केषां केषां भवेत् कदा प्रेषणीयं कथंभूताः प्रेषणीयाः तत्र नियमाः के इत्यपि अत्र प्रतिपादितं वर्तते। गुरुकुलं प्रति प्रेषणात् पूर्वं बालस्य उपनयनसंस्कारः बालिकायाश्च यथायोग्यं संस्कारश्च भवेत्।

उपनयनम्: अथ किं नाम 'उपनयनम् ? 'उप+नयनम्' उप इति सामीप्यार्थे भवति नयनं णीञ् धात्वर्थः प्रापणम्, तदेव नयनं नाम, तथा च समीपे नयनम् इति जातम्, तर्हि उपनयनम् = समीपे नयनम् इति सामान्यशब्दार्थः। अथ कस्य समीपे नयनम्–यस्य प्राप्तिः अवश्यं भाव्यमस्ति, यस्य प्राप्तये सर्वे जनाः तपन्ति परितपन्ति, यस्य प्राप्तिः एव जीवितध्येयमस्ति येन विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवति इति उपनिषदपि यत् प्रतिपादयन्ति तादृशस्य आनन्दमयस्य परब्रह्मणः प्राप्तये उपकुर्वतः गुरोः समीपगमनमेव उपनयनम्।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

एतादृशोपनयनमेव आत्मसाक्षात्कारकारणीभूतविद्योपार्जनाय प्रथमं सोपानं भवति। अतः अत्र अध्यापनविषयकप्रबन्धेऽपि एतस्य निरूपणं समुचितं भवतीति भावयामि। मनुना उपनयनकालः एवं निर्दिष्टः—

गर्भाष्टमेऽब्धे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्।
गर्भादेकादशे राज्ञो गर्भात्तु द्वादशे विशः।। (2-36)

अन्यदपि— **ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्यं विप्रस्य पञ्चमे।**
राज्ञो बलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ।। इति।

अष्टमाब्धः उपनयनस्य प्रशस्तः कालः इति सामान्यनियमः। विशेषः विशेषावस्थायां स्वीकृतः विशिष्टफलदायकः इति व्यवस्था। अत एव स्वामिपादाः अष्टवर्षीयाणामेव बालानां गुरुकुलवासयोग्यत्वं प्रतिपादितवन्तः।

इदानींतनकाले प्रायः एते नियमाः, संस्काराशच श्रवणानन्दसुन्दराः पुस्तकमात्रदर्शिनः सञ्जाताः इति तु दौर्भाग्यमस्माकम्।।

यत्र मनुः वैश्यस्यापि उपनयनम् इत ऊर्ध्वं न भवेत् इति न्यषेधि। तादृशे चतिर्विंशिति तमे वर्षे अतीते अपि ब्राह्मणस्य सव्ये यज्ञोपवीतं न धारयन्तीति अहो बुद्धिमतां बुद्धिः। तत्र उपनयने प्रधानतया गायत्र्याः अर्थानुसन्धानपूर्वकम् उपदेशो भवेत्। गायत्र्याः अर्थानुसन्धानविषये स्वामिनां दयानन्दसरस्वतिमहाभागानां वचांसि एवोद्दर्तुमिच्छामि।

'ओं भूर्भुवःस्वः तत्सवितुवरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि। धियो यो नः प्रचोदयात्।' इति खलु गायत्रीमन्त्रः। तस्य मन्त्रस्य भावस्तु —हे परमेश्वर, हे सच्चिदानन्दस्वरूप, हे नित्यशुद्धस्वरूप, हे कृपानिधे, हे न्यायकारिन्, हे अज, निरञ्जन, निर्विकार, हे सर्वान्तिर्यामिन्, हे सर्वाधार, हे सर्वजगत्पितः, सकलजगदुत्पादक, हे अनादे, विश्वम्भर सर्वव्यापिन्, हे करुणावारिधे, सवितृदेव, तव यत् ओं भूर्भुवस्वः वरेण्यं भर्गः (मन्त्रः) अस्ति तत् वयं धीमहि दधीमहि धरेमहि ध्यायेम वा, कस्मै प्रयोजनाय इत्यत्राह —भो भगवन् यः सवितृदेवः परमेश्वरो भवान् अस्माकं धियः प्रचोदयात्। स एव अस्माकं पूज्यः उपासनीय इष्टदेवो भवतु नत्वन्यो यद्वस्तु भवत्तुल्यं भवतोऽधिकं च क्वचित् कदाचित् मन्यामहे इति।

एवं सार्थं गायत्रीमनुब्रूय सन्ध्योपासनादिविषयान् अपिच मनसः शरीरस्य च पवित्रीकरणसम्बद्धान् कांश्चन विषयान् सप्रमाणं प्रतिपादयन्ति स्वामिपादाः — यथा — आचमनप्राणायामादिकं प्रतिपादयन्ति । तत्र आचमनविषये प्रमाणानि आह—

अद्भिः गात्राणि शुध्यन्ति मनः सत्येन शुध्यति ।
विद्यातपोभ्यां भूतात्मा बुद्धिः ज्ञानेन शुध्यति ।। (मनुस्मृतिः—५—१०९)

अग्रे तत्रैव मनुस्मृतौ आचमनप्रकारमाह—

ब्राह्मेण विप्रतीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत
कायत्र्यैदाशीकाभ्यां वा न पित्रेण कदाचन।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ब्राह्मतीर्थेन देवतीर्थेन वा आचमनं कार्यं नतु पितृतीर्थेन इति तस्य भावः। तत्र हस्ते तीर्थस्थानानि स्वयमेव आह मनुः– **अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मतीर्थं प्रचक्षते ।**

कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे देवं पित्र्यं तयोरधः।।

आचमनं कियत्परिमाणं भवेदिति मनुः प्रमाणं दर्शयति–

हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः।

वैश्याद्भिः प्राश्तिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः।। इति । अस्य भावः– विप्रः हृदयपर्यन्तगामि वारिभिः पुनीतो भवति, आचमनं जलं हृदयपर्यन्तं गच्छेत्। क्षत्रियस्य कण्ठं यावत्, वैश्यस्य मुखपर्यन्तं शूद्रस्य तु केवलम् ओष्ठपरिमितमाचमनजलं स्पृशेत् इति। एवं प्राणायामादिविषयानपि सप्रमाणं प्रतिपादयन्ति।

इत्थं साग्निकार्यं सन्ध्यामुपासीत ।।

एवं कृतोपनयनादियथायोग्यसंस्काराः बालाः अध्ययनाय गुरुकुलं व्रजेयुः। गुरुशुश्रूषां विना न खलु विद्या सिध्यति। गुरुसन्निधौ यावत् अध्ययनसमाप्तिः न भवति तावत् गुरुशुश्रूषां चरन् तत्रैव वसेत्।

तदाह मनुः – **"षट्त्रिंशदाब्धिकं चर्यां गुरौ त्रैवैदिकं व्रतम्।**

तदर्धिकं पादिकं वा ग्रहणान्तिकमेव वा।" इति।

अष्टमवर्षात् आरभ्य षट्त्रिंशततमवर्षपर्यन्तं गुरुकुले भवेत्। अथवा तदर्धं अष्टादशवर्षाणि, अशक्तौ तदर्धं नव वर्षाणि वा ब्रह्मचर्येण गुरुशुश्रूषया भैक्षचर्येण च इन्द्रियनिग्रहवान् सन् वसेत्। तत्र ब्रह्मचर्यं त्रिविधं भवति। तथा च छान्दोग्योपनिषदि –

पुरुषो वाव यज्ञस्तस्य यानि चतुर्विंशति वर्षाणि तत् प्रातःसवनं , चतुर्विंशत्यक्षरा गायत्री गायत्रं प्रातःसवनं तदस्य वसवोऽन्यगान्यत्ताः प्राणाः वाव वसन एते हीदँ सर्वं वासयन्ति। (3-16-1-6)

तत्रायमर्थः– त्रिः प्रकारकं ब्रह्मचर्यं भवति। कनिष्टमध्यमउत्तमश्चेति । कनिष्टप्रकारकं ब्रह्मचर्यमत्र मन्त्रे निरूपितम् – यः पुरुषः **पुरि शेते** इति व्युत्पत्या पुरि देहे शेते वसति इति पुरुषः –जीवात्मा सः यज्ञः नाम शुभगुणयुक्तः सत्कर्म चरेत्। यावत् पर्यन्तं इत्यत आह– चतुर्विंशिति वर्षाणि इति। तथा च चतुर्विंशतिः वर्षाणि यावत् जितेन्द्रियः ब्रह्मचारी सन् वेदादिग्रहणं अन्यशिक्षादिकञ्च अभ्यस्येत्। विवाहानन्तरमपि तादृशाचरणमनुवर्तनीयं भवति। एवं तत्र षट्सु मन्त्रेषु निरूपितं वर्तते । तथाच ब्रह्मचर्यं चरन्नेव अभ्यस्येदिति फलितार्थः।

पठन पाठन विधिः – एवम्, 'ऋतं च स्वाध्याय प्रवचने च, सत्यञ्च स्वाध्यायप्रवचने च, तपश्च स्वाध्यायप्रवचने च दमश्च स्वाध्यायप्रवचने च, शमश्च स्वाध्यायप्रवचने च' इत्यादितैत्तरीयोक्तदिशा यथार्थाचरणं कुर्वन् स्वाध्याय प्रवचनं चरेत्। सत्यवादी सदाचारः सन्नध्ययनं कुर्वीत। अथ तपस्वी धर्मानुष्ठानरतः सन् प्रवचनाध्ययने आचरेत्। दमो इन्द्रियनिग्रह इति गीतोक्तदिशा दुराचारेभ्यः इन्द्रियान् पराङ्मुखीकुर्वन्, शमेन – "शमो मन्निष्ठता बुद्धिः" इति एकाग्रचित्तः भूत्वा परमेश्वरे लग्नमनः सन् स्वाध्यायप्रवचनादिकं चरेत् । अपि च "अहिंसा सत्यमस्तेयब्रह्मचर्यपरिग्रहरूपयमी" "शौच–सन्तोष–तपः–स्वाध्याय–ईश्वरप्रणिधान" रूप योगशास्त्रोक्तनियमसम्पन्नःसन् अधीयीत। यतो हि एतादृशक्रमानुगुणेन कृतविद्यायाः एव साफल्यं भवति। यथा आह

मनुः– **"अभिवादनशीलस्य नित्यं वृद्धोपसेविनः।**

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

चत्वारि तस्य सिध्यन्ति आयुः विद्या यशो बलम्" ।। इति। (2-121)

पाठन विषयाः – उक्तसमस्तयमनियमसम्पन्नः सदाचारी गुरुशुश्रूषारतः च बालः गुरुकुले किं वा पठेत्? अध्ययनविषयाः के भवेयुः इत्यस्मिन् विषये यदुक्तं स्वामिपादैः तदत्र किंचित् पर्यालोचयामः – तत्र प्रथमं शिक्षा पठनीया – या च सूत्ररूपा । यत्र अक्षराणां स्थानप्रयत्नादि निरूपितम्। यथा – "अकुहविसर्जनीयः कण्ठ्यः" इत्यादि स्थानविषयकाणि, "स्पृष्टं प्रयत्नं स्पर्शाणाम्" इत्यादि प्रयत्नविषयाः च निरूपिताः । तदादौ अभ्यस्येत्।

व्याकरणम् – "वृध्दिरादैच्" इत्यादि पाणिनिप्रभृतिभिः कृतं व्याकरणं सार्थं पठनीयम्।ततः धातुपाठं लकारादि निष्पत्तिप्रक्रिया सहितं पठेत् । तथैव उणादिपाठं पठेत्। दयानन्दसरस्वत्या रचितानि व्याकरणसम्बद्धपुस्तकानि अपि सन्ति।तदनु महाभाष्यं अभ्यस्येत् । एवं विद्यार्थी सार्धैकवर्षे अष्टाध्यायीं पुनश्च सार्धैकवर्षे महाभाष्यं पठेत् । तथा च त्रिषु वर्षेषु व्याकरणं परिसमाप्येत।

निरुक्तम् – व्याकरणपठनानन्तरं यास्कादिमुनिकृतनिघण्टुनिरुक्तादिकं षडष्टसु मासेषु पूरयेत्।। नास्तिकादिजनैः कृतकोषादिपठने कालं न यापयेत्।

छन्दः – तदनन्तरं पिङ्गलाचार्यादिकृतछन्दोग्रन्थः पठनीयः येन लौकिकवैदिकछन्दसां परिचयो भवति। तथा नवीनरचनानां रीतिः अपि शिक्षेत।।

ततः वर्षं यावत् मनुस्मृतिं, वाल्मीकीयरामायणं, महाभारतं तत्रापि विदुरनीतिसदृशान् भागान् सम्यग् अधीयीत येन बुद्धेः विकासः यथा मनसः नैर्मल्यञ्च वर्धेत। अहिंसा सत्यमक्रोधाः सद्गुणाः हृदि पूर्यन्ते। ततः षट्सु वर्षेषु ऐतरेय–शतपथ–साम–गोपथसंज्ञकान् ब्राह्मणान्, चतुरः वेदान् च सार्थमभ्यस्येत्। यः खलु वेदं केवलं स्वरपाठमात्रं पठति सः यथा वृक्षः केवलं फलपत्रादिभारान् वहति तथा भारवाहः एव भवति। यः अर्थानुसन्धानपूर्वकं पठति स ब्रह्मानन्दम् अनुभवतीति वर्णितं निरुक्ते – "स्थाणुरयं भारवहः" (1-18) यः विद्वान् भवति स एव वेदस्य स्वरूपं ज्ञास्यति न पुनः मूर्खः। यथा ऋग्वेदे –

"उत त्वं पश्यन्नददर्श वाचमुत त्वं शृण्वन्नशृणोत्येनाम्।
उतो त्वस्मै तन्व ! वि सस्रे जायेव पत्य उशती सुवासाः"। इति।

ततः धनुर्वेदः, राज्यसम्बन्धिशास्त्राणि वर्षद्वये पठनीयानि। ततः गन्धर्वविद्या, नृत्यगीतादिः अर्थः, शिल्पविद्या, हस्तसामुद्रिकादिग्रन्थाः, ये के च महर्षिप्रणीताः भवन्ति तान् पठेत्। इत्थं साङ्गवेदान् पठेत्।

शिक्षा व्याकरणं छन्दः निरुक्तं ज्योतिषं तथा।
कल्पश्चेति षडङ्गानि वेदस्याहुः मनीषिणः।।

तथा च अवश्यं पठनीयग्रन्थानाम् आवलिः इत्थं भवति–

- ऋग्यजुसामाथर्ववेदाः
- ऐतरेयशतपथसामगोपथब्राह्मणाः
- शिक्षा, व्याकरणम्, निघण्टुः, निरुक्तम्, छन्दः, ज्योतिषम् – षट् वेदाङ्गाः।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

- मीमांसादि षट् शास्त्राणि ।
- आयुर्वेदः, धनुर्वेदः, गान्धर्वम्, अर्थवेदः – 4 उपवेदाः।

एवं प्राचीनैः मुनिजनैः ज्ञानिभिः प्रणीताः ग्रन्थाः एव पठनीयाः न पुनः अन्यग्रन्थाः। तत्रापि यदि वेदविरुद्धं लक्ष्यते तत् सर्वथा त्याज्यम्।

बालिकाः अपि अध्ययनं कुर्युः इति एते प्रतिपादयन्ति। **ब्रह्मचर्य्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम्** (अथर्व–3. प्र. 24)

यथा बालकः ब्रह्मचर्येण कृतवेदविद्यः सन् स्वानुकूलां प्रियां प्राप्नोति तथा विदुषी कन्या कृताध्ययना स्वानुगुणं पतिं प्राप्नोति इति एते वेदप्रामाण्येन प्रतिपादयन्ति। इदानींतनदिवसेषु स्त्रियः सर्वेषु क्षेत्रेषु कृतभूरिपरिश्रमाः सफलाः दृश्यन्ते इति तु सर्वविदितमेव। अपि च स्वामिपादानां यदध्ययनमार्गदर्शनं अस्ति तेन मार्गेण यदि अध्ययनं क्रियते तदा अस्मिन् सङ्गणकयुगे संस्कृतसाहित्यस्य उद्धारः निस्संशयं भवति इति मे विश्वासः।

एवं च श्री. स्वामिदयानन्दसरस्वतिमहाभागाः अस्माकं कृते अध्ययनमार्गदर्शनं कुर्वन् प्राचीनविद्यायाः महत्त्वमपि प्रतिपादयन्ति। एतादृशं समाजोपयोगिकार्यं कुर्वाणाः इमे सर्वैः वन्दनीयाः भवन्ति।

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

दयानन्दोक्तदिशा यजुर्वेदीय
पशुपक्षिमृगसरीसृपजलजन्तुकृम्यादीनां विज्ञानम्

Dr. Joshi Santosh Kumar

ज्ञान-कर्म-उपासना-विज्ञानभेदेन वेदस्य विभागाः अपि चत्वारः ते च ऋग्वेदः यजुर्वेदः सामवेदः अथर्वणवेद इति। ऋचन्ति स्तुवन्ति पदार्थानां गुणकर्मस्वभावमनया सा ऋक्। यजन्ति येन मनुष्या ईश्वरं धार्मिकान् विदुषश्च पूजयन्ति शिल्पविद्यासङ्गतिकरणं च कुर्वन्ति शुभविद्यागुणदानं च कुर्वन्ति तद् यजुः। स्यतिकर्मणेति सामवेदः। थर्वतिश्चरतिकर्मा तत् प्रतिषेधः चर संशये संशयराहित्यं सम्पद्यते येनेत्यर्थकथनम्। एवं ऋग्वेदादिशब्दव्युत्पत्तिः दृश्यते।

यजुर्वेदपरिचयः यजुर्वेदः शुक्लकृष्णभेदेन द्विविधः भवति। यजुर्वेदे चत्वारिंशत् अध्यायाः, पञ्चसप्तत्युत्तरनवदशशतसंख्याकाः मन्त्राः सन्ति।

अध्यायक्रमेण मन्त्रसंख्या एवं विद्यते।

अध्यायः	मन्त्रसंख्या	अध्यायः	मन्त्रसंख्या	अध्यायः	मन्त्रसंख्या	अध्यायः	मन्त्रसंख्या
1	31	11	83	21	61	31	22
2	34	12	117	22	34	32	16
3	63	13	58	23	65	33	97
4	37	14	31	24	40	34	58
5	43	15	65	25	47	35	22
6	37	16	66	26	26	36	24
7	48	17	99	27	45	37	21
8	63	18	77	28	46	38	28
9	40	19	95	29	60	39	13
10	34	20	90	30	22	40	17

दयानन्दस्यभाष्यविशेषाः

- दयानन्दस्वामिना अपौरुषेयाः वेदाः इति वादं मनसि निधाय भाष्यं कृतम्। अयं च वेदः परमात्मनः प्रादुर्भूतः पूर्णज्ञानसम्पन्नः अतः अज्ञानविषयस्य अत्र स्थानमेव न भवतीति तस्य उद्धेश्यः।
- वेदभाष्ये वेदस्य वैदिकलौकिकशब्दभेदं ज्ञात्वा यास्कपाणिनिप्रभृतिऋषीणां मार्गमनुसृत्य प्रत्येकस्य शब्दस्य अर्थनिर्धारणम् कृतवान्।
- धातवः अनेकार्थबोधकाः इति सर्वेषां वैयाकरणानां सिध्दान्तः। प्रायशः नियममम‌ुं भाष्यकारैः सर्वैरपि यथा अनुसृतं तथैव दयानन्देनापि।
- दयानन्दः प्रत्येकस्य शब्दस्य आध्यात्मिक, आधिदैविक, अधियज्ञादि त्रिविधप्रक्रियाधारेण अर्थं दत्तवान्।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

- काव्याङ्गभूतश्लेषादि अलङ्कारनिर्देशेन दयानन्दः अर्थे बहुविधवैचित्रीं प्रादर्शयत्। अयं च विषयः केनापि भाष्यकारेण न स्पृष्टः।
- दयानन्दः वेदभाष्ये पिङ्गलछन्दश्शास्त्रानुसारं छन्दोविवरणं दत्तवान्। स्वरनिर्देशप्रसङ्गावसरे ऋग्वेदभाष्यभूमिकायां एवं लिलेख महर्षिदयानन्दः। प्रतिछन्दः स्वराः लेखिष्यन्ते कुतः इदानीं यच्छन्दोऽन्वितो यो मन्त्रस्तस्य स्वरेणैव वादित्रवादनपूर्वकगानव्यवहारासिध्देः।। (ऋग्वेदभाष्यभूमिका पृ 362)
- वेदः सर्वतन्त्रसिध्दान्तनिरूपकः अतः सार्वभौमनियमानुसारं वेदशब्दनिर्वचनं कृतं महर्षिणा दयानन्देन।

यजुर्वेदस्य चतुर्विंशतितमाध्यायः

यजुर्वेदस्य चतुर्विंशतितमाध्याये कृमिकीटकादीनां विवरणं उपलभ्यते।। अश्व इत्यस्य प्रजापतिऋषिः प्रजापतिर्देवता भुरिक् संकृतिश्छन्दः गान्धारस्वरः। सूक्तेऽस्मिन् चत्वारिंशन्मन्त्राः 40 छन्दांसि 624 पदानि 1823 अक्षराणि सन्ति। महर्षिदयानन्देन पशुपक्षिसरीसृपजलजन्तुकृम्यादीनां गुणवर्णनादेतदर्थस्य पूर्वाध्यायोक्तार्थेन सह सङ्गतिरस्तीति बोद्धव्यं इति अध्यायान्ते सूचितम्।

मन्त्रानुक्रमेण ऋषिः देवता सूची –

अध्यायस्यास्य क्रमेण 1-40 मन्त्राणां प्रजापतिः ऋषिः। देवताः क्रमेण। 1. प्रजापतिः। 2. सोमादयः। 3. अशव्यादयः। 4. मारुतादयः। 5. विश्वेदेवाः। 6, 9, 12, 14, 16, 23, 34 अग्न्यादयः। 7,15, इन्द्रादयः। 8,17 इन्द्रग्न्यादयः। 10 अन्तरिक्षादयः। 11, 20 वसन्तादयः। 13 विरजादयः। 18,19 पित्र्येष्टिदेवता 21 वरुणः। 21,24,32 सोमादयः। 25, कावावयवाः। 26 भूम्यादयः। 27वस्वादयः। 28 ईशानादायः। 29-31 मित्रादयः। 35 चन्दरादयः। अश्विन्यादयः 36। 37 अर्धमासादयः। 38 वर्षादयः। 39 आदित्यादयः। 40 विश्वेदेवादयः।

मन्त्रानुक्रमेण छन्दःसूची

1.भूरिक्संस्कृतिः 2. निचृत्संस्कृतिः। 3. निचृत्गायत्री 4. विराडतिधृतिः। 5,27 निचृद् बृहती। 6,15 विराडुष्णिक्। 7. अतिजगती 8.,11,12 विराड्बृहती 9.निचृत्पङ्क्तिः 10. विराड्गायत्री 12. 26 विराडनुष्टुप्। 13 निचिदनुष्टुप् 14,18. भूरिगतिजगति। 16,40 शक्करी। 17. भूरिग्गायत्री। 19 त्रिपादगायत्री। 20 विराड्जगती। 21, 28बृहती 23 पङ्क्तिः। 24, भूरिक्पङ्क्तिः। 25, विराट्पङ्क्तिः। 26. भूरिगनुष्टुप्। 30 निचृदतिधृतिः। 31,39 स्वारट् त्रिष्टुप्। 32,33,37 भूरिग्जगती। 34 स्वराट्शक्करी। 35 निचृच्छक्करी। 36 निचृज्जगती। 38 स्वराड्जगती।

प्राणिभिः सह संसर्गः भवति। अस्मात् कारणात् तेभ्यः सर्वाः विद्याः वेदे बीजरूपेण सन्ति। मानवस्य सकलैः प्राणिभिः सह संसर्गः भवति। अस्मात् कारणात् तेभ्यः प्राणिभ्यः ये ये लाभाः भवन्ति तथैव यानि नष्टानि सम्भवन्ति इत्यादि विषयाः सूक्तेस्मिन् निर्दिष्टाः। अत्र पशुपक्षिणां गुणान् वर्णान् रूपान् आधारीकृत्य तेषां स्वभावादिकं सूचितम्। अत एतादृशं विशिष्टं जन्तुज्ञानं मानवस्य अत्यन्तमावश्यकम्। दयानन्देन अस्मिन्नध्याये जन्तुविज्ञानव्याख्यानावसरे पशूनां देवतागुणाः निर्दिष्टाः। तत्तद्गुणविज्ञानेन तेभ्यः पशुभ्यः प्रयोजनानि आप्नुयात् इति सूचितम्। दयानन्देन निर्दिष्टवाक्याधारेण अध्यायस्यास्य तत्त्वम् अवगन्तुं शक्यते।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सर्वत्र देवतापदेन तत्तद्गुणयोगात् पशवो वेदितव्याः। (दया. भा. 14 मन्त्रः)

या यस्य पशवोर्देवतास्ति स तद्गुणोऽस्तीति वेद्यमा। (19मन्त्रः)

यो पशवः पक्षिणश्च वायुगुणाः सूर्यगुणाः सन्ततैस्तदनुकूलानि कार्याणि साधनीयानि। (4मन्त्रः)

ये मनुष्या वाय्व्यादिगुणान्पशून् पालयन्ति ते सर्वोपकाराकाः भवन्ति। (8) चन्द्रादिगुणयुक्ताः पशवः सन्ततैस्तत्कार्यं मनुष्यैः साध्यम्। (2) इत्यादयः

तत्र तत्र स्थलेषु निर्दिष्टवाक्याधारेण याः देवता येभ्यः पशुभ्यः निर्दिष्टाः तेषु पशुषु तत्तद्देवतागुणाः भवन्तीति ज्ञात्वा मनुष्याः तेभ्यः पशुभ्यः कार्याणि संसाध्य ऐश्वर्यं सम्प्राप्य धर्म्याणि कार्याणि कर्तव्यानि इति उद्धेश्यः।

अश्वस्तूपरो गो मृगस्ते प्राजापत्याः। कृष्णग्रीव आग्नेयो इत्यादि मन्त्रद्वारा अश्वः तूपरः गो मृगः सूर्यगुणसम्पन्नाः इति ज्ञायते। (यजु 24.1)एवमेव

पृश्निस्तिरश्चीनपृश्निरूर्ध्वपृश्निस्ते मारुताः। (यजु 24. 4)

तिरश्चीनपृश्निः ऊर्ध्वपृश्निः मरुद्देवतागुणसम्पन्नाः इति ज्ञायते।

प्राचीने अपि च अद्यतनसमाजेऽपि केषुचन स्थलेषु कृषिकाराः अश्वानां वृषभानां गवां महिषानां कुक्कुटानाम् अजानाञ्च वर्णान् अपि च गुणान् आधारीकृत्य तत्तज्जन्तूनां फलितानि निश्चिन्वन्ति। वेदे अयं विषयः स्पष्टतया उक्तः। रोहित, कर्कन्धुरोहित, धूम्ररोहित वर्णयुत पशवः सोमदेवतागुणसम्पन्नाः। बभ्रु, अरुण बभ्रु, शुकबभ्रु वर्णयुत पशवः वरुणगुणसम्पन्नाः, श्रेष्ठाः भवन्ति। शितिरन्ध्रोन्यतशिशितिरन्ध्रः समन्तशितिरन्ध्रश्च पशवः सवितादेवतागुणयुताः, शितिबाहुः, सम्नतशितिबाहुश्च पशवः बार्हस्पत्याः, या च पशवः क्षुद्रवृषती, स्थूलवृषती च सन्ति ताः मैत्रावरुण्यो भवन्तीति बोध्यम्। (यजु 24.2)

तथैव ये शुध्दवालः सर्वशुद्धवालः मणिवालश्च सन्ति ते अश्विनाः. ये श्येतः श्येताक्षोऽरुणश्च सन्ति ते पशुपतये रुद्राय, ये कर्णाः सन्ति ते यामाः, येऽवलिप्ताः सन्ति ते रौद्राः, ये नभोरूपाः सन्ति ते पार्जन्याः इति बोध्यम्। (यजु. 24.3)

एवं प्रकारेण ये पशवः पक्षिणश्च वायुगुणाः ये नदीगुणाः ये सूर्यगुणाः ये वायुविद्युद्गुणाः ये चोषोगुणाः सन्ति तैस्तदनुकूलानि कार्याणि साधनीयानि। 23.4 ये पशूनाम् उन्नतिं पुष्टिं च कुर्वन्ति ते नानाविधानि सुखानि प्राप्नुवन्ति। मानवेन सुखाय सेवनीयानि वस्तूनि एवं निर्दिष्टानि। मानवः वसन्ताय धूम्रान्, ग्रीष्माय श्वेतान् वर्षाभ्यः कृष्णान् शरदेऽरुणान् हेमन्ताय पृषतः शिशिराय पिशंगान् पदार्थान् सञ्चित्य संसेव्य अरोगो भूत्वा धर्मार्थकाममोक्षसाधनान्यनुष्ठातव्यानि। (यजु 24. 11)

पक्षिविशेषाः – मनुष्याः पक्षिविज्ञानेन वसन्तौ कपिंजलान् ग्रीष्मौ कलविंकान्, वर्षर्तौ तित्तिरीन्, शरदि वार्तिकान् हेमन्तौ ककरान् शिशिर्तौ विक्करान् लभन्तु। (यजु 24.20).

वसन्ताय कपिञ्जलानालभते ग्रीष्म कलविङ्कान् वर्षाभ्यस्तित्तिरीच्छरदे वर्त्तिका हेमन्ताय ककराञ्छिशिराय विक्करान्।। (यजु 24.20)

जलचरजन्तवः – जलचरजन्तुगुणविदः समुद्राय शिशुमारान्, पर्जन्याय मण्डूकान् अद्भ्यः मत्स्यान् मित्राय कुलीपयान् वरुणाय नक्रमकरान् वर्धयितुं निग्रहीतुं वा शक्नुवन्ति तथैवान्येप्याचरन्तु इति सूचितम्।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

समुद्राय शिशुमारान्लभते पर्जन्याय मण्डूकानद्भ्यो मत्स्यान् मित्राय कुलीपयान् वरुणाय नक्रान्।। 24-20

तथैव हंसः बलाकाः क्रुञ्चाः मद्गूः चक्रावाकाः कुटराः उलूकाः चाषाः मयूराः कपोताः लवाः कुलीकाः पारुष्णाः एतेषां पक्षिणां स्वभावजानि कर्माणि ज्ञात्वा तदनुकरणं ये मनुष्याः कुर्वन्ति ते बहुश्रुतवद्भवन्ति।। 24.21,22,23 मन्त्रः

अपि च ये शृगालादीन् वशं नयन्ति ते धुरन्धराः भवन्ति।(31) ये अरण्येभ्यः पश्वादिभ्यो अपि उपकारं प्राप्तुं जानीयुः ते सिध्दकार्या जायन्ते। (32)

सर्वे जनाः पशुपक्षिषु वर्तमानान् सर्वान् गुणान् विज्ञाय व्यवहारसिध्दिं प्राप्नुवन्तु इति दयानन्दः निर्दिशन् सूक्तेऽस्मिन् केषुचन स्थलेषु चतुर्थीविभक्त्यन्तशब्दान्, केषुचन स्थलेषु एतन्निमित्तं इति सूचयितुं षष्ठीविभक्त्यन्तशब्दान् देवतावाचकान् प्रथमाविभक्त्यन्तशब्दान् जन्तून् संग्रहेत् इति सूचनावसरे प्रथमाविभक्तिशब्दान् प्रयुक्तवान्।

तेषां सूची एवम् अस्ति। 1.2.3.4.5.6.7.89.10,14,15,19,31, एषु मन्त्रेषु येषां पशूनां याः देवताः भवन्ति इति प्रथमाविभक्तौ निर्दिष्टाः।

अश्वस्तूपरो प्राजापत्याः। यजु 24.1

शुद्धवालः सर्वशुद्धवालो मणिवालस्त अश्विनाः। यजु 24.3

11.12,13,16,20,21,22,23,24,25,26,27,28,29,30,3,33 34 एषु मन्त्रेषु ये पशवः येषां प्रयोजनाय उपयुक्ता भवन्ति इति सूचनाय चतुर्थ्यन्तशब्दाः प्रयुक्ताः।

धूम्रान् वसन्ताय लभते श्वेतान् ग्रीष्माय कृष्णान् वर्षाभ्यो। यजु 24.11

सरस्वत्यै शारिः पुरुषवाक् श्वाविद्भौमी शार्दूलो वृक्षः। पृदाकुस्ते मन्यवे। 24.33

28,35,36,37,38,39,40 एषु मन्त्रेषु यन्निमित्तं उपयोगाय भवति इति सूचनार्थं षष्ट्यन्त शब्दाः प्रयुक्ताः।

पुरुषमृगश्चन्द्रमसो गोधा कालका दार्वाघाटस्ते वनस्पतीनां कृकवाकुः।24.35

अन्यवापोऽर्द्धमासानामृश्यो मयूरः सुपर्णस्ते । 24,37

उपसंहारः

एवं प्रकारेण सकलविज्ञानमूलभूते वेदे सर्वेषां प्राणिनां सर्वेषां वस्तूनां सर्वेषां पदार्थानां च उल्लेखः तेषां उपयोगाः विनियोगाश्च सम्यक् निरूपिताः। अतः वेदज्ञानं वेदार्थज्ञानं च प्रत्येकं मनुष्यस्य आवश्यकं इति वक्तुं शक्यते। अस्मिन्नध्याये पशुपक्षिमृगसरीसृपजलजन्तुकृम्यादीनां निर्देशः तेषां उपयोगाः सूचिताः। भारतदेशे कृषिकार्यं मनुष्यजीवनस्य मूलाधारं भवति। तच्च कृषिकार्यं पशुभिरेव सम्पद्यते। अतः तेषां पोषणादिकं अत्यन्तावश्यकम्। आधुनिके यान्त्रिके कालेऽस्मिन् कृषिकार्यं यन्त्रैः कर्तुं शक्यते। परं मानवपोषणाय नीरोगजीवनाय बलवर्धनाय आवश्यकेभ्यः दुग्धदधिनवनीताज्यादिपदार्थेभ्यः पशूनाम् आवश्यकता अस्त्येव। तदर्थं मानवेन पशूनां पालनपोषणम् अवश्यं कार्यम् इति वैदिकज्ञानोपदेशः।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

चतुर्विंशतितमाध्यायस्थपशुपक्षिणां	विशेषाणां	च	अकाराद्यनुक्रमणिका
प्रथमाद्वितीयाविभक्त्यन्तजन्तुविशेषशब्दाः			

अ			
अञ्जिसक्थः 4	अजगरः 38	अधोरामौ 1	अञ्जिसक्थः 4
अनड्वाहः 8,13	अनुसृष्टान् 19	अनुसृष्टान् 19	अन्यत एन्य 8
अन्यतःशतिबाहु 2	अन्यः शतिरन्ध्र 2	अन्यवाप 37	अरुण 3
अरुणबभ्रु2	अरुणान्11	अरुण 3	अल्पाञ्जि 4
अवरोकि 9	अवलिप्ता 3	अविज्ञाता 5.6	अश्व 1
असित 37			
आ			
आखु38	अखून् 29	आग्नेय 1	अति 34
अरण्यः अज 32	अरण्यः मेष30	अश्विनौ 1	
उ			
उक्षाण 13	उद्र 37	उन्नत7,6	उपध्वस्ता 14
उल 31	उलूक38	उलूकान् 23	उष्ट्र 39
उष्ट्रान् 28			
ऊ			
उर्ध्वपृश्नि 4			
ऋ			
ऋक्ष 39	ऋश्य 37	ऋश्यान् 27	ऋषभ 7
ऋषभ 7	ऋषभाः 13		
ए			
एणि 39			
क			
कंकः 37	ककरान् 20	कक्कटः 32	कपिंजलः 38
कपिंजलान्20	कपोतः 32	कपोतान् 23	कर्कन्धूरेहितः 2
कर्णः 40	कर्णाः–3	कलविंक 31	कलविंकान् 20
कल्माषाः–7	कश38	कशान् 29	कश्यप 37
कालका 35	कुंड्डुणाची 37	कुटरु 36	कुटरून् 23
कुलीकाः 24	कुलीपय 35	कलीपयान् 21	कुलुंग 32
कुलुंगान् 27	कूर्म 34	कृकलास 40	कृकवाकु 35
कृमि30	कृष्ण 1,30,39.40	कृष्णग्रीवाः 6,9,14	कष्णमृग 1
कृष्णांजि 4	कृष्णाः 10,15,18	कृष्णान् 11	कौलिकान् 24
कृश्व 31	कृश्वान् 22	क्रोष्टा 32	क्वयि 36
क्षुद्रवृषती 2	खड्ग 40		
ग			
गर्दभ 40	गवयान् 28	गवयी30	गोधा 35
गोमृग 1,30	गोलत्तिका 37	गोषादी 24	गौरमृग 32
गौरान् 28			

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

घ			
घृणीवान् 39			
च			
चक्रावाक 32	चक्रावाकान् 22	चाषान् 23	
ज			
जतूः 25,39	जहकाः 39		
त			
तरक्षु 40	तित्तिरि 39	तित्तिरीन् 20	तिरश्चीनपृश्नि 4
तुर्यवाहः 21	तूपरः 1	तूपराः15	त्रिवत्साः 21
त्रवय 3,5,21	त्रैयंबकाः 28	त्वष्ट्रा 1	
द			
दर्विदाः 34	दात्यौहः 36	दात्यौहान् 25	दार्वाघाट 35
दित्यवाहः 21	दिव्याः 20	द्विरूपाः 8	धुंक्षा 31
धूम्रनीकाशाः 18	धूम्ररोहित 2	धूम्राः10,18	धूम्रान् 11
धेनव13			
न			
नकुल 32	नकुलान् 26	नभोरूपाः 3,6	नाक्र 35
नाक्रान् 21	न्यंकु32	न्यंकून् 27	
प			
पंचवय 21	परस्वत 28	पलक्षी 4	पष्टवाह 13
पांक्तान् 29	पारावतान् 25	पारुष्णान् 24	पिद्व 32
पिप्पकाः 40	पिशंगान् 11	पुरुषमृग 35	परुषवाक् 33
पुराषान् 26	पुष्करसाद31	पृदाकु 33	पृश्नय 14,,15
पृश्नि4	पृषन्त 18	पृषत 11,40	पृषतान् 27
पृषती2	पौंगराज 34	प्रथमजान् 19	प्राजापत्याः 1
प्राशृंगाः 17	प्लुव 34	प्लीहकर्ण 4	प्लुषीन् 29
फल्गूः 4			
ब		बभ्रुकान् 29	बभ्रुनीकाशाः 2
बभ्रव 6,14,18	बभ्रु 2	बहुरूपाः 14,17	बृहन्त 10
बलाकाः 22	बभ्किहान् 19		
भृंगाः 29			
म		मकर 35	मणिवाल 3
मंडूकः 39	मंडूकान् 21	मृदु 34	मद्गू 22
मत्स्य 34	मत्स्यान् 21	मयूरान् 23	मर्कट30
मयु 31	मयूर37	महिषान् 28	मांथाल 38
मशकान् 26	महांजि 4		
मूषिका 39	मेषी 1		
र		रोहिण्य 5	रोहित् 30,37
रुरु 36	रुरून् 27	रोहिती 9	
रोहित2	रोहिताः 9		

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ल			
लबान् 24	लोपाश39	लोमशस्कथौः 1	लोहिताहिः 31
लोहितोर्णी 4			
व			
वत्सतर्य 5,9.14	वर्तिका 30	वर्तिकाः 20	वर्षाहूः 38
वशाः 8,14	वाच 34	वाजिनाः 7	वामन 17
वामनाः 8	वायुव्य 1	वायुव्याः 16	वार्ध्रीनस 36
वाहस34	विक्रान् 20	वृक3	वृषदंश 31
वेहात् 1	वैष्णव 1	वैश्वदेव40	
श			
शकाः 32	शकुनि40	शबलाः20	शयांडक 33
शल्यक 35	शश 38	शारि 33	शार्ङ्ग 33
शार्दूल 33	शितिकक्ष 4	शितिपृष्ट 7	शितिबाहु 2,7
शितिभ्रव 6	शितिरन्ध्र 2	शिल्पाः 5	शिशुमार 30
शिशुमारान् 21	शंठा कर्ण 4	शुक33	शुक बभ्रु 2
शुक रूपाः 7	शुद्धवाल 3	श्याम1	श्यामाः 7,14
श्येत 3	श्वेताक्ष 3	श्वावित् 33	श्वित्र 36
श्वेत 1	श्वेताः 6,9,16	श्वेतान् 11	
स			
संचाराः 15,17,26	संसृष्ठान् 19	समन्तशितिरन्ध्र 2	समन्तशितिबाहु 2
सरूपाः 5,6	सर्वशुद्धवाल 3	सवात्यान् 16	सारस्वती 1
सिंह 40	सिध्माः 10	सीचापूः 25	सुपर्ण 34,37
सुपर्णान् 25	सुषिलीका 36	सूकर 40	सृजय33
सृमर 36	सौमपौष्ण 1	सौर्ययामौ 1	सौर्याः 16
स्थूलपृषती 16			
ह			
हंस 35	हंसान्22	हलिक्ष्ण 22	हस्तिनः 26
हस्ती 30	दैवतानि 1		

सन्दर्भग्रन्थसूची

यजुर्वेदभाष्यम् तृतीयोभागः दयानन्दसरस्वती वैदिकपुस्तकालयःदयानन्दआश्रमअजमेर्

यजुर्वेदभाष्यम् – महर्षिदयानन्द अमृतसरीय –रामलालकपूरट्रस्टाख्य

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

दयानन्दकारकीयवैशिष्ट्यम्

शोधलेखकः – माधवराव्. टी. वी

योऽनधीत्य द्विजो वेदम् अन्यत्र कुरुते श्रमम्।
स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशु गच्छति सान्वयः।।

इति मनुना यत् उक्तं तत् केवलं न वेदविषये। विदन्ति अनेन इति करणव्युत्पत्त्या विद्यापरः। के ते विद्याः इति संशयिते तदा;

अङ्गानि वेदश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।
पुराणं धर्मशास्त्रं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश।। इति चतुर्दशविद्यानां नामोल्लेखनं कृतम्। तदस्मिन् षडङ्गाः वेदपुरुषस्य अङ्गानि। कथमिति सन्दिह्यते तदा –

छन्दः पादौ तु वेदस्य हस्तौ कल्पोऽथ पठ्यते।
ज्योतिषाम् अयनं चक्षुः निरुक्तं श्रोत्रमुच्यते।।
शिक्षा घ्राणं तु वेदस्य मुखं व्याकरणं स्मृतम्।
तस्मात् साङ्गम् अधीत्यैव ब्रह्मलोके महीयते।।

इति छन्दसाद्येकैकम् पादाद्यङ्गानि इति विश्वविदितम्। तदेतेषु अङ्गेषु मुखस्थानीयं व्याकरणं प्रामुख्यं भजते। यथा मुखं सर्वज्ञानेन्द्रियाधिकरणत्वात् उत्तमाङ्गम् इति भण्यते तथा मुखस्थानीयव्याकरणमपि षडङ्गेषु उत्तमः एव। अपौरुषेयं वेदाङ्गं व्याकरणं सृष्टेः पूर्वम् अपि आसीत्, अनन्तरं अनेकानि सन्ति। प्रायः दशाधिकानि व्याकरणानि दरीदृश्यन्ते।

महाव्याकरणाम्भोधि मन्थमानसमन्दिरम्।
कवयन्तं रामकीर्त्या हनूमन्तमुपास्महे।।
नानृग्वेदविनीतस्य नायजुर्वेदविधारिणः।
नासामवेदविदुषः शक्यमेवं प्रभाषितुम्।।
नूनं व्याकरणं कृत्स्नम् अनेन बहुधा श्रुतम्।
बहु व्यवहरतानेन न किञ्चिदपशब्दितम्।।वा. रा. कि. कां 2/25-26 इति महाव्याकरणं हनूमता अभ्यस्तम् इति स्वयं रामेण लक्ष्मणं प्रति आञ्जनासूनुपरिचयदानसमये गदितम्। अतः स्फुरति यत् पुरातनं व्याकरणम् आसीत्। तथैव

ऐन्द्रं चान्द्रं काशकृत्स्नं कौमारं शाकटायनम्।
सारस्वतं चापिशलं शाकल्यं पाणिनीयकम्।। इति उपदशं व्याकरणानि समुपलभ्यन्ते।

तदेतेषु व्याकरणेषु पाणिनीयव्याकरणं जगद्विदितव्याकरणम्। अस्मिन् अष्टाध्यायाः सन्ति। अत एव एतद् अष्टाध्यायी इत्येव प्रथितम्। प्रथमाध्यायस्य चतुर्थपादतः प्रायः कारकप्रकरणं दृष्टिपथम् आयाति।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

कारकशब्दव्युत्पत्तिः – कारकं नाम "क्रियां कुर्वद्धि कारकम्।"– इति पाणिनीयाः, "यत् करोति तत्कारकम्" इति दयानन्दमहाभागैः अभिहितम्।

कारकविधाः – कारक–विभक्तयः षडेव। अर्थास्तु अष्टौ इति। ते च

1) कर्ता
2) कर्म
3) करणम्
4) सम्प्रदानम्
5) अपादानम्
6) अधिकरणम्
7) शेषसम्बन्धः
8) हेतुः अष्टमम् इति श्रीदयानन्दः।

एवं कारकविभागं विधाय तेषां सूत्राणां सामान्यजनसौलभ्यार्थं हिन्दीभाषया अनूदितम्। तदेव कारकीयम्।

अस्मिन् ग्रन्थे एते अष्टाध्याय्याः भट्टोजी–दीक्षितानां टीकावत् संस्कृतानभिज्ञाः सन्तोऽपि ये संस्कृतभाषाप्रियाः तेषाम् उपयोगाय सरस्वतीभिः सरळहिन्दीभाषया अनूदितम्। व्यस्तानि पाणिनीयव्याकरणसूत्राणि कात्यायनीयवार्तिकानि, काशिकाकारिकाः तथा कारकीयपातञ्जलमहाभाष्यम् एकत्र सङ्गृह्य कृता, सुलभेन ग्रहीतुं लोकोपकारकी कृतिरियम्। अस्यां कृतौ प्रवेशज्ञानार्थं बहूदीर्घोपक्रमः प्रश्नोत्तररूपेण कृतम् रुचिजनकम्। कारके (अ. 1/4/23) इत्याधिकारिकसूत्रादारभ्य विभाषा कृञि (अ. 1/4/98) पर्यन्तं दृष्टान्तपूर्वकं हृद्यङ्गमं यथाभवति तथा निर्मायि।

कर्तृकारके

कर्ता कः इति प्रश्ने "स्वतन्त्रः कर्ता" (अ. 1/4/54) इत्यत्र स्वं = आप, तन्त्रः = प्रधान, जो आप ही क्रिया करने मे प्रधान हो उसकी कर्तृ कारक संज्ञा है।

"तत्प्रयोजको हेतुश्च" (अ. 1/4/55) जो वह स्वतन्त्र प्रेरणा करनेवाला हो, तो उस की हेतु और कर्ता दोनों संज्ञा होती है।

"प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा" (अ. 2/3/46)

1)प्रातिपदिकमात्रे प्रथमा इत्यस्योदाहरणम् – रामः ग्रामं गच्छति।

2)अर्थमात्रे उदाहरणम् – उच्चैः, नीचैः इत्यादि।

3)लिङ्गमात्रे उदाहरणम् – तटः, तटी, तटम् इत्यादि।

4)परिमाणमात्रे उदाहरणम् – द्रोणो व्रीहिः। द्रोणपरिमाणावच्छिन्नः व्रीहिः इत्यर्थः।

5)वचनमात्रे उदाहरणम् – एकः, द्वौ, त्रीणि इत्यादि।

कर्मकारके

"कर्तुरीप्सिततमं कर्म" (अ. 1/4/49) इति कर्मणः अर्थं निरूप्य "कर्मणि द्वितीया"

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

(अ. 2/3/2) इति कर्मार्थे द्वितीया भवति इत्युक्त्वा अव्यययोगेऽपि द्वितीया भवति इति वार्तिकम् उद्धृतम् (वा). "समयानिकषाहाप्रतियोगेषूपसंख्यानाम्" इति। तथा अपर आह –

(वा) "द्वितीयाऽभिधानेऽभितःपरितःसमयानिकषाऽध्यधिग्योगेषूपसङ्ख्यानम्" इति एतेषाम् अव्ययानां योगेऽपि द्वितीया भवति इति पाठान्तरोऽपि संगृहीतम् अस्मिन् ग्रन्थे। दृष्टान्तस्तु ग्रामं परितः इत्यादि। काशिकाकारिकापि उद्धृतास्मिन् विषये यथा –

(का) "उभसर्वतसोः कार्य्या धिगुपर्य्यादिषु त्रिषु।

द्वितीयाऽऽम्रेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते" ।। इति कर्मणि द्वितीयाविषये उपलभ्यमानाः नैके विषयाः चर्चिताः।

अकथितञ्च (अ. 1/4/51) इत्यत्र अपादानादिविशेषैः अकथितं कारकं कर्मसंज्ञा स्यात्। उदा – अजां नयति ग्रामम्।

तथा केचनविशिष्टधातूनां योगेऽपि अपादानादिविशेषैः अकथितं कारकं कर्म भवति इति महाभाष्यकारिकां दर्शयति –

(का) "दुहियाचिरुधिप्रच्छभिक्षिचिञामुपयोगिनिमित्तमपूर्वविधौ।

ब्रुविशासिगुणेन च यत्सचते तदकीत्तितमाचरितं कविना" ।। इत्यादि – अनेकव्याकरणग्रन्थविषयाणाम् अस्यां कृतौ उद्धरणेन ज्ञायते श्री. दयानन्दानां व्याकरणशास्त्रज्ञत्वम् अगाधम् इति । अतः इयं कारकीयं संस्कृतभाषाजिज्ञासूनां प्रवेशाय सरलोपायः इति मे मतिः। लेखविस्तरभिया सर्वविषयाः अत्र न प्रस्तूयते।

ग्रन्थार्णम् –

1) वाल्मीकिरामायणम्
2) मनुस्मृतिः
3) पुराणानि
4) दयानन्दकारकीयम्। इत्यादि।

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

उणादिकोशः[1]

वि.सुब्रह्मण्यम्

भगवता पाणिनिना विरचितेषु सूत्र–धातु–गण–उणादि–लिङ्गानुशासनाख्यपञ्चपाठेषु उणादिपाठः अन्यतमः। महर्षिणा दयानन्देन अस्यैव पाठस्य उणादिकोशनाम्ना वृत्तिं चक्रे। अतः शोधलेखस्यास्य उणादिकोश[2] इति व्यवहारः उभयतः सिद्ध इति मे मतिः।

अधिग्रन्थं दयानन्देन उणादिगणः, उणादिनिघण्टुः, उणादिपाठः, उणादिकोश इत्यादीनां पर्यायवाचिनां प्रयोगोऽपि कृतः।

1939 वैक्रमाब्दे माघमासे कृष्णप्रतिपदि महाराजसज्जनसिंहस्य राज्ये उदयपुरे अल्पकाक्षराख्यवाख्यायुतस्य कोशस्यास्य संरचनासमाप्तिरभूदिति स्वयमाचार्येण ग्रन्थस्यास्य भूमिकायां प्रत्यपादि।

पञ्चपाद्युणादि[3] पाठस्य नैका वृत्तयः विद्वद्भिर्विरचिताः। तासु कालकवलनेन बह्व्यः लुप्ताः। साम्प्रतं 1215 वैक्रमाब्देः पूर्वयोः श्वेतवनवासि–उज्ज्वलदत्तयोः, तदुत्तरकालीनानां नारायण–भट्टोजिदीक्षित–ज्ञानेन्द्रसरस्वति–महादेववेदान्ति–पेरिसूरि–उत्कलदत्त–शिवदासचक्रवर्तीत्यादीनां वृत्तयः उपलभ्यन्ते। ताभ्यः उपलभ्यमानाभ्यः वृत्तिभ्यः दयानन्दविरचितायां वृत्यां विद्यमानं वैशिष्ट्यं प्रतिपादयितुमदः लेखः आरब्धः।

पूर्वं प्रपञ्चितरीत्या उणादिसूत्राणां नानारूपवृत्तियुताः कोशास्समुपलभ्यन्ते। तेषु कोशाः केचन छन्दोमया अपि। साम्प्रतमुलभ्यमानास्सर्वा अप्युणादिवृत्तयः औणादिकशब्दान् रूढान् मत्वा निर्दिशन्ति तत्तदर्थान्। यद्यपि

---

1 स्वामि दयानन्दसरस्वतिना कृतस्य उणादिपाठस्य उणादिकोशाख्या वृत्तिः – परिशीलनमित्यस्य शोधलेखस्य लघुकृतं रूपम्।

2 कोश–कोषयोः स्पष्टतार्थं उभयोः व्यत्यासः इत्थं दर्श्यते।

- कोशः। पुं०। कुश्यते संश्लिष्यते। कुश संश्लेषणे इत्यतो घञकर्तीरे चेति अधिकरणादौ घञ्। ञित्वाद् वृद्धिः। अण्डम्। इति शब्दरत्नावली॥ आवरणविशेषः।
  उदा– 1.अव्यक्तमाहुर्हृदयं मनश्च स चन्द्रमाः सर्वविकारकोशः॥ (भागवते। २। १। ३४।)
  2. तिरश्चकार भ्रमराभिलीनयोः सुजातयोः पङ्कजकोशयोः श्रियम्॥ (रघौ। ३। ८।)
- कोषः। पुं०। कुष्यते आकृष्यते आयस्थानेभ्यः कोषः। कुष निष्कर्षे। घञ्। ञित्वाद् वृद्धिः। कोषो मूर्द्धन्यान्तः। तालव्यान्त इत्यन्ये। इति भरतः। शब्दादिसंग्रहः। इति मेदिनी। यथा अमरकोषः। भाण्डागारम्। अर्थसमूहः। धनसंहतिः। इति जटाधरः॥
  उदा– 1. तमध्वरे विश्वजिति क्षितीशं निःशेषविश्राणितकोषजातम्॥ (रघौ। ५। १।)
- सायं सायो भवेत् कोशः कोषः शण्डश्च षण्डवान्।
  स्याद् धनुर्धनुषा सार्धम् जरसा जरां विदुः॥
- शब्दभेदसङ्ग्रहे एतादृशाः शब्दाः सङ्गृहीताः। कोशकोषयोः प्रयोगे भिन्नरूपाणामपि समानार्थानां शब्दानां सङ्ग्रहः।

3 अयमुणादिपाठः पञ्चपादियतः दशपादियुत इति द्वेधा उपलभ्यते। प्रायः बहुभिः वैयाकरणैरिदम् अनुमतमेव। यं पञ्चपादिनमाश्रित्य सिद्धान्तकौमुदीप्रणेता वृतिं चकार तमेव दशपादिनमाश्रित्य प्रक्रियाकौमुदीकारेण वृत्तिर्कृता।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

सिद्धान्तचन्द्रिकाप्रणेता सदानन्दः व्युत्पत्तिसाराख्यवृत्तिकृदज्ञातनामा उणादिपदानां यौगिकार्थमपि स्व्यकरोत्तथापि द्वावप्यमू सिद्धान्तमेनं सामग्र्येण न पालयामासतुः।

श्वेतवनवासिना तु स्ववृत्याम् "उणादिप्रत्ययान्ताः संज्ञाशब्दाः। तेन तेषामत्र स्वरूपसंवेदनस्वरवर्णानुपूर्वीमात्रफलमन्वाख्यानम्" इति स्पष्टमुदघोषत।

अत्र दयानन्देन ससाहसं पतञ्जलेः "उणादयो बहुलम्[4]" इत्यस्य सूत्रस्य व्याख्यानावसरे "नैगमरूढं हि सुसाधु, नैगमाश्च रूढिभवाश्चौणादिकाः सुसाधवः कथं स्युः" इत्युक्तिः आधारत्वेन गृहीता। तस्याः अन्तस्साक्ष्या सर्वाणि औणादिकानि पदानि रूढाणि न अपितु यौगिकानि योगरूढानि च भवन्तीति सिद्धं भवति।

अमुमंशं "धृषेर्धिष च संज्ञायाम्[5]" इत्यस्मिन् सूत्रव्याख्यानावसरे "अत्र संज्ञाग्रहणेन ज्ञायते यत् उणादयः सामान्यार्थे यौगिकाः भवन्तीति" प्रतिपादयन् औणादिकपदानि यौगिक-योगरूढ-रूढेषु अर्थेषु निर्देष्टव्यानि इति स्थिरीकृतवान्। सर्वस्मिन्नुणादिवाङ्मये केवलं दयानन्दीयावृत्तिरेव उणादिपदानां तत्तदर्थान् समये समये पार्थक्येनोच्यते।

अत्र कानिचिदुदाहरणानि।

1. अर्जयति सञ्चिनोति गुणानिति ऋजुः कोमलो वा। अत्र अर्ज अर्जने इतिभौवादिकाद्धातोः "अर्जि दृशि....." 1.27 इत्यनेन उणादिसूत्रेण कुः प्रत्यये ऋजुरिति रूपसिद्धिः।
2. चायते पूज्यत इति केतुः ग्रहः पताका वा। अत्र चायृ पूजानिशामनयोरिति भौवादिकाद्धातोः "चायः किः" 1.73 इत्यनेन उणादिसूत्रेण तुः प्रत्ययेन रूपसिद्धिः।
3. जीव्यते येन यो वा जीवति स जीवातुः जीवनम् औषधं वा। अत्र जीव प्राणधारणे इति भ्वादिगणीयधातोः "जीवेरातुः" 1.79 इत्यनेन उणादिसूत्रेण आतुः प्रत्ययः।
4. हीयते जहाति वा स हानिः अपचयो वा इत्यत्र ओहाक् त्यागे इत्यस्माज्जुहोत्यादिगणीयाद्धोतोः "वहिश्रिश्रुयुद्रु...." इत्यनेन 2.13 उणादिसूत्रेण रक् प्रत्ययेन हानिरिति सिद्धम्।
5. करोतीति कारुः कर्ता शिल्पी वा। अत्र डुकृञ् करणे इति तनादिगणीयधोतोः "कृवापाजीति..."1.1 इत्यनेन उणादिसूत्रेण उणिति प्रत्ययः।

तत्र तत्र निरुक्तनिघण्टुब्राह्मणोपनिषदाद्युक्तानामर्थानां प्रतिपादनमिति वैशिष्ट्येन दयानीन्दीया वृत्तिरियं अन्याभ्यो वृत्तिभ्यो विशिष्यते।

अत्र कानिचनोदाहरणानि

1. विशति सर्वत्रेति विशालः। अत्र विशालेति शब्दस्य विश्वकोषत इदं सङ्कलनम्।
   विशाला मानिनी भार्या विशालः सुन्दरः पुमान्।

---

4 अष्टाध्यायी 3.3.1

5 उणादिसूत्रम् 2.83

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

विशालोज्जयिनी प्रोक्ता विशालं च बृहद्बृहम्।।

2. सूनुः इत्यत्र सुवति प्रसवति परमैश्वर्यहेतुर्भवतीति सूनुः इत्यर्थं प्रतिपाद्य तस्य वेदेभ्यः प्रयोगं दर्शयति। "तमुष्टहि योऽन्तः सिन्धोर्ऋतस्य सूनुः" अथर्ववेदः 6.1.211

3. अर्कः इत्यत्र अर्चयतीति व्युत्पत्या अर्कपर्णस्फटिकं सूर्यो वा इत्यर्थः प्रत्यपादि। तत्र निरुक्तेः 5.4 तः देवः, मन्त्र, अन्नम्, वृक्षविशेषः इत्येतेऽर्था उक्ताः।

4. वर्तते सदैवासौ वृत्रः इत्यस्य मेघः, शत्रुः, तमः, पर्वतः, चक्रं वा इत्येतान् विभिन्नकोशेभ्यः अर्थान् चित्वा प्रतिपादयामास।

इयं वृत्तिः नित्यजीवने उपयुज्यमानानां शरीर–जाति–जन्तु–बन्धु–अवयव–दैवतादीनाम् अस्मत्परिचितानां बहूनां पदानाम् अवयवव्युत्पत्तिसूचनेन उपकरोतीत्येव न अपितु अश्रुत–अदृष्ट–अतिविचित्र–पदजालनिर्माणावसरे अत्यन्तमुपयुक्ता भवतीति मे मतिः।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

MAHARSHI DAYANAND – REBIRTH OF BHARAT

SRI SRI SRI SADHVI MATA
NIRMALANANDA YOG BHARATI

Maharshi Dayanand Saraswati, a Robust personality of over 6ft, was Majestic, soft spoken, serene, Egolessly humanitarian with a beautiful countenance has been magnetic, as a stalwart scholary culturally he was matchless, as well refined, learned social revolutionary he was friendly to every body with no bias of religion, region, language, country or Nation and with his universal outlook the most appropriate person to fit into the ideology 'krinvanto Vishwamaryam'. Admired by eminent and famous personalities world wide, he was eulogised by persons like Arvind Ghosh, Roma Rola, Max Muller, Anne besant, Sir Syed Ahmed, Mahatma Gandhi, Tilak, Savarkar and all the National personalities.

It appears he was destined to play the role like a star from the firmament when the country badly needed him. Bharat faced many invasions from many directions, countries and cultures at various times weakening the country in all respects leading to social disruption and disunity. Devoid of self confidence the country lost its cultural originality and its oneness from Kanya Kumari to Kashmir. There was no single personality or ideal that can give a call to entire country as to restore its past glory or golden periods to inspire or awaken them. A wonderful, eternally new social structure that was suitable for entire humanity based on science and synchronized with the regulations of the nature that was in vogue in this country from ancient times was disrupted, deviated and uprooted giving way to aimless, meaningless, anomalous and useless systems leading to what are called superstitious traditions bringing the country into disrepute and degradation. So there was pell mell condition when this son of the soil appeared on the scene with rays of his vedic knowledge like the sun in the sky. Dayanand as a vedic scholar with his daring, dynamic, dashing qualities inspired the people directly by his eloquent and enlightening speeches & discourses, travelling in the country. He challenged the pundits in the country for debate as to prove or cite an example from vedic mantras in support of their views and versions wherever there were controversies. The speciality and particularity of Dayananda which distinguishes him from earlier reformers was his clarion call for the country 'Go back to vedas'. Bharat was Vishwa Guru which exhorted the people of all the countries in the world that they are welcome to learn on any subject from our learned scholars. The philosophy, aims of life and living methods of this country was on the foundation of Vedic knowledge. Vedas were in sanskrit language which country lost its touch right from the medieval period. It is here the crucial and revolutionary role was played by Maharshi Dayananda Saraswathi at a critical juncture of the country. It is he who brought the vedic literature to the common people through Arya Bhasha i.e. Hindi. Previously general people were barred to read Vedas. It was limited only for a particular sect. Totally it was kept out of reach for all women. Previously people of

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

the medieval period were simply uttering the word veda but they did not know what veda is and how it was the foundation for our physical, mental, spiritual development. It is Dayananda who brought Vedic Literature to the door step of common people making them feel that they have a rich cultural background, as they became close to the vedic literature and vedas. They began questioning the false practices and lies.

The earlier commentaries on vedas by scholars like Sayana, Mahidhar, Max Muller etc. were improper, not correct and they were not upto mark with reference to shadangas. On the other hand they turned out to be misinterpretations in such a way fundamentally deviating the correct conception, which conveyed a low image of vedas in the eyes of the world. So Maharshi wanted to rectify them based on the correct lines of vedangas and he did it which restored respectable place for vadas in the world literature. His yogic potential rendered his commentaries and works acquire beauty and scent of truth.

He visualized a world that is harmonious consisting of noble people. He proclaimed vedas being a revealed knowledge is for all humanity. He exhorted humans to behave as human following what is ordained by veda and not doing what is prohibited by veda. When entire creation belongs to God veda belongs to all. All human beings following veda are vaidikas. This simple but sure part of spirituality was his suggestion to pave way for the human unity avoiding divisive forces in the name of religions. He invited religious heads and suggested to prepare a common code of conduct based on non-controversial principles among religions so that people can unitedly create a cordial and friendly social climate and live together.

He wanted to clean the confusion and conflict in the minds of the people by throwing light of truth on fundamental subjects. So he took up paramatma (supreme soul) Atma (individual self) and prakruti (nature). He enunciated the relationship between these three entities as Traitavada which can be taken up by all the persons for a research and resolution wishing common good of the humanity.

Paramatma (supreme soul) – In the second Niyam of Arya samaj Swamiji described God according to the vedas. God is the embodiment of existence, knowledge & bliss, Formless, Almighty, just, kind, birthless, endless, unchangeable, beginningless, Unique sustenance of all, Lord of all, all pervading, resides in all, Ageless, Fearless, Ever-existing, pure & creator.

The correct or true source of knowing God is through what god him self told about God. He says

ओऽम् हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम्। योऽसावादित्ये पुरुषः सोऽसावहम्। ओऽम् खं ब्रह्म।।

In this yajurveda 40th chapter 17th mantra God spoke of himself addressing mankind thus- "I am the same here and in the planet sun etc. I am the same here as I am there in sun, I am perfectly the same here, near, around and afar, pervading everywhere and every thing like sky. There was no one comparable to me in magnitude. I am the supreme over all. Just as a son with all good qualities is liked and loved as the very life, the best dearest and my original name is 'AUM' who ever surrenders to me with love, dedication & truthfulness as one in him eliminate his ignorance and false

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

knowledge and make him realize his self i.e. Atma. I make his nature good, good qualities and deeds so that he remains encircled in truthful state, I provide him such pure knowledge sprang through yoga. I relieve him from all the sorrows and promote him to the liberated bliss.

Paramatma is addressed in various names depending on his nature, knowledge, work attributes and actions etc. But he is one. When we say vishnu this is with reference to his pervading qualities. We call him Brahma to say that he is greatest of all and creator. Like wise when his quality to do good we call him shiva, but God is same. In Atharvaveda it was clearly explained :

स एव एक एकवृदेक एव ।३-४-१२।

Individual self or Atma; when a soul enters a body it is his birth and that being is called Jeeva. Jeeva has qualities and capabilities to improve his seeds of knowledge. Jeeva depends on god for his results based on his deeds. Jeeva is eternal. Only the ephemeral body perishes. Jeeva is sovereign to think and act. But entire responsibility rests on him for what he did.

Nature- prakruti- prakruti is the primordial matter of universe. The supreme power or the supreme soul moulds and evolves this prakruti (nature) into what is called creation for the sake of being. This is also eternal. These three entities are so minute they are beyond the scope of the eye to see.

Maharshi Dayanand Saraswathi has focused on building an individual as he is the fulcrum either as the member of the family or of the society. So Dayananda proposed and promoted Gurukulas where the individual is taken care of by the teacher till his education is over. Apart from that he brought to lime light the panch maha yajnas to be practiced as part of life without fail. These five yajnas are

1) Brahma yajna 2)Deva yajna 3) pitru yajna 4) Atithi yajna 5)Bali vaishwa Deva yajna.

1) ***Brahma yajna;*** Brahma yajna means Upasana of God which is meditating supreme soul. But this is to be performed daily by every individual in Bramha muhurta. There was a misbelief that Brahma yajna i.e. Sandhya & yog should be performed by certain sect. It is not for everyone. But vedas are for every one. This was declared by vedas only in the mantra.

यथेमां वाचं कल्याणी मावदानि जनेभ्यः.... यजु० २६-२

So sandhya & Upasana are for every one. Brahma yajna is the means to attain efficiency and perfection and for advancement from physical to spiritual plane.

2)Deva yajna; Deva yajna helps in Eco-balance. 1st chapter 2nd mantra in yajurveda says ओं वसोः पवित्रमसि द्योरसि पृथिव्यसि मातरिश्वनो धर्मोऽसिविश्वधा असि ।

परमेण धाम्ना दृँ हस्व मा ह्वार्मा ते यज्ञपतिर्ह्वार्षीत् ।। १-२- यजुः।।

Vasu means yajnam. The pancha bhootas i.e. Five elements – earth -water-fire-air-space are purified and strengthened by this Agnihotra only. This Deva yajna is a scientific approach to eliminate pollution, to keep up suitable atmosphere by which upkeep of seasons are maintained and causes getting timely rains. In this world for de-pollution this is the only procedure that was adopted by Rishies of this country. For performing yajna four varieties of things having different qualities like sweetness, good

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

smell, strengthening, purifying things and medicinal plants, flower, and samidhas are used. Cow ghee, honey, Dry fruits, kesar, chandan, somalata etc. which de-pollute and maintained the Eco system. Shastras say "Swarga kamo yajetha ", one who wants to attain swarga has to perform yajna. In this Agnihotra cow-Ghee is the main ingredient without cow Ghee it is not performed. So cow is main source for Deva yajna and also for healthy organic food and milk for children with medicinal values. Veda says that cow is Amrutasya Nabhi" means source of the nectar in this world. So Maharshi wanted cow protection to be given top priority. He has written Gokaruna Nidhi expressing the importance of cow. So in this way cow is the source of swarga and it is called as swargasya sopanam "also. Maharshi collected one crore singnatures to prohibit cow slaughter.

3)pitru yajna; Family is the first society or group of individuals come in touch with a person by birth. The parents and elders bring up the individual as a useful and respectable citizen. They are the founders of personality development of every individual. Service with love respect and obedience to parents is pitru yajna. We follow the principle "matru Devo bhava and pitru Devo Bhava and Acharya Devo Bhava " when parents are alive serving them to their satisfaction and paying proper attention to them to keep them happy, is only called as Tarpanam and shraddha.

4)Atithi yajna; persons who maintain truthful life, propagate truth as saints, seers sages and scholar with mission to serve the society, persons who are altruistic who come with or without prior intimation are to be treated with respect and reverence and they are called Atithis. Service should be rendered to them whole heartedly.

5)Bali vaishwa Deva yajna; This consists of looking after affectionately domestic animals, bird, pets, cows, dogs, cats, camels, goats, etc. These five yajnas are called nitya karmas. All these are intended to make man & society live happily, co-exist harmoniously with nature and other things. The development of unit or individuality from Brahma yajna to totality or universality Bali vaishwa Deva yajna is the essence of these panch Maha yajnas.

Ashramas- A life time time-table to the individual is given through the Ashram way of living, which cannot be found in any culture of the world, as this was initiated from the beginning of the evolution of the society in this country. These Ashramas laid down in vadas are four Bramhacharya, Gruhastha, Vanaprastha & Sanyasa. By so directing the individual and the society towards the four stages of life they are made to be productive and constructive throughout meaningfully. These Ashramas provide programmes from learning to self realization, acquiring knowledge and experience from micro to macro without breaking the spiritual chain.

Brahmacharya Ashram is the first Ashram among the four Ashramas. Its span of time is minimum first 25 years. During this Ashrama after yajnopavita the person goes to gurukul and leaves the parent till his education is over. During this period of imitating others the boy or girl is placed in the Gurukul under strict control of Gurus and was

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

brought up in such a way that is not bound by family attachments. He was so educated and traind to place his services with top priority being given to the society, culture and nation, than his personal wishes and necessities. The Gurukulas of boys and girls were kept away from each other. They were trained to become physically strong, spiritually cultured, duty bound, youngsters.

Student to devote their entire time for learning without any other avagations they were able to acquire allround development physically, mentally and spiritually guided by Nishthavan Vedic scholars who were tried and tested to prepare the students with the best character and broad outlook.

Gruhastha Ashram; It is the most responsible pillar which supports other Ashramas also. Before entering this Ashrama persons are given required knowledge and training. As to be efficient and bright, just as a doctor or an advocate gets required knowledge and training to hold the post. Gruhastha to play proper role and get physical advancement and progress in the physical world and also reach the human goal of achieving liberation in future. The present anarchy in the domestic life is the out come of not getting such training and becoming couple automatically by merely attaining the age. Panch maha yajna are particularly described for Gruhastha so that they can bring up an ideal progeny who will contribute for Dharma.

Vanaprastha Ashrama; Every Ashrama is intended to involve individuals to evolve themselves by pursuing shasthras for their further advancement. A person has to hand over charge of his family to his son when he finds the son capable and eligible to run the family with full responsibility and then go to Vanaprastha Ashrama. According to indian culture the complete life span has its own importance. Every stage is having its own merits and achievements. There is no retirement but retyring system is adopted where every human being feels satisfied fully and successful in life. He never becomes a burden or a problem to the family or society. So Vanaprastha Ashrama is the precious Ashrama where the person again reenergised with pranayama etc. In this Ashrama swadyaya is given much importance because the study of shastras at this stage differs from previous time. At that time he will see some shastras in the light of his long varied experiences in life. The most important duty of this Ashram is yogabhyas i.e. Meditation. When this meditation enters in to realm of Samadhi, he will become ruler of his indriyas (sense organs) i.e. Manas (mind),Bhudhi (Intellect). Then he will be the happiest man in the world. In this Ashram one ascends from imperfection to perfection. Rishi Dayanand says in Samskar vidhi about this vanaprastha, that giving up the responsibilities to children leave home with the meterial of Agnihotra and move to forest to stay alone and practice yogabhyas, think over the shastras, keeping relations with the mahatmas try to practice for realization of self and supreme soul.

Sanyas Ashram; A person can enter into this Ashram passing through the sequence of Brahmacharya, Gruhastha, vanaprastha or else he can become a sanyasi the day when he gets detachment with the worldy affairs through knowledge but not by fear of

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

worldy problems.

Acquiring perfect knowledge comprehensively pertaining to physical and spiritual sciences with qualities of impartiality and detachment from the mundane pleasures, devote for serving the society without expecting any return but simply based on truth till death. The sanyas is also by his nature & life completely pure, just and altruism coupled with sacrifice symbolises by his saffron colour resembling the ripened state of a fruit, the colour of sun during the both the noons and fire in flames.

Varnas; The society is formulated in to four varnas, Brahmana, kshatriya,vysya & sudra based on the qualities, nature, responsibilities and duties of a particular varna as described in veda. At the same time varna is his option based on his aptitude and ability. The varnas are not by birth. If a person does not live according to the traits and duties as prescribed for the particular varna he instantly forgoes his varna.

Brahmana; characteristics of brahmana according to manusmriti-

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैव ब्रह्मकर्म स्वभावजम् ।। मनु० ।।

To study and educate others, performing and making others to perform yajna. Donate and receive the requirements of living.

The person who is altruist helpful to others and wishes good of all, speaks always truth, who educates and propagates righteousness is said to be brahmin.

Kshatriya; safety and security of people & culture, to donate, study the vedas and

प्रजानां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।

विषयेष्वप्रसक्तिश्च क्षत्रियस्य समासतः ।। मनु० ।।

The person who is steadfast upholding the justice and is devoted to learning, defending what is right using his strength fearlessly for safety and security of the people is Kshatriya.

Vysya; farming, tending domestic animals, exchange of goods and business, donate, study vedas and perform yajnas. To participate in all social ativities.

पशूनां रक्षणं दानमिज्याध्ययनमेव च ।

वणिक्पथं कुसीदं च वैश्यस्य कृषिमेव च ।।

Exporting goods from one place to other, well versed in local languages as his occupations and tending domestic animals is called vysya.

Sudra; To render service whole heartedly and efficiently to the society. When he himself feels there is no other way for his livelihood because of his not possessing the knowledge, education and skills of above varnas.

एकमेव हि शूद्रस्य प्रथुः कर्म समादिशत् ।

एतेषामेव वर्णानां शुश्रूषामनसूयया ।। मनु ।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

Samskaraas; 16 Samskaraas are described between birth and death of a person, to adhere and advance according to vedic culture. The Samskaraas are intended to bring awareness in individual and society to refresh, refine and reorganize life by having outer & inner purity. These Samskaraas are to progress physically and spiritually including body building and alertness of atma. These 16 Samskaraas are 1) Garbhadanam 2)punsavanam 3) Seemantonnayanam 4) jatakarma 5) Nishkramanam 6) Annaprashanam 7) Chudakarma 8) karna Vedha 9) Upanayanam 10)Vedarambha 11) Samavartan 12)Vivah 13)Gruhastha samskar 14) vanaprasth 15) sanyas 16) Antyeshti these Samskaraas performed the task of a medicinal treatment at every stage internally and externally. Jatakarma Samskar is performed immediately when a child is born and cleaned, we inscribe the " AUM" on the tongue with honey by a golden ring and also pronouncing vedo Asiti in the ear of the child. The essence of life is spoken to the child telling him that he should recite "AUM " throughout life. The father addresses him to treat his first address to him as goal of life. " AUM " to you is nectar lifelong just as honey helps you like a medicine in the life. Father tells him that he is the very form of knowlege but not an inert material.

The expression in this Samskaraa, speak the lofty ideal based on which the culture is developed. This first principal lasts till the last of life. This fundamental truth is eternal and is an eternal truth spoken to the child at birth itself and the entire human literature infact is based on this principal only. This whole truth for the entire humanity is not found any where in the world or any universities in the universe. Similarly the other samskaraas also.

It is exclusively, extraordinarily the exemplary work of Dayananda presented to this valuable knowledge which is the very life of this country. In one way the revival of Sanskrit language in the form it was in the times of rishis is traced back by Maharshi Dayananda. Perhaps it was the strength of the Samskaraas in him made him to have question who is the real God. When he was 12 years old, it is surprising that a boy coming from a staunch idol worshipping family, commanding status respect in the society and Government not only has that question but pursued it, to its finality. By the same age as an young boy, he had another question to be solved. That is what death is and why it is and how to over come it. He wanted to know the reality or truth of this question. Culminating in his leaving house once for all and never to return.

His search for a proper teacher continued for more than 15 years alone by walking in forests, in corner most areas of Himalayan mountain peaks facing risks for life from wild animals and unsuitable and inimical climatic condition. In the meantime he learned yoga from Gurus jwalananda puri and Shivananda Giri. Even though he was young he was initated to sanyas and he lived as such till his last breath. What was the benefit he expected by doing so? All this show how he has undergone undaunted all this difficulties only to find out the truth. It is the truth based philosophy to the country and which he followed by himself i.e. Veda. He lived his life truthfully with truth as yardstick. Therefore his entire philosophy is based on the foundations of truth and truth

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

is God.

Ancient Arya varta's language was Sanskrit. So Shashtras, art, sculpture, Education, literature, history, all sciences were in sanskrit language only. The language of common flok was that language only. But alas, we lost that long ago as we lost our independence and kingdom and everything. Now it is Dayanand Saraswati who brought out language to life when we have already written that as a dead language.

The contribution for Sanskrit language and for Shastras of yore by swamy Dayanand saraswati and by Arya samaj established by him is inestimable. With the inspiration of Dayananada hundreds of Gurukulas were established and thousands of students were educated. In this way Gurukulas have given innumerable of scholors to the society.

The main aspect of maharshi Dayanand's life is yoga only. His two queries to know the reality of god and death found answer through yoga only.

In Rigvedha Bhasya bhoomika Swamiji says

अत्र जीवेन सदा परमेश्वरस्यैवोपासना कर्त्तव्येति ।।(उपासना प्रकरण)

that duty of every being is to worship only god.

In 4th chapter 25th mantra of yajurveda Bhashya swamiji stresses the prominence of yog in this way,

यथा प्राणे सर्वेषां जीवानां प्रीतिरस्ति तथा परमात्मादिष्वपि कार्येति ।

your love for paramatma should be such as you love your life. Love paramatma as you love yourself.

सर्वस्वं योगमेव मन्येरन्नितरे जनास्तादृशं योगिनं सर्वत्राऽश्रयेयुरिति | 7.11. यजु० |

He adresses mankind to come under the fold of a person who fully embraced yoga as his every thing.

नैव योगेन विना कश्चिदपि पूर्णविद्यो भवति, न च पूर्णया विद्वत्तया विना स्वात्मपरमात्मनोर्बोधः कथं चिज्जायते नापि तेन विना सत्पुरुषवत् प्रजाः पालयितुं कश्चिदपि शक्नोति, तस्माद्योगविधिरयं सर्वजनैः संसेव्यः|

In the 7th chapter 28th mantra of yajur veda, without the experience of yoga one cannot acquire perfect knowledge and without that one cannot realize the self and cannot perform justifying his duties in any post. Therefore performing yogabhayas forever is his address.

From stuti prarthana, Upasana upto veda Bhasya the way he promoted the importance of yoga, the language and style he used to express the importance of yog shows his atma and devotion for yog.

In the service for the country swamiji left no stone unturn to eradicate the evils in the society. He was the first person who proclaimed before the viceroy that he prefers independence of the country. He expresssed his views that stale food in independent country is better than the happiness in a dependent country.

The fact that 80% of the freedom fighters were his followers as they were Arya samajists. This shows the intensity of his inspiration which roused the people to the

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

extent of such a sacrifice. This is the fervid desire of Dayananada for freedom. He raised his voice with full force against women being barred to educate themselves and go to school. He opened the gates of academic institutions including Gurukulas for women, he advocated equal rights for women in every field from yagnopavit to sanyas.

He is the first scholar to announce that god has no shape and form. His debate at varanasi as a single person against all the pundits of kashi accompanied by the king of kashi was famous. He challenged them to show or quote any authority from veda showing that idol worship is worshipping god, they failed and king of kashi invited him to his palace and honoured him with respect. He toured various places in the country propagating the reality of god according to veda as specially the formlessness and shapelessness of god. He opposed child marriages and gave a respectable place for re-marriage of widows. He condemned untouchability and disagreed with the existing caste system. He accepted varnas according to vedic tenets. He reminded the people, the postion of the country as vishwa Guru and roused the spirit of the country. Knowing the down fall of the country and the slavish mentality of the people, even though foreigners left this country, is because of false educational system introduced by Mecaulay. He introduced and established Gurukulas and encouraged national spirit in education. He inculcated Swadeshi Bhavana among the people. He brought to the notice of the local rulers that they should behave like parents in their rule towards the people when people will treat them as parents. As promised to his guru Virajananda he remained a life long Brahmachary and promoting and propagating and reviving the vedic knowledge and tradition. He conducted many conferences and meetings with other religious heads to find ways and means to work together and bring unity. He propagated for one national language as unity without it is difficult.

Thus he was the first vedic scholar to over haul the country based on truth and vedic tradition.

He staunchly opposed the false and illusory beliefs and traditions and led movements against them. He sacrificed his very life to uphold truth, facing many times poisoned. Stones were pelted against him for standing for justice and he dared all the attempts to kill him. He bore all the insults patiently for the sake of the country for its uplift.

The Illustrious son of mother land is so unselfish, so magnanimous sacrificing him and his all for humanity as a whole. Though he was warmly invited by his western scholar friends as his services were more useful in those countries and they can support him by all means, his simple reply that he cannot oblige them as restoration of vedic knowledge in this country first is so essential that the whole of the world can be benefited from the people of this country, shows his simplicity and nobility.

Aurbindo Ghosh a famous revolutionary and yogi states about Dayananda as in the matter of vedic interpretation I am convinced that whatever may be the final complete interpretation, Dayananda will be honoured as the first discoverer of the right clues. Amidst the chaos and obscurity of old ignorance and age – long misun-derstanding his was the eye of direct vision that pierced to the truth and fastened on

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

that which was essential. He has found the keys of the doors that time has closed and rent asunder the seals of the imprisoned fountains ".

yogi Aurbindo thus gave clear picture of rishi Dayananda .

vedas and vedic culture is the only pride of this country. That only lead to golden period. When this whole some, charmful, miraculous system disappeared from the arena of this veda bhoomi, the great son of this mother land rekindled the whole system laid down by the Rishies from Brahma to Jaimini and thus gave rebirth to this country.

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

SANSKARA VIDHI-PERSONALITY DEVELOPMENT

Dr.K.Prabhavathi

Dayananda saraswati (1824-1883) was born in an orthodox Brahmin family at Morvi in Gujarat. His father was a disciple of shiva and his mother was a kind and devoted woman. Dayananda received a strict and orthodox education in his youth. He became knowledgeable of the books of Shaivism and learned much of the Vedas by heart. He learned Sanskrit, engaged in the usual religious ceremonies and temple worship and underwent the sacred thread ceremony at eight. (1) He believed that the vedas are the source of all knowledge. He made a deep study of all Hindu scriptures rejected some and accepted some to be followed by the people.(2) In his religious ideas Dayananda Saraswati was uncompromising and revolutionary but in his social ideas Dayananda was compromising and accepted some of the old social institution and fought against sanskaras are the turning points of life and need to be celebrated.

Hence Dayananda wrote a book " SANSKARA VIDHI" with complete explanation of procedure of each sanskara. He felt that each sanskara has to be celebrated with elders, scholars, near and dear ones. Every one gets together to convey their best wishes and blessings to the person concerned and there is social and religious sanction for the ceremony. The variety of rites and rituals related to the sanskara help in the formation and development of personality. In the parasara smriti it is said "Just as a picture is painted with various colors so the character of a person is formed by undergoing various sanskaras.(3) Thus the Hindu sages realized the need of consciously guiding and moulding the character of individuals, instead of letting them grow in haphazard manner. According to the seers, sanskaras impart a higher sanctity to life, impurities associated with the material are eradicated by performing sanskras. The whole body is consecrated and made a fit dwelling place for atma.

Although the number of sanskaras prescribed by various scriptures vary, Dayananda considered that sixteen sanskaras are to be followed by every one compulsorily.(4) 'निषेकादि श्मशानान्तो मन्त्रैर्यस्योदितो विधिः' They are as follows:

गर्भस्याधानां वीर्यस्थापनं स्थिरीकरणं यस्मिन् येन वा कर्मणा तद् गर्भस्याधानम् (5)

1. ***Garbhadhana :*** The first coming together of the husband and wife for bringing about conception.
2. ***Pumsavana :*** Ceremony performed when the first signs of conception are seen and is to be performed, when some one desires a male child. This sacrament should be fixed in the second or third month. "अथ पुंसवनं पुरा स्पन्दत इति मासे द्वितीये तृतीये वा"(6)
3. ***Seemantonnayan :*** A ceremony of parting of the hairs of the expected mother to keep her spirits high and positive. Husband has to apply oil to the hair of the wife ; and make plait affectionately (7) Special music is arranged for her.

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

4. ***Jatakarma :*** After the birth of the child, the child is given a secret name, he is given taste of honey and ghee, mother starts first breast feeding after chanting of a mantra.

ओं व्रते ददामि मधुनो घृतस्य वेदं सवित्रा प्रसूतं मघोनाम्

ओं इमगं स्थन मूर्जस्वन्तं धयपां प्रपीन मग्ने पररस्यध्ये(8)

5. ***Namakarana :*** In this ceremony the child is given a formal name on 11th day or 101th day.(9)
6. ***Nishkramana :*** In this the formal darshan of sun or moon is done for the child. This ceremony has to be celebrated after third month.

चतुर्थेमासि निष्क्रमणिका सूर्यमुदीक्षयति.(10)

7. ***Annaprasana :*** This ceremony is performed, when the child is given solid food for the first time. Parents should celebrate this sacrament in the sixth month of the child.

षष्ठ्ये मास्यन्नप्राशनम् (11)

8. ***Chudakarma :*** Chuda means ' lock or tuft of hair' kept after the remaining part is shaved off. This ceremony should be celebrated with in the first year or third year of the child.

तृतीयेवर्षे चौलम्, सांवत्सरिकस्य चूडाकरणम् (12)

9. ***Karnavedha :*** piercing of the ear lobes and nose to be done in the year of either third or fifth.

कर्णवेधो वर्षे तृतीये पञ्चमे(13)

10. ***Upanayana :*** The thread cermony, the child is thereafter eligible to study vedas. It should be celebrated at the age of eight for a Brahmin boy.

अष्टमे वर्षे ब्राह्मणमुपनयेत्(14)

Moreover it has to be celebrated for the physical and mental strength of the boy.

11. ***Vedarambha :*** Studying of veda can be started on the same day of Upanayana. Acharya teach gayathrimantram, does मेखलाधारण and दण्डधारण for the boy.

ओं इयं दुरुक्तं परिबाधमाना वर्ण पवित्रं पुनाती म आगात्,

प्राणापानाभ्यां बल मादधाना स्वसा देवी सुभागा मेखले यम्।

ओं यो मे दण्डः परापतद वैहायसोऽधि भूम्याम्

तुमहं पुनराददं आयुषे बह्मणे ब्रह्म वर्यसाय।(15)

12.Samavartana : After completion of vedic studies, returning home with permission of the guru. वेद समाप्तिं वाचईत कल्याणैऋ सह सम्प्रयोगः(16)

Teacher gives convocational speech to the student.

12. ***Vivaha :*** After completion of brahmacharya, entering into gruhastashrama. Student gets authority to perform all rituals along with wife.
13. ***Vanaprasta :*** As old age approaches, the person retires for a life of tapas and study. After seeking the son of the son, man has to move to vanaprasta.

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ब्रह्मचर्याश्रमं समाप्य गृही भवेत् गृही भूत्वा वनी भवेत्, वनी भूत्वा प्रव्रजेत् |(17)

15. ***Sanyasa :*** Leaving all emotions and feelings, lead one' s life towards detachment from the world, and becomes सन्यासी, before leaving the body. (18)

16. ***Antyeshti :*** the last rites done after the death i.e, burning the body in to ashes . There is no other sanskara, once body turned into ashes भस्मान्तगं शरीरम्. (19)

Dayananda felt that all above sanskaras are important to the life of every man. Hindus believe that every aspect of life is sacred. That is why each singnificant , stage , from conception to cremation , is celebrated as a reminder that life is a gift from god . These famous sixteen sanskaras of Hindus which cover the entire life span of a person , take him to the door steps to truth .

PRE NATAL SANSKARAS DEVELOP PHYSICAL HEALTH OF THE CHILD

Without attaining the age of 16 years the womb of the female has no capacity for the development of the fetus and her body does not become fit and mature to ensure and preserve the conception . The power of procreation in a man is not ripe unless he attains the age of 25 years .

पञ्चविंशे ततो पुमान्, नारी तु षोडसे ,

समत्वागत वीर्यौ तौ जानीयात् कुशलो भिक् (20)

A female of 16 years and a male of 25 years atleast are fit for marriage and impregnation . As the grains become good by the fertility and soundness of field and seed, So progeny become good. In the second sacrament i.e , pumsavana , if " Aswatta " which climbs on shami tree, taken as a medicine , the one able to have a vigorous child .

ओं शमी मश्वथ्य आरूढ़ स्तत्र पुंसवनं कृतम् ।

तद्वै पुत्रस्य वेदनं तत् स्त्रीश्वाभारामसि (21) ||

Women should eat in a small quantity of brahmi herb and dry ginger with milk. She should take care of the fetus by restricted diet . (22)

In the third sacrament i.e , simantonayan husband should make his wife delight by applying odiferous oil in the hair of her and make two hair bunches at hind part of head . When the mind of pregnant woman be made satisfied and healthy , conception will be firm , noble and grow day by day(23) . Therefore all prenatal sanskaras lead excellent mental and physical health of a child.

Child hood sanskaras i.e., jatakarma , namakarana , nishkramana , annaprasana , chuda karma and karnavedha bring some sort of social status and privileges for an individul . Dayanand saraswathi mentioned many specifications to name a boy and girl according to gruhya sutras (24) . just as gold and diamonds, that are dug out from the ore need refining and polishing in order to shine in all their splendor, man too needs

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

these samskaras to shine physically , psychologically and spiritually.

Educational sanskaras i.e., upanayana, vadarambha , and samavartana teach vedic education and as well as life education. Initially the child takes birth from the mother and father , which is the birth of a physical body . Second birth takes place when the child enters the school accepts the teacher as the parent and learns from him . This is the birth of the mind. Student should follow strict discipline in the period of learning stage. They should work hard continuously , never to be ideal , nor to sleep during day time , never to loose temper , never to tell a lie, so, there is no room for laziness. (25) He prepares himself to seek progress in the material world , at the same time to become spiritually stronger . A teacher works to manifest the basic inherent beauty freedom, and potential which facilitates to carve out a dynamic, creative intelligent and magnanimous personality .

After educational sacraments , marriage ceremony starts. The married man gets authority to perform dharmas mentioned in vedas . Many yagnas to be performed along with the wife. An individual attains social status and many previleges, with this ceremony. He should follow the teachings of his teacher in gruhasta period. After finishing prescribed dharmas in married life one should keep himself detach from bondages , affections , and wordly attractions , so, slowly he should step into vanaprasata and sanyasa ashrama .

If we become human in real sense , all of the inhuman happenings that occur in the name of the religion , caste and nation would be ceased . But, creation of the universal human , complete in physical and spiritual ways, would be possible through these sacraments otherwise not . So man making is also a science . A gardener trims and fertility the tree to get best flower and fruits . In the same way , parents and teacher also trim the personality of an individual through sixteen sansakaras from birth to death .

FOOT NOTES

(1) Thinkers of the Indian renaissance- page-52
(2) www.sribed.w/doc/37872576/The sixteen sanskaras .
(3) Parasarasmriti
(4) संस्कार विधि- page- 15
(5) Ibid – page – 15
(6) Ibid – page – 31
(7) Ibid – page – 39
(8) Ibid – page – 45
(9) Ibid – page – 56
(10) Ibid – page– 61
(11) Ibid – page – 68
(16) Ibid – page – 103
(17) Ibid – page – 168
(18) Ibid – page – 172
(19) Ibid – page – 183
(20) Ibid – page – 16
(21) Ibid – page – 30
(22) Ibid – page – 33
(23) Ibid – page – 34
(24) Ibid – page – 56

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

(12) Ibid – page – 71
(13) Ibid – page – 77
(14) Ibid – page – 79
(15) Ibid – page – 96,97
(25) Ibid – page – 98

BIBLIOGRAPHY

(1) http//www.scribed.com/doc/32449346/sixteen consecutions – via google.
(2) http//www.scribed.com/doc/37872576/sixteen sanskaras - via google.
(3) Www.vmission.org.in/Hinduism/sanskaras - via google.
(4) Sanskaravidhi (Aryasamaj) google books - via google.
(5) http//www.hinduism.co.2a/sacraman - via google.
(6) Www.Aryasamaj.org.Fiji - via google.
(7) Sanskaravidhi (Telugu) pandita Gopadev published by Aryasamaj – kuchipudi – march-2006.
(8) Thinkers of the Indian renaissance – edited by Donald. H.Bishop – published by new age International (P) Limited – 1998.
(9) Indan political tradition – by H.H.Das, P.S.N.patra Sterling publishers private limited.
(10) संस्कार- विधि - (Hindi) सर्वदेशिक आर्य प्रतिनिधि सभा - jan- 2003.

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

SOCIAL REFORMS BROUGHT BY SWAMI DAYANANDA SARASWATHI AND ARYASAMAJ

Mrs. Karuna

A reform movement is a kind of social movement that aims to make gradual change of change in certain aspects of society, rather than rapid or fundamental changes. Reformists, ideas are often grounded in liberalism, although they may be routed in Utopian, socialist or religious concepts.

Factors responsible for social reform movement in the country originated in the idea that there should be an all-round development of people and that unless the social evils were removed it would not be possible for the people to achieve real victory in the political field either. Apart from this the spread of English education was greatly responsible for the social reform movement. In the first place, it created a rational outlook on various problems confronting the country. So far as a social system was concerned, it encouraged the English classes to test every one of the institutions from a rational stand point. When so tested, they found that the inequality between men and women, the caste barriers and in the institution of untouchability were all opposed to reason. The three fields in which the educated classes wanted to bring about reform, were improving the status of women, the removal of caste – barriers and untouchability. In actual practice, however, it was the first, that received the largest attention at their hands. Most of the evils that effected women's lives were found only among those who belonged to the higher castes. Practices like Sati, Infanticide, Child Marriage and compulsory widow – hood, were more prevalent among them and it was the members of the high castes.

Controversies regarding social reform:-

Several controversies arose not only among the social reforms but also between the social reform and orthodox sections in connection with the content and nature of the movement. One was whether social reform should be regarded as a part of religious reform or separated from it. But DNS, among others made it clear that social reform was not inconsistent with Hindu religion, that religion and social reform dealt with different aspects of man's life and that it was wrong to bring the two together. It was this view that ultimately gained strength in the country and prompted social reform.

Swami Dayananda Saraswathi :-

D.N.S was one of the most radical socio – religious reformers in the history of India. D.N.S was the founder of Arya Samaj and propagated egalitarian approach of the Vedas at a time when wide spread casteism was prevalent in the society. He was born in an orthodox saivite Brahmin family in Saurastra. Owing to some of experiences when he was a boy he lost faith in idol worship and he became interested in religion and philosophy. He declined to marry and became a Sanyasi. He wandered in forest and

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

hills in search of a Guru, who could teach him the essence of Hindu religion. Finally after fifteen years, he found a guru Virajananda, a blind yogi. He accepted Dayananda, as his disciple and taught him that the only basis on Hindu religion was veda and the other sacred books like the Puranas and Epics had no claim to be regarded as importance. He identified Hindu religion with the religion as founded in the Vedas. Secondly, he also confirmed the faith of D.N.S , that idols should not be worshipped. He asked Dayananda to preach the vedic religion. He told him that this was only reward, which he expected from him as his disciple.

True to the promise made to his guru, Dayananda took upon himself, the responsibilities of teaching Vedic religion and carrying on propaganda in its favour in North India. Dayanand undertook a tour of entire country, made fiery speeches condemning the caste system, idolatry, and child marriages which were weakening the vitals of the Hindu Society. According to him "the destiny of India lay in the revival of the vedic religion" His motto was – " Back to the veda

The situation of India during the 18th century:-

The dominant feature of socio – political thought in colonial India were liberalism and nationalism. The liberal phase was characterized by attempts to rationalize and democratize the social and religious institutions. If it is focused primarily on religious reform, it was only because of the belief that unless religion was freed from the dogma and superstition, unless people discard their age old practices like Sati, Untouchability and other discriminations sanctified by religion; there was no hope for social progress. The liberals of the 19th Century were convinced that if religious and social reforms were first achieved, they would in due course lead to political and economic freedom. This belief informed the thinking of the most renowned reformers of this period Raja Ram Mohan Roy, Govind Ranance, Gopala Krishna Gokale, Dayananda Saraswathi and several others.

The Indian social reform movement was largely though not exclusively a product of western impact on Indian society. The Indian Society in the 18th Century was under the influence of several caste practices. The lot their lower castes was the worst. They were treated as untouchables and required to stay in segregated localities, since, even their shadow was deemed to pollute a high caste Hindu. They were not allowed to use village wells and were denied education. The orthodox considered this caste rigidness and taboos as divinely ordained and degenerated or condemned all attempts at change or progress.

Next to the lot of the lower castes, the position of women was particularly hard in 18th century India. Child marriages were widely prevalent and it was customary to marry young boys between 10 and 16 to the young girls between 6 and 10. Since child mortality was high in those days, many young became widows even before reaching the age of maturity. These young widows were not allowed to marry and plight was indeed most miserable. One the other hand there was no bar on a widower and he was even

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

allowed to have many wives. Purdah was a way of life with both Hindu and Muslim women. In short Indian society was groaning under the tyranny of inhuman customs and traditions. The people have lost all feelings of humanity and justice.

The social reform movement:-

The SRM of the 19th century was partly response to the western impact on a traditional society and to come to terms with the colonial challenge posed by the colonial presence. Since the western impact was first felt in Bengal, the western educated Bengalis were the first to raise the banner of social reform.

At about the same time, the Indian society was exposed to the activities of Christian missionaries. The missionaries like Alexander duff, William Carrey and Wilson propogated their religion through education institutions that they had started and spared neither money nor energy to spread faith. The missionaries presented Hinduism as a mass of superstitions and cruel practices and projected Christ as ideal faith. Although the missionaries failed to achieve mass conversions, their zeal to propagate the faith borne a very different kind of result. It aroused a new spirit of inquiry among the thoughtful Indians regarding their own faith. It made them to go back to the Vedas and find out what was true Hinduism. A new social conscience awakened among the English educated. Raja Ram Roy initiated a SRM in Bengal, known as Brahmo Samaj, which opposed the existing customs and practices of the Hindus. The urge for reform also found expression in other parts of the country. Gopal Hari Deshmukh, Mahadev, Jotibha Phule in Western India, Narayana Guru Swan in Southern India and Dayananda Saraswathi and Syed Ahmed Khan in Northern India were some of the prominent reformers in these areas.

Swami Dayananda Saraswathi's social reform movement and establishment of Arya Samaj:-

Swami DNS interpretation of Vedas, the "Primevial scripture o humanity" has given a new orientation to hindu faith. DNS stated that the only true religion was the vedic religion and those who believed the doctrine should try their best to convert the followers of all other religions to the Vedic religion.

Though the Bramha Samaj did useful work in reforming the Hindu religion and society, but it mostly remained a defense against Christianity and Islam in India. It was influenced by the Western culture and failed to satisfy the soul of Hinduism. Hindus yet needed an aggressive champion to its cause. DNS proved to be one.

DNS felt that it was lack of aggressive spirit among the Hindus that helped Islam in Medieval India and Christianity in Modern India, to convert a large number of Hindus in to their faith. Hidus should now adopt an aggressive policy and convert the followers of other faiths to the vedic religion. He advocated the reconvertion into Hinduisim of all those who has embraced Islam or Christianity. To this reconvertion process, he gave the name "shuddi". More than anything else, it was this aspect of his teachings that was

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

most disliked by Muslims and Christians. This shuddi movement initiated by him, generated national pride among the people.

DNS primary objective was restore religion to its pure state. He proclaimed it was the birth right of every person to read the Vedas and act according to their teaching. In the years from 1863 – 1875 , Dayananda traveled wide propagating his doctrine. It was in these years that his evolution as the leader of social – reform movement took place. On one occasion he came to Benaras , the citadel of Hindu religion and Philosophy. In a conference of learned pandits presided over by the Maharaja of Benaras , he challenged the scholars to prove that the idol worship had the sanction of the Vedas. They were unable to answer and yet declined to accept a defeat in his hands. Little later his visit to Calcutta in 1872 and contact with social leaders of Brahma Samaj, produced a radical shift in Dayanand's mode of spreading his doctrine. He felt that with a use of Sanskrit, he could reach out only to a very limited audience and gave up Sanskrit and his sanyasi garb, though he retained to the inner aspect of sanyasi and adhered to all his earlier vows. He adopted Hindi for the propagation of his views. In 1880, he decided that he should embody his teachings in a book and after four years of efforts, he brought out "SATYAARTHA PRAKASH" which describes in detail that the Vedas are the only source of Hindu religion, that they contain not merely spiritual truths, but also a large amount of scientific knowledge.

The Vedas are not the sacred texts of mere blind faith, to him, this literature was meant to enlighten people in all walks of human life. DN resolved to show people that the Vedas the divine source of knowledge, did not support superstitions, idolatry, class privilege, caste disqualification, nor did they sanction any of the degrading practices that had reduced hindu nation to a helpless, demoralized state.

According to him the teaching of vedic mantras are universal, vedic mantras can be and ought to be as he taught used by any people of any country any creed, on account of their universal character.

यथेमां वाचं कल्याणीमावदानीं जनेभ्यः। ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय स्वाय च चारणाय ।(यजुर्वेद)

He believed in the equality of women with men. Women are eligible for learning vedic mantras इदं मन्त्रं पत्नी पठेत् - (sulba sutra) He expressed that young ladies after completing their period Brahmacharya (Study of Vedas) choose the husband. ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम् । (A. V 11-13-18)

DNS through out his life never compromised on two issues in particular:- On the divine authority of Vedas and on the irrelevancy of the concept of idol worship. According to him all the Vedas constituted the integral whole, all the four vedic samhitas propounded the same vedic philosophy and the same code of conduct. His first attempt was the selection of Sandhya Mantras from all the Vedas. Another attempt in the same direction of the unification of the vedic samhitas is the editing of

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

"SAMSKARA VIDHI" a book of ceremonial details in respect to the performances of the 16 samskaras with the fire ritual as the central core. The varna – vyavastha, as thought in the Vedas is the four-fold division of society based on the character of individuals. He quotes from Manusmriti

"स्वाध्यायेन जपैर्होमै स्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मणीयं क्रियते तनुः (२१-२८)

शुद्धो ब्राह्मणतामेति ब्राह्मणश्चैति शूद्रताम् (१०-६५)

Quoting from manusmrithi he claimed that the caste and social status bestowed, should be determined primarily by merit and not by birth. DNS declared "only that man is fit to be called a Brahman, who is learned and of good habits" based on the Apastamba Sutra.

धर्मचर्यया जघन्यो वर्णः पूर्वं पूर्वं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ।

अथ धर्मचर्यया पूर्वो वर्णो जघन्यं वर्णमापद्यते जातिपरिवृत्तौ ।(Apastamba sutra)

His view of caste hierarchy opened the way to status and superiority through learning, rejecting all traditional limitations.

Arya Samaj:- For spreading these and other truths contained in "SATYARTHA PRAKASH" he founded the Arya Samaj. It was in Saurastra, that the Arya Samaj was first established in 1875. The A.S. was a distinctive movement, in that it was at once a revolt of an individual against traditional dogma and a movement to rejuvenate a fast degenerating Hindu society and culture. A.S. was an instrument of his mission to remove abuses and super fluities that had crept into the Hindu way of life. It has been hailed as one of the most potential and dynamic, socio-religious movements of the day. It has a great impact on the life and thinking of the people.

The ten basic principles of A.S. were framed by Dayananda, as the guiding force. These principles not only simplified the life of a common man, but also gave him a comprehensive, moderate and realistic view of life.

1. God is the primary cause of all true science and of all that can be known through it.
2. God is existent, intelligent and blissful. He is formless, Almighty, just , merciful, unborn, infinite, unchangeable, beginning less, incomparable, omniscient, imperishable, immortal, eternal, fearless, holy and maker of the universe. To him alone worship is due.
3. The Vedas are scriptures of the true knowledge. It is the duty of all Aryas to read them, hear them being read and recite them to others.
4. An Arya should be ever be ready to follow truth and to forsake untruth.
5. All acts should be done in accordance with the conduct to life, after discriminating what is right and wrong.

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

6. The prime object of A.S. is to do good to the world i.e, to promote the physical, spiritual and social good of every sentient being.
7. Our conduct towards all should be guided by love, righteousness and justice.
8. should make efforts to dispel nescience and promote knowledge.
9. One should look for his good in promoting the good of all.
10. All men should subordinate themselves to the discipline of the society, calculated to promote the well being of all.

Within a short time, its branches spread into other parts of North India and especially in Punjab, which became the most important centre of the samaj.

Dayananda made it clear that Swaraj was the birth right of the people of every country and that India was bound to achieve it. It was he, who made the first use of idea of "SWARAJ" but he also expressed that till all the defects were removed, it would be difficult to achieve Independence. He, however, called upon his men to make every effort to remove the defects, to cultivate a spirit of patriotism and be prepared to bear the responsibilities of governing themselves.

The A.S. movement gained further monument after his death on October 30th 1883. From 1884-1905, the A.S. paved a ground for new nationalism and worked for the uplift of the society under odd trials and severe opposition.

In 1938 an All India wise aryamaha sammelan was organized by the International Aryan League, unanimously resolved to organize peaceful non-violent satyagraha against the Nizam government. In this satyagraha movement, about 12,000 satyagrahis went to Jail.. The movement was finally withdrawn after the negotiations on August 7, 1939. Most of the Arya Samajic workers , along with other fighters, worked with dedication and sacrifice for the country freedom.

During the period from 15th Aug 1947 to 17th Sept 1948, thousands of hindus have left their houses and crossed into Indian territory, due to Razzakar menace. A.S. set up camps for such refugees in places like Sholapur, Barsi, Bijapur, Buldha, Amaravathi and Vijayawada and every possible help was given to them. The A.S. has been one of the first public organization to draw the attention of educated masses to abstain from alcoholic and intake of other drugs.

The A.S. established a large number of educational institutions in India particularly in the North. They established gurukulas, Kanya gurukulas and D.A.V. schools and colleges for the education of both males and females.

The A.S. was instrument in establishing Anglo-Vedic schools and colleges all over the country. With a view to bring about balanced and harmonious development of the future citizens this country and to infuse in them the ideals of vedic culture and high sense of patriotism. A.S. founded a school at Lahore in 1886 under the name Dayanand

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

Anglo Vedic school. Presently it is the non government educational organization in the country, managing over 700 educational institutions.

A.S. is doing child charity as N.G.O in India. A.S. , Gandhidham is a part world wide organization having more than 8000 branches all over the world and is relentlessly active in social, educational, cultural and spiritual fields. Started a child charity under " JEEVAN PRABHAT" which is the home for orphans and other under privileged children.

The Arya samaj, thus, has made a remarkable contribution towards religion, society and national consciousness.

The inspiration of D.N. was derived from personal communion with the divinity. Of this, we find ample glimpses in his autobiographical and devotional writings. He was a dynamic saint and has imparted his dynamism to the entire A.S. , which serves as channel for the distribution of his inexhaustible spiritual resources.

__ABBREVIATIONS__

D.N.S	Dayananda Saraswati
B.S.	Brahma Samaj
A.S.	Arya Samaj

__BIBILIOGRAPHY__

1. Freedom movement in India – 1875 and after by Dr. Alladi Vaidehi
2. History of modern IndiaBy L.P.S. Sharma
3. Anthology of Sanskrit LiteratureBy Veluri Subba Rao
4. Sarala Satyartha PrakashaBy Vishwanath Vidyalankar
5. Speeches, Writings and Addresses By Swami Satyaprakash Saraswathi.

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

CONTRIBUTION OF SWAMI DAYANANDA SARASWATI IN EMPOWERING WOMEN IN SANSKRIT EDUCATIONAL FIELD

Dr. K. Varalakshmi

Introduction: Status of women is an indicator of progress of a country. **Swami Dayananda Saraswati** was well aware that the equal status of men and women in pursuing education would have a big impact on creating a stable social infrastructure. Hence **Swami Dayananda** put intense efforts to draw women into the mainstream and empower them in sanskrit educational field. He empowered women through his writings, preachings, by founding **Arya Samaj**, by enlightening people to educate women by establishing kanya gurukulas. Here after **Swami Dayananda Saraswati** will be briefly mentioned as **SDS** and **Arya Samaj** as **AS**.

1. Status of women in educational field during ancient vedic period: Ladies had the privilege of being the rishikas of the hymns, expounders and the samhitakaras of the vedic texts. **Yajurveda** calls a woman as **'stoma-prishthaa'**. This means, she who enquires and is curious to know about veda mantras.

1.1 Lady seers: Most of the female seers figure in the Book X of **Rigveda**. **Lopamudra**, the first lady seer figures in the first book I.179.1-2. **Romasa** is the Brahmavadini Rishika of I.126.7. **Viswavara** is the female seer of the entire hymn V.28, and belongs to Atri family. The hymn which is associated with her name is devoted to the subject of marital happiness and security of life. **Dayananda** translates the word as the lady who chooses or selects the whole universe and refers to cosmic light.

Aangirasi Shaswati, the rishika of VIII.1.34, **Apala** of the entire hymn, VIII.19, **Yami**, a rishika along with Yama in a dialogue hymn X.10 and again in an entire hymn X.154, **Shraddha** of X.151, **Vasukra-patni**, rishika of one verse X.28.1, **Ghosha**, lady seer of two hymn X.39,40, **Surya** of X.85, **Indrani**, of X.86, **Urvasi**, of X.95, **Sarama** of sukta, X.108, **Juhu** of the hymn, X.108, **Vagambruni** of hymn X.125 and **Paulomi sachi** of the hymn X.159, figuring in the **Rigveda** prove that in the interpretation and Samhitikarana, not only male seers but ladies also took an important part in bringing to light the hidden mysteries of the vedas. (1)

1.2 Lady debaters: In ancient history, the name of **"Sulabhaa"** was famous. She was determined to marry whoever won in a debate on doctrines **"Shaastraarth"** with her. This belief signified her profound learning. The wife of **Mandana Mishra**, **Vidyadhari** mediated before a scholar like **Sankaracharya** and then involved him with **'shaastraarth'** with her. This signifies that women never gave up their right for the study of vedas.

There is a story about **Gargi** in **"Brihadaarnyakopanisad"**. It is mentioned that in order to know who is the best scholar of that time, the **king Janaka** organised a large

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

assembly. There stood a crowd of 1000 cows with gold-coated horns. The **king Janaka** proclaimed that whoever is the best scholar can drive these cows away. **Rishi Yajnyavalkya** ordered one of his pupils to drive these cows away. An expert debater, **Gargi**, stood up in that crowded assembly and started questioning Yajnavalkya to assess his wisdom.

'अथ हैनं गार्गी वाचक्नी पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति होवाच यदिदं सर्वमप्स्वीतं च प्रोतं च' कस्मिन्नु...(2)

This behaviour of **Gargi** was not only significant of her own wisdom but also of her courage; it also proves that in those times there were women who had an in-depth knowledge of vedas. This clarifies the viewpoint of vedic culture towards women.

1.3 Ritual of Yajnopaveetha for girls during ancient India: It is written in the Gobhileeya grihyasutra 2,1,19-21: "प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीम् अभ्युदानयन् जपेत् सोमोऽददत् गन्धर्वाय इति"**(3)** the dressed up girl wearing yajnopaveeta may be brought near the husband and pronounce the following mantra -'somo-adadat'. In another sloka also clearly stated that upanayana samskar used to be performed for girls.

पुराकल्पे हि नारीणां मौञ्जीबन्धनमिष्यते।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ।।(4)

In ancient times there used to be investiture of the sacred thread for women, mounjeebandhan; they used to study the vedas and other ideology. Harita samhita has differentiated between women- there are two kinds of women. Brahmavadinis, whose ritual of upanayana has been performed, those who perform havan, those who study the vedas and those who conduct themselves in charity or bhiksha vritti. The second catogory of women are sadyovadhwah, those who get married early. Those women who have to get married early should go through Upanayana ceremony before getting married.

The great poet **Banabatta,** in his prose composition **'Kadambari'** describes **Mahashweta 'ब्रह्मसूत्रेण पवित्रीकृतकायाम्'** i.e., that one whose body is pure and virtuous by means of wearing a brahmasutra, which is another name given to yajnopaveeta.

The above references and examples give us clear picture about the equal status of men and women in ancient vedic period. Women enjoyed the privilege of being lady seers, possessing profound knowledge of vedic philosophy, adorned royal courts, entered literary debates and could compete with men of the ancient vedic period.

2.Status of women in educational field of medieval India: In medieval India, owing to foreign invasions, men of Hindu religion, in the guise of religious practice, imposed certain rules to safeguard their religion, culture and customs. Unfortunately these rules posed a danger to our Indian culture. Many evil practices in the name of custom crept in the society making the situation of women worse. child marriages, early widow-hood, sati, infanticide and many other evil practices made women suffer for centuries together.

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

Inhuman customs and traditions led to inequality between men and women.

2.1 **Child marriage:** people, worrying about the security of girls, started performing child marriages. Girls below ten years were forced to get married. Girls were not given education. They were confined to domestic duties and theatrical arts. Illiteracy made them weak. Uneducated women followed the blind faiths. Ignorance and blind faiths of women showed impact while bringing up the off springs. Generations together immersed in the darkness of ignorance. Indian society was groaning under the tyranny of inhuman customs and traditions.

2.2 **Early widow-hood:** people' of olden days were so inhuman to get their young daughters married to men who were in old age. Girl child before attaining youth itself had to accept early widow hood. Owing to illiteracy these widows couldn't support themselves. They were considered as burden to the society.

2.3 **Sati an inhuman custom of medieval India:** Wife of a dead person was forced to burn herself along with the dead body. This inhuman practice used to be performed with great pomp. The women, who sacrificed themselves, were considered to be divine and worshipped as Sati. The practice of Sati once prevailed in the society brought so much shame to our country. Whereas widowers are allowed to practice polygamy. The position of women was particularly hard in 18th century in India owing to the blind faiths, evil practices, social disorders and rigid customs.

3. Social reform movement: Social reform movement became a ray of hope to the Indian society which was sunken in the darkness of ignorance. Social reform movement emerged in our country to make reforms especially in three aspects; 1. improving the status of women 2. eradicating castism and untouchability 3. idolatry and other blind faiths related to idolatry. Severe conflicts arose between social reformers and orthodox sections.

4.Empowerment of women by Swami Dayananda Saraswati: SDS, one of the most radical socio religious reformers in the history of India, received his instruction from **Swami Virajananda**, who taught him the essence of Hindu religion. His teachings helped **SDS** to realise that the only basis of Hindu religion was veda. At the command of his guru, **SDS** had decided to propagate vedic philosophy and revive vedic culture. His preachings, debates, writings establishment of **Arya Samaj** and **kanya gurukulas**, immensely helped women to attain their previous glorious status in the society.

4.1 Women empowerment through preachings and debates by SDS: SDS travelled in many parts of country and delivered fiery speeches condemning castism, child marriages, idolatry and other blind faiths prevailed in the society. He supported girl child education, proclaimed that it was the birth right of everyone to read vedas and practice vedic religious practices. Agra, Gwalior, Jaipur, Pushkarmela, Ajmer, Haridwar, Hrishikesh, Kankal, Landour, Farroqabad, Kanpur, Kasi, Kumbmela of Prayaga, Brindavan,

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

Mathura, Mumbai, Poona, Delhi, Saharanpur, Punjab, lahore, Amritsar, Rajastan, Udayapur, Jodhpur, Mt. Abu were the places visited by SDS. His speeches filled with vedic wisdom helped people to give up blind faiths and sinful acts in the name of religion.

4.2 Women empowerment through writings by SDS: In 1880, he decided to embody his preachings in a book. He brought out Satyartha Prakash after four years of intense efforts. It is a manumental work of **SDS**. It is a compendium of thousands of sanskrit works. It comprises vedic teachings.

SP, in third samullasa, stresses upon the rights of the girls to study vedas and importance of girl education. A strong belief is prevailed in the Indian society that women and people belonged to Sudra class are ineligible to study vedas.

'स्त्रीशूद्रौ नाधीयातामिति श्रु तेः'(5)

SDS, in **SP,** propagated egalitarian approach of the Vedas at a time when wide spread castism and gender discrimination was prevalent in the society.

'यथेमां वाचं कल्याणी मावदानि जनेभ्यः। ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय।।

(6)यजु.अ.२६.म.२

Dayananda further quotes 'Shrout sutra; **"इमं मन्त्रं पत्नी पठेत्"(7)** the wife may recite this mantra. The wife can read this mantra only if she has the right to study the vedas, how else can she read vedic hymns.

SDS, in **Rigvedabhashyabhoomika**, while describing the four orders of life, states that brahmacharyaashrama ought to be observed by both boys and girls. **SDS,** quoted Atharvaveda regarding rights of girls to pursue the study of vedas- **"ब्रह्मचर्येण कन्या युवानं विन्दते पतिम्"**(8) 'a maid observing celebacy, finds a youthful husband'. A brahmacharini, a celebate, is that who leads a life of brahmcharya and undergoes the ritual of upanayana and has lived in the ashram of a guru.

Vyavahara Bhanu of **SDS** also describes the importance of girl education. An uneducated woman cannot run home properly, cannot bring up her children in a right manner, cannot teach basics of education. A child should be taught basics by mother and father at home itself, before sending to the seminary.

Can an illiterate mother educate her children? Can an uneducated woman handle financial transactions related to house hold expenditure? Can she give moral education to her offsprings? Can a house wife devoid of education, make decision in domestic affairs? Certainly not.

A woman plays an important role in the construction of the society. Education alone enables her to play this significant role to develop country. Vedas, vedangas, home science, weaponry, midicine, vastu vidya are to be taught to a woman since she is a

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

home maker.

Samskara Vidhi of **SDS** prescribes thread ceremony even for girls to initiate them into the order of Brahmacharya and to send them to gurukula. Upanayana ritual and Vedarmbha ritual and Samavarthana ritual etc were practiced by women.

4.3 Women empowerment by SDS by establishing Arya Samaj: SDS established Arya Samaj which became a common platform for the people to practice vedic religion. First Arya Samaj was founded in 1932 at Gurgaon in Mumbai. **AS** re-established vidic dharma. Ignorance of the people was dispelled. Social disorders were removed. People are enlightned about the truths existing in vedic texts. Narrowmindedness was given up. **AS** embraced people of all sections of life. Evil practices gradually disappeared in the country. After the demise of **SDS**, his ardent followers carried his mission. People like **Swami Sraddhananda** sacrificed their lives in this noble mission. Teachings of SDS and AS threw light on women rights and equal status. AS became a plat form for women to empower themselves as preachers, priests, debaters, reciters of vedas, vedic scholars etc.

4.4 Women empowerment by establishing Kanya Gurukuals: Followers of **AS** strongly believed in the principles laid down by **SDS**. They started establishing numerous Arya samajas and Gurukuals all over the country. Followers of **SDS** realised the importance of ancient Indian educational system. People changed their minds. They understood the importance and necesscity of the kanya gurukulas. As a result even kanya gurukulas were established. These gurukulas received unflinching support from the society. Girl children were sent to kanya gurukulas. No restriction was imposed in acquiring vedic studies.

SDS framed the guidelines that Kanya gurukulas must be run and managed by women. Girl children must receive instruction from women teachers only. This brought drastic change in women's status and sanskrit educational field. Women had to play multiple roles while running gurukulas. Women could improve managerial skills, administrative skills, teaching skills and other skills. Sanskrit studies enhanced their confidence.

5. Status of women in modern India: Status of women is equalent to that of men in modern India. Just like men, women are adorning the high position as heads of traditional gurukulas. Women preachers are also found in gurukulas teaching vedic studies to girl children. They are enjoying even the previlige of priest hood. Women priests are very common in **AS**. Women are occupying even the places of Brahma, Adhvaryu, Udgata, Hota the four principal priests. They are playing the leading role while performing sacrifices and various sacraments. Vedic references also support the practice of priest hood by women.

अध: पश्यस्व मोपरि सतरां पादकौ हर।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

मा ते कशप्लकौ दृशन् स्त्री हि ब्रह्मा बभूविथ।।(9) ऋ.८.३३.१९

Though other sects and cults still practice conservitism and show gender descrimination towards vedic studies, **AS**, founded by **SDS**, liberated Sanskrit educational field from the clutches of people of orthodox sections, and helped people to educate themselves and finally attain final beatitude.

5.1The role of women in reviving sanskrit educational field: Sanskrit educational field, which once helped women to improve their status, is now reduced to a pitiable state. Sanskrit language is considered as a dead language. Sanskrit education is no more considered as a source of employability. As a result sanskrit language and sanskrit educational field are declining. But still girl children are pursuing their Sanskrit studies without any worry of employability. They are well conversant in Sanskrit language and well- versed in sastraic studies. Kanya gurukulas have become the treasure trove of vedic studies. Women have become the torch bearers of vedic studies and ancient vedic culture. They are propogating sanskrit language and sanskrit studies and rejuvenating sanskrit educational field.

Conclusion: contribution of **SDS** in empowering women in Sanskrit educational field is significant. He preached vedic culture, changed the mind set of rigid people by his writings, provided opportunity for people from all walks of life to practice vedic religion by founding **Arya Samaj**, improved the status of women by eradicating evil practices. Thus **Swami Dayananda Saraswati's** preachings, works, noble deeds like establishing **AS** and **Kanya Gurukulas** empowered women in Sanskrit educational field. Womenfolk are forever indebted to **Swami Dayananda Saraswati** for his valuable contribution.

Magnanimous deeds of the great bring glory to the nation. Hence such noble people are rightly glorified by **Bartruhari** in his metrical composition:

परिवर्तिनि संसारे मृतः को वा न जायते।
स जातु जातः येन याति वंशः समुन्नतिम् । (10)

Abbreviations:

1. **SDS** – Swami Dayananda Saraswati
2. **AS** - Arya Samaj
3. **SP** – Satyartha Prakasha

Referencces:

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

1. Vedic seers, 12th chapter, Rigveda Samhita,
2. Ekadasopanishad, Brihadarnyakopanishad, third chapter, Dr. Satyavrata Siddantalankar, publisher: Vijayakrishna lakhanpal, New Delhi
3. 25th chapter, upanayana Samskar, Vedic Vision
4. 25th chapter, upanayana Samskar, Vedic Vision
5. 3rd Samullasa, Satyarthaprakasha, Swami Dayananda Saraswati
6. 3rd Samullasa, Satyarthaprakasha, Swami Dayananda Saraswati
7. 25th chapter, upanayana Samskar, Vedic Vision
8. Varnasramavishay, RigvedadiBhashyaBhoomika, Swami Dayananda Saraswati
9. ऋ.८.३३.१९, Rigvedasamhita
10. 32 Sl. Neetisataka, Bhartruhari Shatakatrayam

Bibliography:

1. Satyartha Prakasha, Swami Dayananda Saraswati, Vidic Sahitya Bhandar, Hyderabad
2. Rigvedabhashyabhoomika, Swami Dayananda Saraswati, Vidic Sahitya Bhandar, Hyderabad
3. Rigvedabhashyabhoomika, Swami Dayananda Saraswati, Parmanand, Meharchand Lacchaman Das publications, New Delhi
4. Rigvedasamhita, Vedapratishtan, New Delhi,
5. Samskaravidhi, Swami Dayananda Saraswati, Vidic Sahitya Bhandar, Hyderabad
6. Vyaharabhanu, Arsha Sahitya Prachar Trust, Delhi
7. Dayananda Laghu Grantha Samgraha, Arsha Sahitya Prachar Trust, Delhi
8. Bhartruhari Shatakatrayam, Gopinath, Nagpublishers, Delhi
9. Rigvedasamhita, Nagpublisher, Delhi
10. Ekadasopanishad, Dr. Satyavrata Siddantalankar, publisher: Vijayakrishna lakhanpal, New Delhi
11. Vedic Vision, Dr. Satyavrata Siddantalankar, publisher: Vijayakrishna lakhanpal, New Delhi
12. Life history of Swami Dayananda Saraswati, Dayanand Samsthan, New Delhi

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

THE INFLUENCE OF MANUSMRUTI ON SATYARTHA PRAKASHA OF DAYANANDA

Dr. K. Venkateswarlu •

Dharmo viswasya jagatah pratista- veda's well known statement which may be interpreted "Dharma is the sustainer of the whole universe" or that which sustains the whole universe is Dharma.

Dharanath dharma ityahuh dharmo dharayet prajah

Dharma is the sustainer of the world and it is the only force which can hold all the humanity, may all the beings together.

The word smruti is used in a very wider sense to include the Itihasas, puranas and even the works like panini's Astadhyayi. In a restricted sense it is used only to denote the works on dharmasastra.

The works on Dharmasastra, whether they are sutras or smritis, are the products of different and widely separated periods. A few of them are very ancient and were composed centuries before the christian era. Such are the dharma sutras of Gouthama, Apastambha, 'Boudhyayana and the Manusmruti. Manusmruti is the biggest of the smruti with 2684 verses and it occupies a very important place among the smritis. It is very difficult to fix its date and to know who is its author. From the verse at the beginning of this work it is clear that it is composed by some one, probably by Bhrigu, after receiving instruction on Dharma from Manu along with so many other sages. There is also a view that Manusmruti in its present form must be the reduction of some earlier versions. But it has been available in its present form. This manusmruti consists of 12 chapters- as Manu Dharma Sastra.

Rishi Dayanand dedicated his life and youth for the transformation of past into present and restore the Vedic Religion, Vedic Culture and Vedic Age. In order to bring in this cultural restoration, the harbinger of revolution Acharya Dayanand participated in hundreds of discourses and travelled thousands of miles across the country not only he had blown the conch of revolution but created vast quantity of literature commensurate with the veda and Classical literature in order to make them immortal. The literature created by Rishi Dayanand ranges from huge book like the commentary on Vedas to small books like the Aryoddeshya Ratnamala and Go Karunanidhi. Every page written by him is utmost valuable but among all of them the satyartha Prakash represents the most brilliant form of his ideological revolution.

Satyartha prakasha is that immortal creation of Rishi Dayanand Saraswati, which contains the essence of 3000 books studied by him.

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

The Brahmacharya Dharma of satyarthaprakash based on Manusmruti where as for a brahmachari it is essential to follow the yamas- truthfulness, non-violence, devotion, celibacy and abandonment with cleanliness, contentment, meditation, acquisition and dissemination and resignation to the will of God through extreme devotion to him, he should also observe the divine principles laid down by Manusmruti.

The criteria of true religion the Vedas, the smritis, the practice of men good and true, in conformity with Vedas the word of God, and the satisfaction of one's own soul—these undoubtedly are the four criteria of true religion, which enable one to distinguish between Right and wrong.

Vedah smrutih sadachara svasya ca priyamatmanah

Eatatchaturvidham prah saakshat dharmasya laksyananm //manu-2-12//

Kalidasa, in Kumarasambhava, expressed very well the significance of religious dharma.

Religious and criteria of the Religion: who is religious and what is the final criterian of religion? Giving the witness of Manusmruti Maharshi dayanand has said that " it is only those who stand aloof from the headlong pursuit of both wealth and carnal pleasures, that can ever attain a knowledge of true religion. It is the duty of every one, who aspires after this object to determine, what true religion is with the help of the Vedas, for a clear and perfect ascertainment of true religion is not attained fully without the help of the Vedas for a clear and perfect ascertainment of true religion only Vedas are final criteria.

//manu-2-13//

Patience, forgiveness, not indulging in irreligious matters, abandonment of theft, internal and external cleanliness keep the perception on the track, religious knowledge, truthfulness, control over the anger- these are 10 characteristics of religion. .// manu- 6-92//

Varnadharma in view of Dayanand as follows:

There are number of examples found in the History which prove that the Brahman born devoid of virtues and commits inferior deeds is considered as sudra and the person, who commits virtuous deeds like Brahman born in the family of sudra are called dwija. In this connection there is a direct example and Maharshi Jabal, who was from the unknown family but on the basis of his abilities he became Brahman. Like wise viswamitra belonged to kshatriya class and rishi matang belonged to chandal family., became bhrahman according to their virtues, actions and nature . The author of Vajrasuchi Aswaghosha explained in full details on varnadharma system and also its significance.

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

Sudra brahmanatameti-----------//manu-10-65//

While explaining the meaning of this verse swamiji has written as the son of a sudra may attain the rank of a Brahman if he were to possess accomplishments, and as the son of a brahmin sinks from his level, in his character, inclination and manners even so must it be with him who springs from a kshatriya even so with him who is born of a vaisya with the class whose qualifications, accomplishments and character he possess " it means in all the four classes a person should be ranked with the class whose qualification accomplishment, and character he possesses"

The base of the domestic life dwells on the axle of love, affection and sympathy. How should husband and wife behave with each other? In this connection Maharshi Dayanand quotes Manu smritis:

//Manu-2-60//

Means, the family, in which the husband and wife are quite contended with each other, in that family alone all prosperity, fortune and happiness perpetually dwell

and wherever they disagree and squabble there poverty, ill-fortune, misery and conflicts are assuredly permanent.

The duties to be performed by a husband:

Where women are honoured (worshipped), in that family great men are born; but where they are not honoured there all acts are fruitless.//manu-3-56//

Let women, therefore, be always honoured by being given presents of clothes and ornaments, and supplied with good food at festivals, jubilees and the like occasions and there by made happy by those men who are desirous of wealth and prosperity.//manu - 3-359//

The duties of a Vanaprasta dhrama:

Maharshi Dayanand had laid down the duties at the vanaprastha ashram as laid down in the Manusmruti. Let him renounce all the good things of town such as tasty dishes, fine clothes, commit his wife to the care of his sons or take her with him and dwell in a forest.//manu-6-3//

Let him constantly devote himself to studying and teaching, retain a calm mind, a friend to all, conquer his passion, bestow upon others such gifts as knowledge, and be kind to all living beings let him not receive gifts from others thus, should be conduct himself.//manu-6-8//

Let him not be very solicitous for bodily comfort let him be a brahmachari that is abstain from sexual indulgence even if his own wife be with him, sleep on

the ground, have no inordinate love for his dependents and for his belongings and dwell under a tree// manu-6-26//

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

Prohibition of forbidden diet: In the chapter of diet permissible and forbidden the manu smritikar has described about the prohibition of forbidden diet as under:

Lasunam vyanjanamchaiva palandukavakanicha /

Abhakshayani dwijati namamedhyaprabhavanicha// manu- 5-5//

One must not eat such things as garlic, turnip cannabis Indica, Onion and such other things grown in night soil and other kind of refuse. The Dwij or Brahman, kshatriya and even the sudras should not eat food stuffs such as vegetables fruits and roots etc. grown in the impure soil and other kind of refuge. Further, one should not use wine, ganja, cannabis Indica, opium etc., toxicants.

Prohibition of Non-vegetarian diet:

Swamijee was against the use of non-vegetarian diet, the Manu smritikar writes in this connection as under:

Na krutva praninam himsa kamsamutpadyate kvachit

Na ca pranivadha swargyasta smanmamsam vivarjayet//manu-5-48//

Without killing the creatures one cannot get meat and killing creatures is not going to get any one attainment of heaven the meat should altogether be abandoned .

should not eat with the other in same utensil.

There is harm in taking the food with one another in the same utensil because

people differ in their nature and constitutions, etc. from each other. Just as none is eating out of the same dish with a leper is apt to catch disease, like-wise eating with other people is always liable to produce evil results. It can never do any good. Therefore Manu writes:

Nochistam kasyachit dadyannachaiva tathantara /

Na chaivatyasanam kuryannam yochistah kvachit vrajet // manu-2-56//

Let no man give the leftover of his food to another, nor eat out of the same dish with another, nor eat too much, nor after finishing his meal leave his meal without washing his hands and rinsing out his mouth.

Different Indian schools of thoughts:

During the last 10 days in the story of ten chapters of part-I he briefly discussed the importance of human life and means of acheiving the supreme goal of life emancipation or realization of God. Brothers! In this way till now we have discussed about the only adorable one God and his numerous names, the duties of parents towards making a virtuous posterity, child education, the duties of a brahmachari during the period of brahmacharya and teaching of sastras the importance of house hold duties of vanaprasti

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

or sannyasi the duties of a king and public the importance of veda in relation to carrying out these duties and the school of vedic thought regarding creation and dissolution of the world the bondage and emancipation of human beings, and permissible and forbidden diet.

Etat desha prasutasya sakasat agrajanmanah

Swam swam charitram siksheran pruthivyam sarvamanavah //manu -2-20 //

All the people of world learned arts and sciences suitable to them from the learned people born in this country since the beginning of the world till 5000 years ago the Aryas were the sovereign rulers of the whole earth.

References:

1. The code of Manu. By J.Joilly.PhD, Dept of Sanskrit, University of Wurg burg, London-1887.
2. The Osmania Journal of Sanskrit Studies, Dept of Sanskrit,OU., Hyd., Special Issue on socio Political conditions reflected in Dharma Sastra. March, 2006.
3. Vajrasuchi of Aswaghosha.,
4. Kumarasambhava of Kalidasa., Choukambha., Varanasi.

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

SWAMI DAYANANDA SARASWATI's PHILOSOPHY

Dr. P. Venkata Rao,

INTRODUCTION: Swami Dayananda was a great social and religious reformer of modern India. He was born on 12th Feb, 1824 in a small village called Tankara near Morbi in Kathiwar, Gujarat State. His name uring childhood was Mulshankar. His father, Krishan Lal Tiwari, a great devotee of Lord Shiva, was very widely respected.

During his early childhood Mulshankar lost his sister whom he loved very much. Mulshankar took a vow to attain Moksha (deliverance of soul) and conquer death through Yoga. So he applied himself fully to his studies. His parents soon sensed the rising desire in his mind and for diverting his attention from spiritual pursuits they tried to put him into the worldly shackles by getting him married. But Mulshankar left home for ever and later on he became famous as Swami Dayananda Saraswati.

Mulshankar was roaming about here and there for about fifteen years in search of real knowledge, i.e., truth. During this period he practiced Yoga and made an intensive study of Vedic Philosophy. He was restless for long in search of a Guru (teacher). In 1862 he found a real Guru Virajanand at Mathura who made him conscious of his high goals of life. He urged him to fight against untruth and ignorance and advised him to propagate the Vedic religion in place of mythological Hindu religion. Swami Dayananda left his Guru in 1863 and engaged himself for twelve years in propagating the Vedic religion by criticising vehemently the ancient Sanatan Dharm (Hindu religion).

From 1863 to 1875 Swami Dayananda toured in Bengal and met Maharshi Devendranath Tagore and Keshav Chandra Sen the two great leaders of Brahmo Samaj. Swami Dayananda was greatly benefited by meetings these two great men. But these three personalities agreed to differ. However, Keshav Chandra advised him to address public meetings in Hindi-the language of the people, instead of Sanskrit. Swami Dayananda accepted this advise and began to propagate his views in Hindi. This brought him closer to the people who surrounded him wherever he went. By his preachings Swami Dayananda created many enemies for himself amongst the protagonists of Sanatan Dharma (hindu religion). So naturally he became an eyesore to many of them. Swami Dayananda used to address several meetings in a day. He won the hearts of the people wherever he went. He defeated a number of adversaries in academic, theological and philosophical discussions. Swami Dayananda established his Arya Samaj, in Bombay in the year 1875, which stood for the following basic principles:

THE BASIC TENETS OF ARYA SAMAJ

1. God is the fountainhead of all truth and things in the world.
2. God is all powerful. He is eternal. He represents justice and compassion. He is omnipresent, creator and protector of everything. One should worship him only.
3. Veda is the book of all knowledge. To study it is a sacred duty of every Arya.

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

4. One should always be prepared to accept the truth and reject the untruth.
5. Each work should be done after pondering over the real and unreal
6. Utmost efforts should be made for the physical, mental spiritual development of everyone.
7. One should behave with others with affection within the limits of righteousness.
8. One should develop knowledge and shun ignorance.
9. One should not be satisfied with his own progress only. In fact, others progress should be considered as one's own progress.
10. Everyone should be made free to do all that is necessary for social welfare.

The above ideals as propounded by Swami Dayananda are in consonance with the Vedic religion. He asserted that the Vedas still have those grains of truth which are not yet available to the modern world. On this assertion, Sri Aurobindo has remarked that "Dayananda has made no exaggeration. In fact, the depth of Vedic knowledge goes still deeper".

Swami Dayananda made an intensive study of Hindu religion and the four Vedas along with other religions of the world. He criticised the blind belief of all religions. So naturally he made many enemies belonging to various religions in the country. Unfortunately, protagonists of other religions could not understand that Swami Dayananda was not a reformer of Hindu religion only. In fact, he wanted to root out all evil practices from all religions. However, he never wanted that his followers should accept his ideas and theories blindly.

Swami Dayananda rightly thought that the main cause of miseries of the Indian people was the lack of unity among them. So he wanted to bring a harmony in the religious, social and national spheres in the country. This was one of the aims of his life. He wanted to establish Vedic religion in the country. In this establishment alone he saw a ray of unity. He dedicated his whole life towards the realization of this sacred goal.

SWAMI DAYANANDA'S VEDIC PHILOSOPHY

To Swami Dayananda, the four Vedas were the words of God. So to him they are the basis of good behaviour. For showing good behavior he advised people to study Vedas. It is for this purpose that he wrote Satyarth Prakash (i.e., Light on Meaning of Truth). He speaks of four measures for testing the validity of any good behaviour. They are 1. Vedas, 2. Manusmriti, 3. The examples of great men, and 4. Our consciousness of truth which may propel us to behave properly. Swami Dayananda does not want to limit the study of Vedas only to a few persons of a particular caste or creed. He thought that the study of Vedas was necessary for the general public. He has written in his Satyartha Prakash that every one should study Vedas. Just god has made earth, water, air, fire, sun and moon for all. Similarly, he has made Vedas also for all.

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

"Swami Dayananda believed that the whole universe was conducted by God. God is a symbol of Being (Sat), Awareness knowledge (Chit) and Bliss (Anand). He is all powerful and eternal. He gives birth to all souls according to their attributes.

Swami Dayananda regarded soul as immortal and eternal. He thinks that soul cannot be separated from God. Soul has no existence of its own. God is the master (Niyanta) of the whole universe. Nature (Prakriti) is the principal causative factor of universe (Brahmand). Swami Dayananda considers nature as eternal. The world is created by God through His creative power. Due to ignorance the soul is shackled in the chain of birth and death. Because of this ignorance an individual is not able to follow the path of truth and righteousness. It is because of ignorance that he worships various idols in place of God. Moksha implies freedom from miseries and troubles. The experience of bliss through God is to enjoy the pleasure of Heaven. Heaven and Hell are on this earth. Thus they are not separate from this world.

Swami Dayananda defines religion in a very simple and practical manner. To him religion is nothing but to maintain a coordination between Manasa, Vacha and Karmana, I.e., mind, speech and action towards doing what is righteous.

Swami Dayananda is of the view that one can obtain Moksha (deliverance of his soul) through perfect devotion to God, righteous conduct, acquiring true knowledge, observing celibacy and company of great, wise and learned persons.

Swami Dayananda believes in the sixteen sacred ceremonies (Samskars) in a man's life, the performance of which are necessary for one's physical, mental and spiritual development. So everyone has to undergo these sixteen Sanskars since birth to death. Swami Dayananda opines that nothing should be offered to the dead, i.e., it is not necessary to perform Shraddha ceremony in a material form to the dead.

Swami Dayananda believes that by following the twelve Yamas one can successfully overcome the misery of ocean. These twelve Yamas are :-

1. Ahimsa-not giving pain to anyone.
2. Satya – the practice of truth.
3. Asteya-non- stealing any one's property.
4. Asang-non-attachment.
5. Hri-modesty.
6. Asanchaya-non-collection for future.
7. Astika-faith in religion
8. Brahmacharya-abstinence.
9. Maun-silence.
10. Sthairya-steadiness.
11. Kshama-forgiveness.

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

12. Abhaya-fearlessness.

Swami Dayananda contributed immensely to the spread of Vedic philosophy. However it may be noted that he was not its father, as the same has been eternal. He made the Vedic knowledge available to the common man. He propounded this knowledge on the basis of his convictions and interpretations. He wanted to reconstruct education on the basis of Vedic knowledge in order that India might regain the glory of its ancestors. He stood for Gurukul system of education in place of the current educational system.

SWAMI DAYANANDA'S EDUCATIONAL PHILOSOPHY

Swami Dayananda wanted to use education for each type of social reform. He has given important suggestions for transforming education in the Vedic ideals. He considered religious and moral education, good conduct, personal cleanliness, observance of celibacy, protection of health and study of Vedas very necessary for the Indian system of education. He has recommended the use of mother tongue as the medium of education. He considered the provincial governments as fitting agencies for managing education at all levels. He has emphasized the necessity of establishing individual institutions in a natural environment away from disturbances arising from human habitations.

PARENTS ARE THE FIRST TEACHERS

Swami Dayananda thinks that education of a child starts from his very fertilization in the mother's womb. He thinks that the mother's character influences the child in the womb. Needless to say that the development of the child starts from his being in the mother's womb and not only after birth. So Swami Dayananda advises all to take care of the expectant mothers. Swami Dayananda thinks that the mother is the first teacher.

THE CHILD IN THE SCHOOL

Swami Dayananda wants that the child should be sent to school when he attains the age of eight years. In the school there should be able teachers to teach and guide his conduct. As long as the child is in the school, he should abstain from the following eight types of actions with members of the opposite sex:-

1. Indulging in sexual thoughts
2. Closely conversing with them.
3. Engaging in any games with them.
4. Having lustful eyes on them.
5. Being in their company
6. Reading or talking about sexual topics.
7. Kissing them

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

It is the teacher's duty to keep the student away from such things. The dress of the student and teacher should be according to the social norm. both the student and teacher should be under strict discipline with the sole purpose of acquiring knowledge. Both should follow the ideas of simple living and high thinking.

THE PRINCIPLE OF PHYSICAL AND MENTAL CONTROL

Swami Dayananda wants that the student should lead a disciplined life and should be able to exercise perfect control over his body and mind. This is necessary for his ultimate success in life. Swami Dayananda recommends practice in Yoga for mental discipline.

SCHEME OF STUDIES

Swami Dayananda prescribes the following nine schemes of studies for students.

1. Leaning of alphabets as given by Panini.
2. Learning of Sanskrit Grammer after picking up the correct pronunciation.
3. The study of Vedic vocabulary and philology
4. The study of Prosody (Pingal Shastra) for understanding of rules governing poetry
5. The study of Manusmriti, Ramayana, Vidurniti and Mahabharat etc.,
6. The study of six Shastras or six systems of philosophy.
7. The study of the four Vedas with their four Brahmanas.
8. Learning of sub-vedas (Upvedas) which are four, namely Ayurveda (medical sciences), Dhanurveda (the science of Government), Gandharva Veda (the science of music) and Artha Veda(the science of practice of mechanical arts).
9. The study of astrology including mathematics, geography, astronomy. It may be noted that Swami Dayananda is against the use of astrology which is a fraud and misguides the common man.

The above subjects of study should be completed by a student within a course of twenty of twenty-one years. All the subjects should be studied in their theories and practice.

THE CRITERIA FOR TESTING KNOWLEDGE

Swami Dayananda has prescribed the following five criteria for testing knowledge:-

1. The knowledge should be tested strictly according to that which is found in Veda and nature of God.
2. The laws of nature: that which is consonance with these are right and the rest are wrong.
3. The practices of pious and learned men should be the measuring rod.
4. One's own conviction and inner conscience.

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

5. Eight evidences (Pramanas), namely, 1. Direct cognizance, 2. Inference, 3. Analogy, 4. Testimony, 5. History, 6. Deduction, 7. Possibility, 8. Non-existence or negation.

If a student acquires knowledge keeping in view the above five criteria, his studies will be accurate and permanent.

SWAMI DAYANANDA ON WOMEN EDUCATION

Swami Dayananda on the authority of Vedas, has urged people to give formal education to women also. He believed that both men and women were entitled for education. Giving illustrations from Atharvaveda, he says that girls should also observe Brahmacharya (celibacy) during their education period in the Gurukul. He said that girls should be educated like boys for performing all duties pertaining to mundane affairs. Brahman and Kshatriya girls may acquire all types of education, Vaishya girls should be principally educated in the principles of business and practical arts and Shudra girls may be given education in the act of cooking and doing other types of service for others. Swami Dayananda makes no distinction in the types of education for boys and girls. However, he has recommended the teaching of nursing children and domestic arts particularly to girls in order that they may be good householders (Grihmis), Swami Dayananda has very strongly advocated education for girls. He believed that a family, society and nation cannot be happy and prosperous unless women are also given education.

SWAMI DAYANANDA ON CO-EDUCATION

Swami Dayananda has been against co-education. Since he has advocated the practice of brahmacharya (celibacy) both for boys and girls, he thought that this was not possible, if boys and girls receive education together in the same school. So he has recommended that the schools for girls should be at least 6 km away from the boy's school. He wanted only women teachers for girls schools. The office workers and peons in girls school should also be women. A girl aged five years or above should not enter a school for boys. Similarly a boy aged five years or above must not enter a girls school. Many people have criticized Swami Dayananda on his views on co-education.

CONCLUSION :

One of the great personalities of India. He proved his brilliance at the age of 14, by learning vedangas and Panini's Grammer.

By watching a rat crawling in the idol of Shiva, Mulshankar decided to oppose idol-worship. His parents sensed his inner vow and decided to bring him into the bondage of marriage, But one night Mulshankar left home in search of a Guru and he found one in Virajanand at Mathura in 1862. Virajanand taught him and inspired him to propagate the Vedic ideals among the Indian people. He met Maharshi Devendranath Tagore and Keshav Chandra sen, the leaders of Brahma Samaj. These three leaders did not Agree, but Keshab Chandra Sen advised Swami Dayanand to address public meetings in Hindi, the language of the people. Dayananda accepted this advice. His fame spread

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

throughout Northern India. Dayananda established his Arya Samaj in 1875, in Bombay, with a view to propagate the Vedic philosophy.

REFERENCES :

1. Dayananda, The man and his worth, pp 18-19
2. Satya prakash :- A critical study of philosophy of Dayananda Vedic pustakalaya Ajmer. 1938.
3. Bawa Chhajju Singh :- The life and Teaching of Swami Dayananda Saraswati, Lahore 1923.
4. Chamupati :- The Aryan Ideal of, Kangari Gurukul press: 1934.
5. Lajpat Raj : - The Arya Samaj London, 1915.

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

महर्षिदयानन्दकृतवेदभाष्यवैशिष्ट्य

नाम – स्वामिब्रह्मानन्दसरस्वती

प्रत्येक प्राणी मृत्यु आदि दुःख से मुक्त होना चाहता है, और अमृत अर्थात् मोक्ष से सदा युक्त रहना चाहता है। वेद ने इस को कहा कि "मृत्योर्मुक्षीयमाऽमृतात्" ।। यजुः ३/६० हे परमेश्वर! मैं मृत्यु से छूट जाऊँ अमृत = मोक्ष से नहि। मोक्ष सुख केवल परमात्मा में है क्योंकि वह आनन्द स्वरुप है। यह हमें वेद से ज्ञात होता है। **यो भूतश्च भव्यश्च सर्वं यश्चाधितिष्ठति। स्वर्यस्य च केवलं तस्मै ज्येष्ठाय ब्रह्मणे नमः।।** अथर्व।। १०/८/१।। जो भूत भविष्यत् वर्तमान कालों में रहने वाले समस्त संसार का स्वामी है। जिसका स्वरुप केवल आनन्द है। उस श्रेष्ठ महान् ब्रह्म की हम भक्ति करते हैं। **न ऋते त्वदमृता मादयन्ते**।।ऋग्।।७/११/१।।मुक्तात्मा परमात्मा के आनन्द के विना मोक्ष में आनन्दित नहीं होते।। ये दोनों प्रयोजन वेदों को प्राप्त करने से सिद्ध हो सकते हैं। अन्यथा नहीं। यह विज्ञान हमे वेदों से प्राप्त होता है।।

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधिविश्वे निषेदुः।
यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते।। ऋग्. १/१६४/३९।।

जिस व्यापक अविनाशी सर्वोत्कृष्ट परमेश्वर में सब विद्वान् और पृथिवी सूर्य आदि सब लोक स्थित हैं कि जिसमें सब वेदों का मुख्य तात्पर्य है, उस परब्रह्म को जो नहीं जानता वह ऋग्वेदादि से क्या कुछ सुख को प्राप्त हो सकता है? नहीं नहीं किन्तु जो वेदों को पढके धर्मात्मा योगी होकर उस ब्रह्म को जानते हैं वे सब परमेश्वर में स्थित होके मुक्तिरूपी परमानन्द को प्राप्त होते हैं। सत्यार्थप्रकाश ३ समुल्लास में कहाँ है कि वेदों की प्रवृत्ति मानवों को परमेश्वर की प्राप्ति कराने के लिये हुई है। वेदों का लक्ष्य परमेश्वर को प्राप्त कराना है।

सर्वे वेदा यत् पदमामनन्ति तपांसि सर्वाणि च यद्वदन्ति
यदिच्छन्तो ब्रह्मचर्यं चरन्ति तत्ते पदं सङ्ग्रहेण ब्रवीम्योमित्येत्।। कठोप. १/२/१५।।

सब वेद धर्मानुष्ठानरूपतपश्चरण जिसका कथन और मान्य करते और जिसकी प्राप्ति की इच्छा करके ब्रह्मचर्याश्रम करते हैं उसका नाम ओम् है। तैत्तिरीय ब्राह्मण।। ३/१२/९/७।। में इस विषय में एक मन्त्र हैं। उस के एक चरण को यहां अर्थ सहित प्रस्तुत करता हूँ "नाऽवेद विन्मनुते तं बृहन्तमिति"। यो मनुष्यो वेदार्थान्न वेत्ति स नैव तं बृहन्तं = परमेश्वरं धर्मं विद्यासमूहं वा वेत्तुमर्हति। कुतः सर्वासां विद्यानां वेद एवाधिकरणमस्ति अतः। नहि तमविज्ञाय कस्य चित् सत्यविद्या–प्राप्तिर्भवितुमर्हति।2

यद्यत् किंचिद् भूगोलमध्ये पुस्तकान्तरेषु हृदयान्तरेषु वा सत्यविद्या विज्ञानमभूत् भवति भविष्यन्ति च, तत् सर्वं वेदादेवप्रसृतमिति विज्ञेयम्। कुतः यद्यद्यथार्थं विज्ञानं तत्तदीश्वरेण वेदेष्वधिकृतमस्ति। तद्द्वारैवाऽन्यत्र कुत्रचित्सत्यप्रकाशो भवितुं योग्यः। अतो वेदार्थविज्ञानाय सर्वैर्मनुष्यैः प्रयन्तोऽनुष्ठेय इति।।। **ऋषिदयानन्द, ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका।।**

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

जो मनुष्य वेदार्थ को नहीं जानता वह उस महान् परमेश्वर , धर्म और विद्यासमूह को नहीं जान सकता। क्योंकि वेद ही सब विद्याओं का आधार है। उस को न जानकर किसी को सत्यविद्याप्राप्ति नहीं हो सकती। जो जो भूगोल में पुस्तकों में हृदयों में सत्यविद्या विज्ञान हुआ होता है और होगा वह सारा वेद से ही व्याप्त हुआ ऐसा जानना चाहिये। क्योंकि जो जो यथार्थ विज्ञान है उस उस को ईश्वर ने वेदों में निहित किया है। उसके द्वारा ही कहीं सत्य का प्रकाश हो सकता है। इसलिये वेदार्थ विज्ञान के लिये सभी मनुष्यों को प्रयत्न करना चाहिये।

अपौरुषेय ईश्वरीय ज्ञान वेदों के आविर्भाव के पश्चात् सर्वप्रथम पौरुषेयग्रन्थ महर्षि मनुप्रोक्त मनुस्मृति है। मनुस्मृति में वेदों के विषय में बहुत कुछ लिखा है। उनमें से केवल दो श्लोक अर्थ सहित नीचे दिये जाते है।

चातुर्वर्ण्यं त्रयो लोकाश्चत्वारश्चाश्रमाः पृथक्।

भूतं भव्यं भविष्यञ्च सर्वं वेदात्प्रसिद्ध्यति।। मनु. १२/९७।।

ब्राह्मणादि चारवर्णों की व्यवस्था , पृथिवी, अन्तरिक्ष एवं द्युलोक का ज्ञान ब्रह्मचर्यादि चार आश्रम, भूतभविष्यद्वर्तमान तीन कालों के लिये आवश्यक विद्या ये सब वेद से सिद्ध होते हैं।

सेनापत्यं च राज्यं च दण्डनेतृत्वमेव च।

सर्वलोकाधिपत्यं च वेदशास्त्रविदर्हति।। १२/१००।।

सेनापतिपद राज्यव्यवस्था दण्डविधान सम्पूर्णलोगों पर आधिपत्य वेदशास्त्रज्ञ ही कर सकता है अर्थात् वेदों मे ये सारी विद्यायें है। अतः वेद समस्त विद्याओं का भण्डार है। महर्षि वेदव्यास की यह मान्यता है कि समस्त वेदवाक्यों में ब्रह्म प्रतिपादित है।

तत्तु समन्वयात्।। वेदान्तदर्शन१/१/४।। इस महर्षि दयानन्दकृत अर्थ :-तदेव ब्रह्म सर्वत्र वेदवाक्येषु समन्वितं प्रतिपादितमस्ति। क्वचित् साक्षात् क्वचित् परम्परा च। अतः परमोऽर्थो वेदानां ब्रह्मैवास्ति। वह ही ब्रह्म सर्वत्र वेदवाक्यों मे समन्वित अर्थात् प्रतिपादित है, कहीं साक्षात् कहीं परम्परा से। इसलिये वेदों का मुख्यार्थ ब्रह्म ही है। वेदों के विषय में आचार्य शङ्कर की मान्यता यहां दी जाती है। महतः ऋग्वेदादेः शास्त्रस्यानेकविद्यास्थानोपबृंहितस्य प्रदीपवत् सर्वार्थावद्योतिनः सर्वज्ञकल्पस्य योनिः कारणं ब्रह्म। न ही दृशस्य शास्त्रस्य ऋग्वेदादिलक्षणस्य सर्वज्ञगुणान्वितस्य सर्वज्ञादन्यतः संभवोऽस्ति। वेदान्त. १/१/३।।

अर्थ :- महान् ऋग्वेदादिशास्त्र अनेक विद्याओं के स्थानों से परिवर्द्धित है। प्रदीप के समान सब उपयुक्त अर्थों के प्रकाशक है अतः सर्वज्ञकल्प है। उसका कारण सर्वज्ञ ब्रह्म हैं। क्योंकि इस प्रकार के महत्त्वयुक्तसर्वज्ञ के गुण सर्वज्ञतायुक्त ऋग्वेदादिलक्षणवाले शास्त्र का सर्वज्ञ से भिन्न अन्य से संभव नहीं हैं। महर्षिदयानन्द सरस्वती वेदों में समस्त विद्याओं को मानते हैं।

१-सर्वासां विद्यानां वेद एवाधिकरणमस्ति।। ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका पठनपाठनविषय।

वेद ही सब विद्याओं का आधार हैं।

२-वेद सब सत्य विद्याओं का पुस्तक है। आर्य समाज का तृतीय नियम।

३-वेदेषु सर्वा विद्याः सन्त्याहोस्विन्नेति ? अत्रोच्यते- सर्वाः सन्ति मूलोद्देशतः।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ऋग्वेदादि भाष्यभूमिका ब्रह्मविद्याविषयः

वेदों में सब विद्याएं हैं वा नहीं। बीजरूप में सब हैं। महर्षि दयानन्द सरस्वती महर्षि वेद व्यास के मन्तव्य को स्वीकार करते हुवे ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका प्रतिज्ञा विषय में लिखते हैं कि "**नैवेश्वरस्य एकस्मिन्नपि मन्त्रार्थेऽत्यन्तं त्यागो भवति। कुतः ? निमित्तकारणस्येश्वरस्यास्मिन् कार्ये जगति सर्वाङ्गव्यापित्वात्।** एक मन्त्रार्थ में भी ईश्वर का अत्यन्त त्याग नहीं होता क्यों कि निमित्त कारण ईश्वर का इस कार्यजगत् में सर्वत्र व्याप्त होने से।।

चत्वारो वेद विषयाः सन्ति विज्ञान कर्म उपासना ज्ञानकाण्डभेदात्। तत्रादिमो विज्ञानविषयोहि सर्वेभ्यो मुख्योऽस्ति। तस्य परमेश्वरादारभ्य तृणपर्यन्तपदार्थेषु साक्षात् बोधान्वयत्वात् तत्रापि ईश्वरानुभवो मुख्योस्ति। कुतः अत्रैव सर्वेषां वेदानां तात्पर्यमस्ति ईश्वरस्य खलु सर्वेभ्यः पदार्थेभ्यः प्रधानत्वात्।

अर्थ :- वेदों में चार विषय हैं। १-विज्ञान २-कर्म ३-उपासना ४-ज्ञानकाण्ड। उनमें से प्रथम विज्ञान विषय हैं। क्योंकि यह सब से मुख्य है। उसका परमेश्वर से लेकर तृणपर्यन्त पदार्थों का साक्षाद् बोध होने से। . . . . . उसमें भी ईश्वर का अनुभव मुख्य है। क्योंकि इसी में सब वेद वाक्यों का तात्पर्य है। ईश्वर सब पदार्थों से प्रधान होने से। "ऋ. भा. भू. वेदविषयविचारः।

इन उद्धरणों से स्पष्ट होता है कि परमेश्वर से लेकर तृणपर्यन्त समस्तपदार्थों का ज्ञान साक्षात् वेद से होता है। यहाँ यह ध्यातव्य हैं कि वेदों का कर्मकाण्ड में विनियोग होने पर कर्मकाण्ड के माध्यम से होता हैं ऐसा नहीं अपितु वेदों के अध्ययन से ही साक्षात् ज्ञान होता है। सायण आदि आचार्यों का मन्तव्य इन से भिन्न है। उन की मान्यता दी जाती हैं।

१-वेदाङ्गों को अपरा विद्या प्रतिपादित करते हुये आचार्य सायण लिखते है कि **तत्रापरा ऋग्वेदो, यजुर्वेदः, सामवेदोऽथर्ववेदः, शिक्षा, कल्पो, व्याकरणं, निरुक्तं, छन्दो ज्योतिषमिति। साध्नभूतधर्मज्ञानहेतुत्वात् षडङ्गसहितानां कर्मकाण्डानामपरविद्यात्वम् परमपुरुषार्थभूत ब्रह्मज्ञान हेतुत्वाद् उपनिषदां पराविद्यात्वम्।**

अर्थ :- उनमें से ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद , अथर्ववेद, शिक्षा, कल्प, व्याकरण, निरुक्त, छन्द ज्योतिष् अपरा विद्या हैं। साधनभूत धर्म (यज्ञ) के ज्ञान के हेतु होने से ६ अङ्गों सहित कर्मकाण्डों (यज्ञप्रतिपादकों) को अपरा कहा जाता है। परम पुरुषार्थभूत ब्रह्मज्ञान के हतु होने से उपनिषदों को पराविद्या कहा जाता हैं। ऋग्भाष्यभूमिका।

यहां यह ध्यातव्य है कि ऋगादि चार वेद और उनके शिक्षा आदि षडङ्ग यज्ञरुप धर्म का ज्ञान कराते है अतः कर्मकाण्ड है अर्थात् यज्ञ को कहते हैं। इस से यह विदित होता हैं कि वेद अग्निहोत्रादि अश्वमेधपर्यन्त कर्मों का प्रतिपादन करते हैं। इन का विनियोग यज्ञगत विभिन्न कर्मों में होता हैं। वेदों का इससे भिन्न कोई प्रयोजन नहीं है। आचार्य सायण का यह मन्तव्य वेद विरुद्ध हैं। क्योंकि **यस्तन्न वेद किं ऋचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते।। ऋग्वेद १/१६४/३९।।**

यह वेद मन्त्र कहता हैं कि परमेश्वर को जानने के लिये वेद है। वेद पढकर भी जो परमेश्वर को नहीं जानता हैं वह वेदों से कुछ भी प्रयोजन सिद्ध नहीं कर सकता है। जो जानते हैं वे परमेश्वर में मग्न रहते हैं। इसलिये उन्हीं

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

का वेद पढना सार्थक है। मुण्डकोपनिषद् की व्याख्या करते हुवे आचार्य सायण ने चारों वेदों को अपरा विद्या कहा है। महर्षि दयानन्द ठीक इसके विरुद्ध वेदों में परा अपरा दोनों प्रकार की विद्याओं को मानते है। वे लिखते हैं कि **"वेदेषु द्वे विद्ये वर्तेते " अपरा पराचेति। तत्र यथा पृथिवी तृणमारभ्य प्रकृतिपर्यन्तानां पदार्थानां ज्ञानेन यथावदुपकारग्रहणं क्रियते सा अपरोच्यते। यथा चादृश्यादिगुणयुक्तं सर्वशक्तिमद् ब्रह्म विज्ञायते सा पराऽर्थादपरायाः सकाशादुत्कृष्टास्तीति वेद्यम्।।** ऋ. भा. भू. वेदविषयः।।

अर्थ :—वेदों में दो विद्याएँ है। १ अपरा २ परा उनमें से जिससे पृथिवी तृणसे लेकर प्रकृतिपर्यन्त पदार्थों के ज्ञान के द्वारा यथावद् उपकार लिया जाता है वह अपरा है और जिससे अदृश्य आदि गुणयुक्त सर्वशक्तिमान् ब्रह्म जाना जाता हैं वह परा अर्थात् अपरा से उत्कृष्ट है ऐसा जानना चाहिए।। ब्रह्म के स्वरूप को बतलाने वाले मन्त्र वेदों में बहुत है कहीं मन्त्र हैं और कहीं सूक्तों के सूक्त है। आचार्य सायण के आनुसार वेद यज्ञ यागों में पढने मात्र के लिये हैं **"वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः"** वेद यज्ञों में पढने के लिये प्रवृत्त हैं तो उनका अर्थ हो वा न हो। यदि हो तो उसको जानना न जानना दोनों समान हैं। सायणादि आचार्यों के अनुसार कर्मकाण्ड नाम से व्यवहृत होने वाला क्रियाकलाप द्रव्यमय यज्ञ ही हैं। यदि कर्मकांण्ड का अर्थ द्रव्यमय यज्ञ याग हैं तो यह अर्थ व्यर्थ हैं। क्योंकि यज्ञ के कई अर्थ हैं। १ परमेश्वर २ परमेश्वर का बनाया हुआ सारा सृष्टि वा जगत् अथवा विश्व आदि।

१ तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत।। ऋग्. १०/९०/९।।

अर्थ :— उस सच्चिदानन्द सर्व पूज्य परमेश्वर से ऋग्वेद, सामवेद, अथर्ववेद, यजुर्वेद उत्पन्न हुवे। इस मन्त्र में यज्ञ शब्द परमेश्वर वाचक हैं। अब जगद् वाचक यज्ञ शब्द को प्रस्तुत करता हूँ।

२ यो यज्ञो विश्वतस्तन्तुभिस्तत एक शतं देवकर्मेभिरायतः।

इमे वयन्ति पितरो य आययुः प्रवयापवयेत्यासते तते।। ऋग्।।१०/१३०/१।।

जो विश्वसर्गरूप यज्ञ चारों ओर से विस्तार के कारणों के द्वारा विस्तृत किया जाता हैं। १०१ देव कर्मों= दैवी पदार्थों की गति विधियों से प्रवर्द्धित होता हैं। उसे ये पालक शक्तियाँ जो इस में व्याप्त है। वस्त्र की भान्ति बुनती है। ऊपर बुनो और नीचे को बुनो ऐसी प्रेरणा करती हैं। इस जगत रूपी यज्ञपट के विस्तृत रुप से तन जाने पर इस प्रकार इस में स्थित और कार्यरत होती हैं। इस सूक्त का छठा मन्त्र हैं कि—

३ चाक्लृप्रे तेन ऋषयो मनुष्या यज्ञे जाते पितरो नः पुराणे।

पश्यन् मन्ये मनसा चक्षुसा तान् य इमं यज्ञमजनयन्त।। पूर्वो।। ६।।

सृष्टि सम्बन्धी इस पुराने यज्ञ के वितत होने पर उसके द्वारा ऋषि मनुष्य और उनमें हमारे माता—पिता आदि उत्पन्न किये जाते हैं उन को मैं (सृष्टि विद्या का ज्ञाता) (अन्वेषण प्रधान मन से) जानते हुवे विचारता हूँ।। इस प्रकार सूक्तगत मन्त्रों में विद्यमान यज्ञ शब्द संसार को बतला रहा हैं। यहाँ यज्ञ शब्द से ईश्वरीय सृष्टि रूप यज्ञ ही अभिप्रेत है। द्रव्यमय यज्ञ नहीं। इस लिये आचार्य सायणादि का सर्व विद्यामय वेदों को द्रव्यमययज्ञपरक मानना वेद विरूद्ध है। वेदों को यज्ञ में पाठ मात्र के लिये मानने के कारण सायणादि के वेदार्थ असङ्गत , असम्बद्ध, अव्यवहार्य, व्यर्थ हो गये हैं। इस का परिणाम यह हुवा कि पाश्चात्यों को वेद गडरियों के गीत बच्चों के बिलबिलाहट कहने का

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

अवकाश मिल गया। यज्ञ का एक अर्थ वेदोक्त श्रौत यज्ञ है। यह ईश्वरीय सृष्टि को जानने के लिये प्रतीक मात्र है। यह वेद से ज्ञात होता है। अथर्व वेद में दो मन्त्र है। उन को अर्थ सहित उद्धृत करते है।

"एतस्मात् वा ओदनात् त्रयस्त्रिंशतं लोकान् निरमिमीत प्रजापतिः।

तेषां प्रज्ञानाय यज्ञमसृजत।। अथर्व।। ११/३/५२, ५३।।

प्रजापति ने इस ओदन से तेंतीस लोकों कों रचा। उन के उत्तम रीति से ज्ञान करने के लिये यज्ञ को रचा। कर्मकाण्ड मे गवामयन सहस्रसंवत्सरेष्टि आदि याग है। वे सृष्टिगत विभिन्न अंशो का स्पष्टी करण मात्र है। गवामयन सूर्यकिरणों का उत्तर दक्षिण गोलों में जाने कि विद्या का ज्ञानमात्र है। सहस्रसंवत्सरेष्टि एक ब्राह्मदिन के एक सहस्र चतुर्युगों का व्याख्यानमात्र है। सायणादि आचार्यों के द्वारा वेद यज्ञ याग का प्रतिपादक कर्मकाण्ड ग्रन्थ लिखा गया। यह मान्यता वेदादि शास्त्रों के विरुद्ध है यह प्रमाणों के द्वारा सिद्ध हो गया अतः ज्योतिष को यज्ञकाल बतलाने वाला मानना निराधार होने से निरस्त हो गया। वास्तव में ज्योतिष भूगोल खगोल विद्या है। वेद ज्योतिर्विद्या भण्डार है। वेद सर्वविद्यामय ग्रन्थ है यह अनेक प्रमाणों से सिद्ध है। वेदों को कर्मकाण्डमात्र मानने से किस प्रकार विद्या विज्ञान से मानव समाज वञ्चित रहा इसका कुछ अभास मिलेगा। यजुर्वेद में एक मन्त्र आता है। उसको नीचे दिया जाता हैं।

आयं गौ पृश्निरनुमीदसदन् मातरं पुरः। पितरं च प्रयन्त्स्वः।। यजु. ३/६।।

अर्थ:- यह गोल रूपी पृथिवी पालन करने वाले सूर्य लोक के आगे आगे चलती है वा अपने कारण रुपी जलों के साथ सह वर्तमान अच्छे प्रकार चलती हुई अन्तरिक्ष अर्थात् आकाश में चारों तरफ घूमती हैं। मन्त्र में विद्यमान गौः शब्द का अर्थ उव्वट, महीधर आदि आचार्य अग्नि करते हैं। जबकि निरुक्तकार यास्काचार्य पृथिवी करते हैं। गौः शब्द आचार्य यास्क ने निघण्टु में पृथिवी नामों में पढा है। वेदों को कर्मकाण्ड के ग्रन्थ मानने से उव्वट आदि आचार्यों की बुद्धि पक्षपात युक्त हुई। सायणाचार्य ने भी तैत्तिरीय संहिता में गौ का अर्थ आहवनीय अग्नि ही किया है। इस मन्त्र मे ज्योतिष सम्बन्धी विज्ञान छिपा है। वह गौ का अर्थ अग्निमान से तिरोहित हुआ। वह विज्ञान भी अन्तर्हित हो गया। ऋग्वेदभाष्य (१०/१८९/१) में आचार्य सायण ने इस मन्त्र से युक्त सूक्त का विनियोग **"अविवाक्येऽहनि मानस ग्रह एतत् सूक्तं शंसनीयम्"** लिखा है। अविवाक्याह मे मानस ग्रह में तीन मन्त्रों वाला यह सूक्त शंसनीय है। एक प्रकार से देखा जाये तो इस विनियोग से मन्त्र का अर्थ ही व्यर्थ हो गया। यह ध्यातव्य है कि आचार्य सायण ऋग्वेद में आये आयं गौः मन्त्र में आये गौः शब्द का अर्थ सूर्य वा आत्मा किया है। आयं गौः मन्त्र में विद्यमान गौः शब्द का अर्थ पृथिवी है। इस मन्त्र में गंभीरता से विचारने योग्य चार शब्द है। *१ गौः २ अनुमीत् ३ असदत् ४ प्रयन्।* ये ४ शब्द गत्यर्थक है। प्रयन का अर्थ है अपनी प्रदक्षिणा करने वाली पृथिवी। अक्रमीत् का अर्थ आगे जा रही है। अर्थात् सूर्य के चारों ओर घूम रहीं हैं। गत्यर्थक गौ शब्द इससे भिन्न एक अन्य अर्थ को कहता हैं। वह अर्थ है अक्ष भ्रमण अर्थात् वह भूमध्यरेखा से सदा कोण को बनाती हुई गमन कर रही है असदत् का अर्थ है जल को साथ में ली हुई है।

इस मन्त्र मे विद्यमान शब्द एक गंभीर विज्ञान को अपनें में लिये हुवे है। यह भूगोल खगोल सम्बन्धी अति सूक्ष्म विज्ञान है। यहाँ गौ का अर्थ आहवनीय अग्नि नहीं है। वेदाङ्ग ज्योतिष को यज्ञ के लिये काल को बतलाने

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

वाला शास्त्र (यज्ञकालार्थसिद्धये) मानने के कारण ये आचार्य इस सूक्ष्म विज्ञान से वञ्चित हुवे और अन्यों को वञ्चित किया। ऐसी निराधार मान्यता को स्वीकार करने वाला इस विज्ञान से वञ्चित रहेगा।

यजुर्वेद (२२/२८) में एक मन्त्र है। वह "नक्षत्रेभ्यः स्वाहा नक्षत्रियेभ्यः स्वाहा. . . . . है। नक्षत्र के कई अर्थ है। नक्षत्र का एक अर्थ सूर्य तारका है। वेदभाष्यकारों ने नक्षत्र नक्षत्रिय दोनों शब्दों का अर्थ नक्षत्र किया। दोनों भिन्न–भिन्न शब्द हैं। इनके अर्थ भी भिन्न–भिन्न है। तथापि भाष्यकारों ने एक ही अर्थ किया। नक्षत्र शब्द से घ प्रत्यय स्वार्थ में मानकर दोनों शब्दों का एक ही अर्थ समझा। किन्तु महर्षि दयानन्द ने घ प्रत्यय को भावार्थ में एवं समूहार्थ में मानकर नक्षत्रिय का अर्थ नक्षत्र में होने वाला तथा नक्षत्रों का समूह किया। इस प्रकार उन्होंने एक बहुत महत्त्वपूर्ण विज्ञान का आविष्कार किया। समूह अर्थ में मानने से नक्षत्रिय का अर्थ नक्षत्रों का समूह बना। नक्षत्रों का समूह नीहारिका कहलाता हैं। इसका ज्योतिर्विज्ञानवेत्ताओं ने आकाशगङ्गा, वियद्गङ्गा, सुरदीर्घिका आदि नामों से संस्कृत साहित्य में व्यवहार किया। यह निहारिकाओं की (आकाशगङ्गाओं की) विद्या वेदों में हैं ऐसा महर्षिदयानन्द के वेदभाष्य से प्रकट हुआ यह खगोल विद्या की एक गुत्थी है। ज्योतिष को यज्ञकाल की सिद्ध के लिये मानने वाले समझ नहीं सके। उससे वञ्चित रहे। वे वेदों की विद्याओं से वञ्चित रहे।

आज विदेशीय विद्वान् कहते हैं कि आकाशगङ्गाओं का प्रथम ज्ञान संसार को उन्होंने दिया। उन्ही के द्वारा इस विद्या का प्रथमज्ञान संसार को हुआ। उससे पूर्व इस विद्या को कोई नहीं जानता था। हमारे संस्कृत साहित्य में विद्यमान आकाशगङ्गा आदि शब्दों को वे काल्पनिक मानते हैं। यजुर्वेद भाष्यकार उव्वट एवं महीधर ने इस मन्त्र का अर्थ ही नहीं किया। "नक्षत्रादयः कालाधिष्ठात्र्यः" लिखकर समाप्त कर दिया। इन मन्त्रों से रातभर आहुतियां देने को लिखा। महर्षिदयानन्दसरस्वती ने नक्षत्र का अर्थ धातु के आधार पर किया हैं जो यौगिक है। उससे एक विज्ञान का आविर्भाव हुआ। उव्वट आदि का अर्थ रुढ एवं काल्पनिक है। इससे विज्ञान लुप्त हुवा जब कि ऋषि का अर्थ बहुत गंभीर है जिसके कारण वेदों का महत्त्व बना। खगोलीय विज्ञान का मार्ग प्रशस्त हुवा।

अथर्ववेद १९वें काण्ड कें ७ वें सूक्त का देवता नक्षत्राणि है, और ८वें सूक्त के १–५–७ मन्त्रों का देवता नक्षत्र एवं ६ मन्त्र का बृहस्पति है। सप्तम सूक्त में ५ मन्त्र हैं। इनका अर्थ लिखते हुवें भाष्यकारों ने कृत्तिका से लेकर भरणी तक २८ शब्दों को नक्षत्र कहा है। आजकल आकाश में रहने वाले जिन तारों को ज्योतिर्वित् नक्षत्र कहते हैं। वे ही वेदों में पढे गये हैं ऐसा वे भाष्यकार मानते हैं। यहाँ विचारणीय हैं कि लोक में नक्षत्रों को अश्विनी क्रम से गिनते हैं। किन्तु अथर्ववेद में कृत्तिका क्रम से हैं। ऐसा क्यों ? सामन्य रुप से वैदिकों की यह मान्यता हैं कि वेद सृष्टि के आरम्भ में प्रादुर्भूत हुवे। उनको प्रादुर्भूत होकर लगभग दो अरब वर्ष होने को है। क्या आज जिन तारों को नक्षत्र कहा जाता है वे उसी स्थिति में इसी प्रकार के सन्निवेश में इतने ही अन्तर पर भूमि से इतनी ही दूरी पर सृष्टि के आरम्भ में =वेदों के आविर्भाव के समय थे। इसी रूप में सृष्टि के अन्त तक रहेंगे? वेद सिद्धान्त के अनुसार न ये तारे सृष्टि के आरम्भ में इस स्थिति में थे न अन्त तक इसी स्थिति में बने रहेंगे। इन में सदा परिवर्तन होता है। क्योंकि वेद कहता है कि जगत्यां जगत् (यजुः।। ४०/१।।) इसका अर्थ लिखते हुवे उव्वट ने जगत्यां =पृथिव्यां , जगत् =जङ्गमादिकम् लिखा है और महीधर ने जगत्याम्=लोकत्रये, जगत्=जङ्गमादि के लिखा है। महर्षिदयानन्द ने जगत्याम्=गम्यमानायाम् जगत्=यद् गच्छति , लिखा है।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

संसारगतिशील है। पृथिव्यादि ग्रह, चन्द्रादि उपग्रह, धूमकेतु, सूर्यादि नक्षत्र, नक्षत्रिय—नीहारिका में आकाश गङ्गा में गतिशील है। समस्तगोल, लोक आदि में स्थिर दिखने वाले पर्वत आदि सब पदार्थ एवं उनमें रहने वाला प्रत्येक पदार्थ प्रत्येक अणु चल है। योग दर्शन का भाष्य करते हुवे महर्षि व्यास लिखते हैं कि **एकेन क्षणेन कृत्स्नो लोकः परिणाममनुभवति। योगदर्शन।।३/५२/।।** एक क्षण में समस्त संसार परिणत होता है।

व्याकरण महाभाष्य में भी इस प्रकार का एक प्रसङ्ग आता है। वहाँ लिखा है कि **"प्रवृत्तिः खल्वपि नित्या। नहीह कश्चिदपि स्वस्मिन्नात्मनि मुहूर्तमप्यवतिष्ठते। वर्द्धते वा यावदनेन वर्द्धितव्यम् अपायेन वा युज्यते। तच्चोभयं सर्वत्र।।४/१/३।।**

अर्थ प्रवृत्ति भी नित्य है। इस संसार मे कोई भी पदार्थ एक मुहूर्त भर के लिये अपने स्वरुप में स्थिर नहीं रहता है। जितना बढना है उतना बढता है वा घटता है। यह घटना बढना दोनों सत्य में होते है। संसार एवं संसार में रहने वाला एक—अणु चल है। एक क्षण के लिये भी अचल नहीं रहता। स्थिर नहीं रहते। "गुरु पदार्थ विना घूमे आकाश में नियत स्थान पर कभी नहीं रह सकता " सत्यार्थप्रकाश ८ समुल्लास। वेद का यह सत्य सिद्धान्त महर्षिदयानन्द द्वारा आविष्कृत हैं। यह वेद से निःसृत है। यह विज्ञान सायण आदि भाष्यकारों के भाष्यों में नहीं मिलता। क्योंकि वे वेद को यज्ञप्रतिपादक ग्रन्थ मानते हैं सर्वविद्यामय नहीं। महर्षि दयानन्दसरस्वती का इन मन्त्रों पर भाष्य नहीं मिलता। केवल आठवें सूक्त के द्वितीय मन्त्र की व्याख्या है।
मन्त्र इस प्रकार हैं।

अष्टाविंशानि शिवानि राग्मानि सहयोगं भजन्तु मे।

योगं च प्रपद्ये क्षेमं च क्षेमं च प्रपद्ये योगं च नमोऽहोरात्राभ्यामस्तु।।अथर्व।।१९/८/२

अर्थ हे परमैश्वर्ययुक्त मङ्गलमय परमेश्वर ! आपकी कृपा से मुझ को उपासना योग प्राप्त हो, तथा उससे मुझ को सुख भी मिले। इसी प्रकार आप की कृपा से दश इन्द्रिय, दश प्राण, मन, बुद्धि, चित्त अहङ्कार, विद्या, स्वभाव, शरीर और बल ये २८ सब कल्याणों में प्रवृत्त हो के उपासना योग को सदा सेवन करें। तथा हम भी उस योग के द्वारा रक्षा को और रक्षा से योग को प्राप्त हुआ चाहते हैं। इसलिये हम लोग रात दिन आपको नमस्कार करते हैं। ऋ. भा. भू. उपासना विषय महर्षि ने मन्त्र में विद्यमान २८ शब्द का अर्थ अट्ठाईस नक्षत्र नहीं किया, जब कि अन्य भाष्यकारों ने अट्ठाईस नक्षत्र ही किया हैं। महर्षि का अर्थ निर्दोष ज्योतिर्विद्या के अनुकूल वैदिक सिद्धान्त के अनुकूल हैं। अन्य भाष्यकारों का भाष्य वेद विरुद्ध, सृष्टिस्वरुप के विरुद्ध है। सायणाचार्य ने मन्त्रार्थ में २८ नक्षत्रओं से योगक्षेम की कामना की यदि यह अर्थ ठीक है तो उनका चित्राणि साक्रम् इति 'यानि नक्षत्राणि' इति सूक्तयोः नक्षत्र देवता आज्य होमे तद् हविर्होमे वा विनियोगः। लिखकर नक्षत्र आज्यहोमः वा उसके हविर्होम में विनियोग व्यर्थ है। मधवे स्वाहा माधवाय स्वाहा शुक्राय स्वाहा शुचये स्वाहा नभसे स्वाहा नभस्याय स्वाहेषाय स्वहोर्जाय स्वाहा सहसे स्वाहा सहस्याय स्वाहा तपसे स्वाहा तपस्याय स्वाहा बृहसस्पतये स्वाहा।। यजुः।।२२/३१/।।

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

महर्षिदयानन्द कृत अर्थ–

फिर किसलिये होम करना चाहिये उसी विषय को अगले मन्त्र में कहते है। आगे प्रतिपदार्थ दिया है। संस्कृत में अन्वय तथा भावार्थ लिखा है। मैं यहाँ उनका किया हुआ प्रतिपदार्थ एवं भावार्थ देता हूँ।

पदार्थः– हे मनुष्यो! आप, मधवे=मीठेपन आदि को उत्पन्न करने हारे चैत्र के लिये स्वहा=यज्ञक्रिया, माधवाय= मधुरपन में उत्तम वैशाख के लिये, स्वाहा =यज्ञ क्रिया, शुक्राय=जल आदि को पवन के वेग से निर्मल करने हारे ज्येष्ठ के लिये, स्वाहा = यज्ञ क्रिया शुचये=वर्षा के योग से भूमि आदि को पवित्र करने वाले आषाढ के लिये स्वाहा=यज्ञ क्रिया, नभसे=भली भान्ति सघन घन बादलों की घंन घोर सुनवाने वाले श्रावण के लिये, स्वहा=यज्ञ क्रिया, नभस्याय=आकाश में वर्षासे प्रसिद्ध होने हारे बादलों के लिये, स्वाहा=यज्ञ क्रिया, इषाय=अन्न को उत्पन्न कराने वाले क्वार के लिये स्वाहा =यज्ञ क्रिया, ऊर्जाय=बल और अन्न को उत्पन्न कराने वा बलयुक्त अन्न अर्थात् कुआँर मे फूले हुवे बाजार आदि अन्न को पकाने पुष्ट करने हारे कार्तिक के लिये, स्वाहा=यज्ञ क्रिया, सहसे=बल देने वाले अगहन के लिये, स्वहा=यज्ञ क्रिया, सहस्याय=बल देने में उत्तम पौष के लिये स्वहा=यज्ञ क्रिया, तपसे=ऋतु बदलने से धीरे धीरे शीत की निवृत्ति और जीवों के शरीर में गरमी की प्रवृत्ति कराने वाले माघ के लिये स्वाहा=यज्ञ क्रिया, तपस्याय= जीवों के शरीरों में गरमी की प्रवृत्ति कराने में उत्तम फाल्गुन मास के लिये, स्वाहा=यज्ञ क्रिया और, अंहसः=महीनों में मिले हुवे मलमास के लिये, पतये पालने वाले के लिये स्वहा= यज्ञ क्रिया का अनुष्ठान करो।

भावार्थः– जो मनुष्य प्रतिदिन अग्नि होत्रादि यज्ञ और अपनी प्रकृति के योग्य आहार विहार आदि को करते हैं। वे नीरोग होकर बहुत जीने वाले होतें हैं। महर्षिदयानन्दसरस्वती ने मन्त्र का प्रतिपाद्यविषय होम लिखा। देवता 'मासाः' है। इसका अभिप्राय है कि किस–किस मास में किस लिये होम करना चाहिये वह मन्त्र में कहा गया है।

शरीर को नीरोग स्वस्थ बलवान् दीर्घायु बनाना मानव का कर्तव्य हैं। उसके लिये प्रकृति के साथ शरीर का सामञ्जस्य बनाना आवश्यक है वह दिनचर्या, ऋतुचर्या आदि हैं। वेदों में वर्ष को ऋतुओं में और मासों में विभक्त किया है। वे स्थिति के अनुसार कई प्रकारक है। १ आर्तव २ चान्द्र। आर्तव १, २, ३, ५, ६, ७, १२, है। मन्त्र में मासों का कथन है। मास दो प्रकार के हैं। एक सौर दूसरे चान्द्र। ऋतुओं का सम्बन्ध आर्तव सौर वर्ष से है। इसके अनुसार वर्ष में मास बारह ही है। मधु माधव आदि मासों के नाम है। ये अन्वर्थक है। ये आर्तव दीख रहे हैं। आर्तव ही अन्वर्थक होते है। इन में १ मास अधिक होने से श्लेष से चान्द्रमास की गणना भी साथ में दीख रही है।

मासमास में प्रकृति के स्थिति में परिवर्तन होता रहता है। मानव को अपने शरीर को उस के साथ सामञ्जस्य बनाकर रखना पडता हैं। दिनचर्या आदि के द्वारा प्रकृति के साथ सन्तुलन बनाये रखने के लिये ऋतु के अनुकूल वस्तुओं से निर्मित शाकल्य (हवन सामग्री) से यज्ञ करना आवश्यक है। महर्षि दयानन्दजी ने इस विज्ञान को मन्त्र में देखा। उसी को अर्थ के द्वारा व्यक्त किया।

उव्वट आदि ने इस मन्त्र का अर्थ ही नहीं लिखा। केवल इतना ही लिख दिया कि मध्वादयः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

मासाधिष्ठातारः। मधु आदि मास के अधिष्ठाता हैं। विनियोग लिखते समय यह लिखा कि आज्य, सक्तु, धाना, लाजानामेकैकं जुहोति प्राणाय स्वाहेति (२२/२३) प्रतिमन्त्रं सर्वरात्रम्। अर्थः– आज्य, सक्तु, धाना, लाजाओं से एक एक याम में होम करे प्राणाय स्वाहा आदि मन्त्रों से। अर्थात् सायं ६ बजे से रात्रि में ९ बजे तक आज्य से ९ से १२ बजे तक सक्तु से १२ से ३ बजे (प्रातः) तक धान से और ३ से ६ बजे तक लाजाओं से (रातभर) होम करे।

इससे स्पष्ट होता हैं कि दयानन्द ने मनुमहराज के मन्तव्यानुसार वेदों के यथार्थ स्वरुप को समझा। अपने वैदुष्यबल, योगबल तपोबल से उन को ईश्वरीय ज्ञान के रूप में संसार के समक्ष प्रस्तुत किया। यदि उनके भाष्यानुसार जो कि पूर्व ऋषियों के अनुरुप हैं वेदों को समझें तो मध्यकाल के एवं पाश्चात्यों के वेद विरुद्ध विचारों से, भ्रान्ति से मुक्त होंगे। वेद के यथार्थ ज्ञान से परिचित होंगे लाभान्वित होकर जीवन को चरितार्थ करेंगे। संसार के लोगों का मार्ग प्रशस्त करने वाले बनेंगे। इति शम्।

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

वेद और ऋषि दयानन्द

डॉ विजयवीर विद्यालंकार

किसी भी ग्रन्थ को समझने के लिए प्रथमतः उसकी भूमिका का गम्भीर अध्ययन करना आवश्यक होता है। ऋषि दयानन्द ने उनके भाष्य को पढने के पूर्व ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका में वेद–विषयक अनेक शंकाओं का समाधान कर पदार्थ की सही दिशा बतायी है।

महर्षि ने प्राचीन महर्षियों के किये वेद व्याख्यानों का अत्यधिक सम्मान किया है और उन्हीं के अनुकूल वेदभाष्य की रचना की है। इस सम्बन्ध में उनके निम्नांकित वाक्य दर्शनीय है।–

प्रश्न– क्यों जी तुम यह वेदों का भाष्य बनाते हो वह पूर्वाचार्यों के भाष्य के समान बनाते हो वा नवीन? यदि पूर्व रचित भाष्यों के समान है तब तो व्यर्थ है क्योंकि वे तो पहले से ही बने बनाये है, और जो नया बनाते हो तो उसको कोई भी न मानेगा क्योंकि जो बिना प्रमाण के केवल अपनी ही कल्पना से बनाता है, यह बात कब ठीक हो सकती है?

उत्तर – (क) यह भाष्य प्राचीन आचार्यों के भाष्य के अनुकूल बनाया जाता है। परन्तु जो रावण, उवट सायण और महीधर आदि ने भाष्य बनाये हैं वे सब मूलमन्त्र और ऋषिकृत व्याख्यानों से विरुद्ध है। मैं वैसा भाष्य नहीं बनाता क्योंकि उन्होने वेदों की सत्यार्थता और अपूर्वता कुछ भी नहीं जानी और जो यह मेरा भाष्य बनता है वह वेद–वेदाङ्ग, ऐतरेय, शतपथ–ब्राह्मणादि ग्रन्थों के अनुसार है, क्योंकि जो–जो वेदों के सनातन व्याख्यान है उनके प्रमाणों से युक्त बनाया जाता है। यही इसमें अपूर्वता है, क्योंकि जो–जो प्रामाण्याप्रमाण्य विषय में वेदों से भिन्न शास्त्र गिना आये हैं। वे सब वेदों के ही व्याख्यान है। उन सब ग्रन्थों के प्रमाण से युक्त यह भाष्य बनाया जाता है। और दूसरा इसके अपूर्व होने का कारण यह भी है कि इसमें कोई बात अप्रमाण वा अपनी रीति से नहीं लिखी जाती। और जो–जो भाष्य उवट, सायण, महीधर आदि ने बनाये हैं वे सब मूलार्थ और सनातन–वेद–व्याख्यानों से विरुद्ध है, तथा जो–जो इन नवीन भाष्यों के अनुसार अंग्रेजी, जर्मनी, दक्षिणी, बंगाली आदि भाषाओं में वेद–व्याख्यान बने हैं वे भी अशुद्ध है।

ऋग्वेदादि भाष्य भूमिका, भाष्यकरण – शंका.

(ख) "मेरा भाष्य उन ऐतरेयादि ब्राह्मण ग्रन्थों के प्रमाणों से युक्त होगा जिनमें ऋषि, मुनि, महर्षि, महामुनि आर्यों ने वेद का सत्यार्थ परमात्मा की कृपा से लिखा है क्योंकि बिना सत्यार्थ प्रकाश के देखे मनुष्यों की भ्रम निवृत्ति कभी नहीं हो सकती"। **ऋग्वेदादि प्रतिज्ञा.** ॥

ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका में की गयी महर्षि की इस प्रतिज्ञा के अनुसार महर्षि का भाष्य प्राचीन ऋषियों द्वारा किये गये भाष्यों के अनुसार है। महर्षि दयानन्द ने इस भूमिका के अन्त में अपनी वेद– भाष्य– पद्धति के स्वरूप पर एक पद्य में प्रकाश डाला है जो उनके भाष्य की विशेषताओं का सम्यक् परिचय देता है।

'मन्त्रार्थभूमिकाह्यत्र मन्त्रस्तस्य पदानि च। पदार्थान्वयभावार्थाः क्रमाद् बोध्या विचक्षणैः' ॥

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

इस मन्त्र भाष्य में इस प्रकार का क्रम रहेगा कि प्रथम तो मन्त्र में परमेश्वर ने जिस बात का प्रकाश किया है वह, फिर मूल मन्त्र , उसका पदच्छेद, क्रम से प्रमाण सहित मन्त्र के पदों का अर्थ अन्वय अर्थात् पदों की सम्बन्ध पूर्वक योजना और छठा भावार्थ अर्थात् मन्त्र का जो मुख्य प्रयोजन है, इस क्रम से मन्त्र–भाष्य बनाया जाता है ऋग्वेदादि ग्रन्थ संकेत.

महर्षि ने अपने वेदभाष्य में यह शैली स्वीकार की है कि इसमें सर्वप्रथम मन्त्र के ऋषि, देवता, छन्द और स्वर का निर्देश किया है । इनका निर्देश मूल संहिताओं में भी उपलब्ध होता है । इस प्राचीन परम्परा को महर्षि ने अपने वेदभाष्य में भी सुरक्षित रखा है । इसके पश्चात् महर्षि ने अपनी दिव्य दृष्टि से सर्वत्र मन्त्रों के ऊपर मन्त्र के प्रतिपाद्य विषय का उल्लेख किया है । इसे महर्षि ने मन्त्रार्थ भूमिका नाम दिया है । इससे वेद के पाठक को यह सरलता से विदित हो जाता है कि इस मन्त्र का प्रतिपाद्य विषय क्या है । विषय का प्रथम ज्ञान हो जाने पर मन्त्रार्थ के समझने में बडी सहायता मिलती है । मन्त्रार्थ भूमिका के पश्चात् वेदभाष्य में सस्वर मन्त्र पाठ दिया गया है ।

जिस प्रकार मन्त्रों पर अंकित उदात्तादि स्वर वेदार्थ के नियामक है एवं मन्त्र के अर्थ ज्ञान में अत्यन्त सहायक है । इसी प्रकार मन्त्र के पद–पाठ का भी वेदार्थ के ज्ञान में अपना विशेष महत्त्व है । संहिता पाठ से पद–पाठ की रचना करना प्रत्येक विद्वान् के वश की बात नहीं ? क्योंकि पदपाठ बनाने के लिए मन्त्रार्थ का ज्ञान आवश्यक है, अतः महर्षि ने मन्त्र पाठ के पश्चात् प्रत्येक मन्त्र का पदपाठ भी दिया है । पदपाठ के पश्चात् महर्षि ने ' पदार्थ' नामक संदर्भ में मन्त्र में विद्यमान पदक्रम से पदार्थों का सप्रमाण अर्थ प्रस्तुत किया है । वास्तव में यह पदार्थ नामक सन्दर्भ ही महर्षि के वेदभाष्य की आत्मा है। इसमें महर्षि ने अपने निर्मल ज्ञान एवं योगज परमात्मा के साक्षात्कार के बल पर वैदिक पदों का ऐसा मनोहारी अर्थ किया है जिसे विद्वान् देखते ही रह जाते हैं कि अमुक पद का यह अर्थ किस प्रकार सम्भव है । अत्यन्त गम्भीरता से विचार करने पर महर्षि के पदार्थ की सूक्ष्मता विदित होती है । महर्षि का समाधिज ज्ञान, विद्वानों को नतमस्तक कर देता है ।

इस पदार्थ नामक सन्दर्भ में महर्षि ने वैदिक पदों के अर्थों की सिद्धि में वेद के व्याख्यान ग्रन्थ अष्टाध्यायी, महाभाष्य, धातुपाठ, उणादिकोष, निघण्टु, निरुक्त, ब्राह्मणग्रन्थ आदि ग्रन्थों के यथास्थान प्रमाण दिये हैं । प्रमाणों के आधार पर एक पद्य के अनेक अर्थ भी प्रस्तुत किये हैं । यजर्वेद के मन्त्रों का शतपथब्राह्मण में किये गये व्याख्या के स्थल भी इसी प्रसंग में दर्शाये हैं । महर्षि ने मन्त्र का विनियोग नहीं दिखाया है । क्योंकि वह तो शतपथब्राह्मण में दिखा दिया ही गया है । फिर उसे अपने भाष्य में दिखाना पिष्टपेषण होगा । अतः महर्षि ने ऐसे प्रसंगों के स्थलों (पतों) का निर्देश मात्र कर दिया है । जो विनियोग देखना चाहे, निर्दिष्ट स्थलों से सरलतापूर्वक देख सकेंगे ।

पदार्थ के बाद महर्षि ने अपने वेदभाष्य में मन्त्र का अन्वय दर्शाया है , जो मन्त्र के अर्थज्ञान में अत्यन्त सहायक है । मन्त्र के अन्वय में महर्षि के शैली यह रही है कि उन्होंने मन्त्र का केवल अन्वय मात्र ही नहीं किया है अपितु आवश्यकतानुसार मन्त्र पदों के अर्थों को भी खोल दिया है । इसके अतिरिक्त मन्त्रार्थ की संगति के लिए दो वाक्यों के मध्य पदों का अध्याहार भी किया गया है जिसके मन्त्र के अर्थ और भी अधिक स्पष्ट हो गया है । महर्षि

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

ने मन्त्र में निहित भावों को भावार्थ नामक सन्दर्भ में प्रस्तुत किया है। साधारणतया विद्वान् जब महर्षि के भाष्य में भावार्थ को पढते हैं तब अनुभव होता है कि महर्षि मूल मन्त्र की ओर ध्यान न देते हुए अपना मनोवाञ्छित भावार्थ लिख रहे हैं किन्तु गम्भीरतापूर्वक महर्षि के सम्पूर्ण मन्त्रभाष्य का मनन करने के पश्चात् यह धारणा मिथ्या सिद्ध होती है और तथ्य प्रत्यक्ष हो जाता है कि भावार्थ में प्रकाशित अर्थ महर्षि मूलमन्त्र में से ही ग्रहण करके लिख रहे हैं। वेद उस परमदेव ईश्वर का अनुपम काव्य है। अथर्ववेद में कहा गया है –**' देवस्य पश्य काव्यं न ममार न जीर्यति'** इस अमर काव्य का अलंकारों की छटा देखते बनती है। अलंकार काव्य का प्रधान अंग है–काव्य के शोभाकारी धर्म है। यथा 'काव्य शोभाकरान् धर्मान् अलंकाराः प्रचक्षते' । दण्डी । अतः महर्षि ने अपने वेदभाष्य में यत्र तत्र उपमा, वाचकलुप्तोपमा तथा श्लेष आदि अलंकारों का निर्देश किया है। श्लेष अलंकार के आधार पर मन्त्र के एक से अधिक अर्थ भी जहाँ–तहाँ दिखाये हैं। महर्षि ने उपमा एवं लुप्तोपमा आदि अलंकारों का मन्त्रार्थ मे पर्याप्त प्रयोग किया है। निश्चित ही महर्षि की यह आलंकारिक अभिव्यक्ति वेद–काव्य की शोभा को बढाने में सफल सिद्ध हुई है। महर्षि अपने वेदभाष्य के प्रत्येक अध्याय के अन्त में साररूप से अध्याय में आये विषयों का संक्षेप में वर्णन करते है।

इसी प्रकार महर्षि अध्याय के अन्त में सम्बन्धित अध्याय के सम्पूर्ण विषयों के आधार पर अगले अध्याय की गत अध्याय के साथ संगति दिखलाते हैं। निरुक्ताचार्य यास्क लिखते हैं – **' न तु पृथकत्वेन मन्त्रा निर्वक्तव्याः प्रकरणश एव तु निर्वक्तव्याः'** – निरुक्त १३।१२ अर्थात् मन्त्रों का निर्वचन अकेले नहीं करना चाहिए, अपितु उनका निर्वचन प्रकरण को देखकर प्रसंगानुसार ही करना चाहिए। निरुक्तोक्त उपर्यंकित कथन की व्याख्या करते हुए महर्षि लिखते हैं –**"प्रकरणानुकूलतया पूर्वापरसम्बन्धेनैव नितरां वक्तव्याः"** (ऋ. भाष्यभूमिका)

अर्थात् वेदभाष्य एवं मन्त्रों का अर्थ करते समय भाष्यकार एवं मन्त्रव्याख्याता को सर्वप्रथम प्रकरण–ज्ञान के बिना एवं पूर्व–अपर सम्बन्ध के विचार के बिना किया गया वेदार्थ सर्वथा दोषपूर्णता होता है। अतः महर्षि ने वेदभाष्य करते समय केवल प्रकरण का ही ध्यान नहीं रखा अपितु वेदार्थ विषयक पूर्व अपरसम्बन्ध को भी अपने भाष्य में दर्शाया है। महर्षि ने वेदों के सत्यार्थ को प्रकाशित करने के लिए तथा सायण, उवट, महीधर आदि के किये मिथ्यार्थ को दूर करने के लिए वेदभाष्यकी रचना की थी। अपने भाष्य में उन्होंने उक्त भाष्यकारों की व्याकरण एवं छन्द आदि से सम्बन्धित त्रुटियों को यत्र –तत्र दर्शाया है जिससे पाठक वेद के सत्यार्थ को समझ सकें।

महर्षि का वेदभाष्य प्राचीन महर्षियों के प्रमाणों से युक्त है। और अपनी कल्पनाओं से रहित है। प्रायः अन्य भाष्यकारों के वेदभाष्यों एवं मन्त्र–व्याख्यानों में देखा जाता है कि उनमें मन्त्र के सब पदों के अर्थ सु–संगत नहीं है। वे कल्पना के आधार पर चलते है, प्रमाण के बल पर नहीं। वे अपने काल्पनिक अर्थ को सिद्ध करने के लिए मन्त्र से बाहर के पादार्थ को अपने मन्त्रार्थ में मिला लेते है, जिससे मन्त्रार्थ शुद्ध नहीं रह पाता। महर्षि का भाष्य इन दोषों से दूर होने से सर्वथा शुद्ध है। महर्षि स्वयं वेदभाष्य में लिखते हैं।

(क) मैं वदों में कोई बात युक्ति विरुद्ध वा दोष की नहीं देखता और उन्हीं पर मेरा विश्वास है। सो यह सब भेद,

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

मेरे वेदभाष्य में खुल जायेगा।

(ख) मेरा वेदभाष्य तो नवीन रीति का नहीं ठहर सकता क्योंकि वह प्राचीन सत्य–ग्रन्थों के प्रमाण–युक्त बनता है। भ्रान्ति निवारण पृ. ४४५ महर्षि दयानन्द कृत वेदभाष्य सर्वाङ्गपूर्ण है, क्योंकि इसमें मन्त्रार्थ भूमिका, पदार्थ, अन्वय, भावार्थ आदि भाष्य के सभी अंग विद्यमान हैं।

भाष्य का लक्षण इस प्रकार है।

सूत्रार्थो वर्ण्यते यत्र पदैः सुत्रानुसारिभिः।
स्वपदानि च वर्ण्यन्ते भाष्यं भाष्यविदो विदुः॥
संक्षिप्तस्याप्यतोऽस्यैव वाक्यस्यार्थ गरीयसः।
सुविस्तरतरा वाचो भाष्यभूता भवन्तु मे॥

अर्थात् जहाँ मूल में विद्यमान पदों का अर्थ दर्शाया जाये तथा उन पदों के आधार पर मूल का तात्पर्य समझाया जाये उसे भाष्य कहते हैं और जो बात मूल में संक्षेप से कही गयी हैं उसे विस्तार के साथ वर्णन करना भाष्य कहलाता हैं। महर्षि के वेदभाष्य में उल्लिखित भाष्य का लक्षण पूर्ण रूप से घटित होता हैं। जैसा कि हमने पूर्व पंक्तियों में दर्शाया हैं।

इसके विपरीत अन्य जितने भाष्यकार हैं उनके द्वारा किये गये वेदभाष्यों में उक्त भाष्य का लक्षण पूर्णतः लागू नहीं होता। किसी ने अन्यपूर्वक पदार्थ मात्र किया है तो किसी ने भावार्थ मात्र लिखकर इतिश्री मान ली है। उन्होंने अपने पदार्थ तथा भावार्थ में कोई प्रमाण प्रस्तुत नहीं किया। वेद में सूक्ष्म रूप से कथित वस्तु को स्पष्ट कर समझाना उनके सामर्थ्य से बाहर हैं। उनके भाष्यों में मन्त्र के प्रतिपाद्य विषय का न निर्देश हैं, न प्रकरण का परिचय मिलता हैं और न पूर्वापर अध्याय की संगति मिलती है। अतः केवल पदार्थ अथवा भावार्थ मात्र को भाष्य नहीं कहा जा सकता। पदार्थ अथवा भावार्थ तो भाष्य का एक अंग हैं। बिना प्रमाण के पदार्थ भी अपूर्ण माने जाएंगे। अतः भाष्यलक्षण का इन वेद–भाष्यों में आंशिक निर्वाह से ऋषि का वेदभाष्य सर्वांगपूर्ण हैं। महर्षि दयानन्द ने यजुर्वेद–भाष्य में शतपथ को आधार बनाया हैं। ऋषि यजुर्वेद–भाष्य के पदार्थ नामक सन्दर्भ के अन्त में शतपथ ब्राह्मण का स्थल निर्देशपूर्वक उल्लेख करते हैं। 'यह मन्त्र शतपथ ब्राह्मण में व्याख्यात हैं'। महर्षि ने अपने वेदभाष्य में शब्दार्थात्मक कर्मकाण्ड की व्याख्या की हैं, मन्त्र की विनियोगात्मक व्याख्या नहीं की क्योंकि वह ऋषियों ने शतपथब्राह्मण में पूर्व ही की है। इस सम्बन्ध में महर्षि का कथन हैं।–

'इस वेदभाष्य में शब्द और उनके अर्थ द्वारा कर्मकाण्ड का वर्णन करेंगे' परन्तु ऋषि लोगों के कर्मकाण्ड में लगाये हुए वेदमन्त्रों में से जहाँ–जहाँ जो जो कर्म अग्निहोत्र से लेके अश्वमेध के अन्त पर्यन्त करने चाहिए, उनका वर्णन यहाँ नहीं किया जायेगा क्योंकि उनके अनुष्ठान का यथार्थ विनियोग ऐतरेय शतपथादि ब्राह्मण, पूर्वमीमांसा, श्रौत और गृह्यसूत्रादिकों में कहा हुआ हैं। उसीको फिर कहने से पिस को पीसने के समतुल्य अल्पज्ञ पुरुषों के लेख के समान दोष इस भाष्य में भी आ जा सकता हैं। इसलिये जो–जो कर्मकाण्डवेदानुकूल युक्ति प्रमाण सिद्ध है उसी को मानना योग्य हैं, अयुक्त को नहीं। –ऋग्वेदादि० भाष्यकरण०

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

महर्षि दयानन्द के वेदभाष्य को पढ़ने से पूर्व पाठक को ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका अवश्य पढ़ लेनी चाहिए। इससे ऋषि का भाष्य सरलता से स्पष्ट हो जाएगा और महर्षि के वेदभाष्य विषयक जो सन्देह हैं उनका निराकरण हो जाएगा।

भाष्य भाष्यकार परिचय।

गुजरात–भूमि को यह गौरव प्राप्त हैं कि उसने अन्य क्षेत्रों की भान्ति वेदभाष्यकी दिशा में भी उत्कट मनीषियों को जन्म दिया है। उपलब्ध सामग्री के आधार पर प्रथमतः ऋग्वेद के भाष्यकार स्कन्दस्वामी ६३० ई पूर्व वल्लभी

(गुजरात) से वेद के आधुनिक भाष्यकार स्वामी दयानन्द सरस्वती का प्रादुर्भाव १८२४ से १८८३ ई० में हुआ था। स्वामी जी ने अपने गुरु दण्डी स्वामी गुरु विरजानन्द से अष्टाध्यायी, महाभाष्य निरुक्त आदि आर्ष ग्रन्थों का अध्ययन कर गुरु की आज्ञा पर देश से अज्ञानान्धकार को दूर करने के लिए वेदों की भाष्य–रचना की थी। स्वामी जी के भाष्य विशुद्ध प्राचीन–परम्परा पर आधारित हैं। स्वामी जी के भाष्य–पद्धति महाभारत से पूर्व समय तक जा पहुँचती है। प्राचीन–सरणि को ही अबाध रूप से चलाना और उसी की प्रमाणिकता को मानना और मनवाना, यही ऋषिभाष्य की परिणति है।

इस दृष्टि से स्वामी दयानन्द का भाष्य आर्ष–पद्धति पर आधृत है, और स्वामीदयानन्द प्राचीन परम्परा में आधुनिक काल के ऋषि कोटि के भाष्यकार सिद्ध होतें है।

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

महर्षि दयानन्दसरस्वती के वेदभाष्य की विशेषता

एस्. कृष्णा

महर्षि दयानन्द से पूर्व वेदों के अनेक भाष्यकार हो चुके हैं। इनमें भारतीय एवं पाश्चात्य दोनोंप्रकार के भाष्यकार सम्मिलित हैं। पुनरपि महर्षि को वेदों का भाष्य करने की आवश्यकता प्रतीत हुई, इसका कारण महर्षि की दृष्टि तथा उनके भाष्य करने की पद्धति, जो भाष्यकारों से सर्वथा भिन्न तथा प्राचीन ऋषि-मुनियों के आर्ष दृष्टि का अनुसरण करने वाली थी। इस तथ्य को ऋग्वेदादिभाष्यभूमिका के प्रारम्भ में ही स्पष्ट करते हैं --

''आर्याणां मुन्यृषीणां या व्याख्यारीतिः सा सनातनी। तां समाश्रित्य मन्त्रार्थो विद्यास्यन्ते तु नान्यथा''

सायण- महीधरादि के भाष्यों के कारण वेदों के सम्बन्ध में नाना आक्षेप होने लगे थे। कोई उनको **धूर्तैः प्रलपितम्** कह रहे थे, तो कोई पाश्चात्य लोग वेदों को असभ्य जगंली मानव-जाति की रचना मानते हुए उपहास उडा रहे थे। महर्षि ने भाष्यकारों के इन दोषों को समझा तथा उनका निराकरण करके वास्तविक वेदार्थ को प्रकट करने के लिए महर्षि ने वेदभाष्य का प्रारम्भ किया। और ऋषि-मुनियों के सर्वप्राचीन दृष्टि से ऋग्वेद के साढे छः मण्डल और सम्पूर्ण यजुर्वेद का भाष्य करके दर्शा दिया कि वेद वास्तविक रूप में सब सत्य विद्याओं का पुस्तक है।

स्वयम्भु मनु के पश्चात् सम्भवतः महर्षि दयानन्द ही एकमात्र ऐसे व्यक्ति हुए, जिसने वेद के विषय में मनु के **सर्वज्ञानमयो हि सः** के समान वेद सब सत्य विद्याओं का पुस्तक है। वेद का पढना-पढाना और सुनना- सुनाना सब आर्यों का परम धर्म हैं - ऐसी स्पष्ट उद्घोषणा आर्यसमाज के तृतीय नियम के द्वारा बताया हैं। इसी हेतु से ऋषि ने वेद पढने का सबको अधिकार हैं - यह अत्यन्त प्रमाणिकता के साथ कहा है। ऋषि ने स्त्री-शूद्रों के वेदाधिकार में साक्षात् वेद प्रमाण भी दिया हैं - **यथेमां वाचं कल्याणी.** (वा.सं. २३-२)।

स्त्रियों के उपनयन में ऋग्वेद का मन्त्र भी प्रमाण हैं - **भीमा जाया ब्राह्मणस्योपनीता**(ऋ.१०-१०९-१४) इत्यादि। महर्षि दयानन्दसरस्वती वेदों के सम्बन्ध में एक सिद्धान्त को अपनाकर चले हैं तथा उसके अनुरूप ही उन्होनें वेदभाष्य किया हैं।

संक्षेप में वेदों के सम्बन्ध में महर्षि की दृष्टि --

वेद ईश्वरीय ज्ञान है, सृष्टि के आदि में पवित्रतम अग्नि आदि चार ऋषियों के हृदय में परमात्मा ने वेद-ज्ञान का प्रकाश किया। सृष्टि के आदि में तथा ईश्वर प्रोक्त होने के कारण ही वेदों में लौकिक-मनुष्यों एवं ऋषि-मुनियों आदि का अनित्य इतिहास नहीं हो सकता। जहाँ-जहाँ अन्य भाष्यकारों को वेद में इतिहास दृष्टिगोचर हुआ है, वहाँ-वहाँ महर्षि ने सुन्दर व प्रमाणिक व्याख्या करते हुए नित्यता एवं इतिहास राहित्य का पोषण किया हैं। इसी कारण वेदों में हिंसा-अश्लीलता आदि ऐसे दोष नहीं हो सकते, जो कि पूर्ववर्ती भाष्यकारों के द्वारा वेदों पर थोप दिये गये हैं। परमेश्वर प्रोक्त होने के कारण वेदों में सभी सत्य विद्याएँ विद्यमान हैं। वेदविहित सिद्धान्त सार्वकालिक एवं सार्वभौमिक हैं, इस तथ्य का सदा ध्यान रखा गया है। वेदों का मुख्य प्रतिपाद्य ब्रह्म है। अर्थात् सम्पूर्ण वेद का वास्तविक तात्पर्य अध्यात्म में है। **तदेव ब्रह्म.....**सर्वत्र वेदवाक्येषु समन्वितं प्रतिपादितमस्ति। क्वचित् साक्षात्,

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

और क्वचित् परम्परया से। अतः परमोऽर्थो वेदानां ब्रह्मैवास्तीति (द्र. ऋग्वेदादिभा. वेद-विचार)। इस प्रकार स्पष्ट उद्घोषणा करते हैं कि वही ब्रह्म सर्वत्र वेद वाक्यों में समन्वित भाव से प्रतिपादित हैं। वेद के अग्नि-वायु-इन्द्र आदि समस्त देवता वाचक पद उसी ब्रह्म के ही वाचक है, किन्तु प्रकरणानुसार इन शब्दों के भौतिक अर्थ भी हैं। वेदों में अनेक देवी-देवताओं का वर्णन नहीं है, अपितु सभी वेद केवल एक ब्रह्म के ही प्रतिपादक है। इसे ही दूसरे शब्दों में एकेश्वरवाद भी कहा है। वेदों का क्षेत्र केवल यज्ञ ही नहीं है, अपितु अध्यात्म, राजनीति, ज्ञान-विज्ञान, शिल्प, गणित, नैतिकता, सामाजिकता आदि सभी कुछ वेदों में हैं। वेद स्वयम्भू कवि का काव्य होने से उसकी वाक्य रचना बुद्धिपूर्वक है। वेद में तर्क-विरुद्ध एक भी सिद्धान्त विद्यमान नहीं है।वेदसिद्धान्तों की सिद्धि वेदमन्त्रों के द्वारा भी प्रदर्शित करना, क्योंकि वेद स्वतः प्रमाण हैं, अन्य समस्त वैदिक-लौकिक, आर्ष-अनार्ष वाङ्मय परतः प्रमाण अर्थात् वेदानुकूल होने से ही प्रमाण हैं।

बस इसी दृष्टि का अन्तर था, जिसने महर्षि को वेदभाष्य करने में प्रवृत्त किया सायाणाचार्य आदि के भाष्य भी इन धारणाओं के विरुद्ध ही जाते हैं। यद्यपि अपने भाष्य के प्रारम्भ में सायाणाचार्य भी वेदों को परमेश्वर के निश्वास रूप में अपौरुषेय मानकर चले हैं। यथा --

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदोभ्योऽखिलं जगत्।
निर्ममे तमहं वन्दे विद्यातीर्थमहेश्वरम्॥

किन्तु अपना भाष्य करते समय वे अपनी इस प्रतिज्ञा को भूलकर अपनी धारणा बनाते हैं कि सर्वे वेदाः कर्मकाण्डपराः, वेदा यज्ञार्थं प्रवृत्ताः इति। इससे स्पष्ट है कि यहाँ वेद के वास्तविक स्वरुप को तिरोहित कर दिया गया था। इतना ही नहीं वे वेदों में अनेक देवी-देवताओं ऋषियों तथा राजाओं आदि के वर्णन मानकर एकप्रकार से वेदों के अपौरुषेय पक्ष को नकार देते हैं।

महर्षि की वेद भाष्य की विशेषतायें --

महर्षि ने वेदों को केवल कर्मकाण्ड तक ही सीमित नहीं रखा, अपितु वैदिक शब्दों को यौगिक मानकर समग्रदृष्टि को अपनाया हैं। इसी नियम के आधार पर उन्होनें वैदिक शब्दों के विविध अर्थ किये हैं। यथा - **आपः** का अर्थ केवल जल न करके प्रकरणानुसार विदुषी, स्त्रियां, गुणवती कन्याएँ, आप्त प्रजा, प्राण तथा परमेश्वर अर्थ भी करते हैं। इसी प्रकार वेदों में बहु चर्चित **इन्द्र** पद भी जीवात्मा, परमात्मा, सूर्य, विद्युत्, सेनापति, राजा, आदि करते हैं। एवमेव **अश्विनौ** केवल देवताओं के वैद्य न होकर महर्षि के अनुसार द्यावापृथिवी, सूर्य, चन्द्रमा, अध्यापक, उपदेशक, सेनापति, सुशिक्षित स्त्री, प्राण-अपान आदि अनेक अर्थों के वाचक हैं। इसी प्रकार सर्वत्र ही स्वामी जी ने अपने वेदभाष्य में व्यावहारिक एवं सामाजिक अर्थ किये हैं।

ऋषि तथा देवाता नाम के निर्वचन आदि के आधार पर उनके वेदभाष्य में भौतिकी तथा जैविकी आदि के वैज्ञानिक-सिद्धान्तों का प्रतिपादन भी किया गया हैं। इस समग्र-दृष्टि को अपनाकर ही महर्षि ने वेदों में नरबलि, मांस-भक्षण, अश्लीलता तथा असम्भव कल्पनाओं का निराकरण किया, जो कि उनके पूर्ववर्ती भाष्यों में विद्यमान थी।

यास्कीय दृष्टि -- महर्षि दयानन्द यास्कीय दृष्टि को अपनाते हैं। यास्काचार्य ने मन्त्रार्थ के मूल में जाकर वेदार्थ को

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

स्पष्ट करने का प्रयत्न किया हैं अर्थात् यास्क किसी भी शब्द का उन सभी दृष्टियों से निर्वचन कर देते हैं, जो कि उस शब्द के द्वारा प्राप्त हो सकती हैं। महर्षि ने भी यही दृष्टि अपनाई है। यथा - वेद में गो के पृथिवी, किरण, इन्द्रियां, गो, पशु आदि अर्थ हैं। महर्षि ने भी इसी शैली का आश्रय लेकर रथ, यज्ञ, तमस्, बृहस्पति आदि शब्दों के विविध अर्थ किये हैं। उव्वट-महीधर-सायण आदि ने मुख्यतः यज्ञपरक तथा ऐतिहासिक अर्थ करके वेदार्थ के साथ न्याय नहीं किया, जबकि स्वामी जी का भाष्य इन दोषों से अछूता है। इसके अतिरिक्त इन भाष्यकारों ने अनेक वैदिक शब्दों का वही अर्थ ग्रहण किया है, जो कि लोक में प्रचलित हैं। जबकि स्वामी जी ने निरुक्त आदि के आधार पर अन्य ही अर्थ किया है। जो न केवल प्रमाणानुमोदित है, अपितु तर्कसंगत भी है। महर्षि की विशेषता है कि यदि कोई शब्द किसी एक ही मन्त्र में कई बार आया है, तो वे उसका बार-बार एक ही अर्थ न करके प्रत्येक का अलग-अलग ही अर्थ करते हैं। जैसे यजुर्वेद के १८ में अध्याय के प्रारम्भ के १-२७ मन्त्रों में प्रत्येक पद के पश्चात् 'च' का प्रयोग किया गया है। यथा - **वाजश्च मे प्रसवश्च मे...।** महर्षि ने च' को दोनों शब्दों का संयोजक मात्र न मानकर इसके द्वारा इन शब्दों से सम्बन्धित अन्य पदार्थों का भी ग्रहण किया है। यथा - अश्वमेधश्च मे(यजु.१८-२२) पठित है।स्वामी जी ने राष्ट्रं वा अश्वमेधः (शत. १२-१-६-२)के अनुसार अशमेध भी ग्रहण किया है। इसी प्रकार इन मन्त्रों में प्रत्येक मन्त्र के पश्चात् **यज्ञेन कल्पन्ताम्** पद आया है। ऋषि ने यहां पर प्रयुक्त यज्ञ शब्द के प्रति मन्त्र में भिन्न-भिन्न अर्थ किये है, यही उचित भी है क्योंकि वेद में पुनरुक्ति निरर्थक शब्द नहीं है। यह महर्षि की सूक्ष्मेक्षिका का परिचायक है तथा यह ऋषि की ऊहा भी। जबकि उव्वट आदि ने चकार को मन्त्र के शब्दों का संयोजक मात्र मानकर इनसे नये अर्थों का ग्रहण नहीं करते।

स्वामी जी के अर्थों का आधार --- स्वामी दयानन्द जी ने इस प्रकार के अर्थ अपनी कल्पना से ही नहीं कर दिये, अपितु उनका आधार ब्राह्मणग्रन्थ, निरुक्त तथा व्याकरण आदि शास्त्र ही हैं। जैसे (यजु. २०-४६) के **मनसा** का अर्थ 'विज्ञानेन' किया है। सामान्यतः मनसा का अर्थ मन के द्वारा होगा। क्योंकि यहां मनस् से तृतीया विभक्ति है। स्वामी जी ने उक्त अर्थ न करके मन ज्ञाने(दिवादि) धातु के अर्थानुसार ही उक्त अर्थ किया है।(यजु. २०-५८) **इन्द्रियाणि** का अर्थ सामान्यतः 'आंख, नाक, कान आदि इन्द्रियां' किया जाता है। स्वामी जी ने यह अर्थ न करके इन्द्रियाणि का अर्थ 'ऐश्वर्यजनकानि सुवर्णादीनि' किया है। यह अर्थ 'इदि परमैश्वर्ये'(भ्वादि) धातु के आधार पर ही किया गया है। सुवर्ण आदि पदार्थ स्पष्टतः ऐश्वर्यजनक हैं। (यजु. १७-२२) में **घृत** का अर्थ प्रचलित घी न करके 'प्रकाशित-विज्ञान' अर्थ किया है। घृत शब्द घृ क्षरमदीप्त्योः(जुहो.) धातु से निष्पन्न है। दीप्ति अर्थ को ही स्वामी जी ने 'प्रकाशित-विज्ञान' के अर्थ में लिखा है। (यजु. १७-७२) में सुपर्ण का अर्थ गरुड नामक पक्षी न करके 'शोभनानि पर्णानि पूर्णानि शुभलक्षणानि यस्य' किया है। महर्षि ने यह अर्थ पर्व पूरणे(भ्वादि) धातु के आधार पर किया है।

धातुओं के नये अर्थ --

सामान्यतः स्वामी जी ने पाणिनीय धातुपाठ का ही अनुसरण किया है, किन्तु अनेक स्थानों पर धातुओं के नये अर्थ भी उन्होंने दिये हैं। यथा - 'इन्धीमहि' का अर्थ 'जीवेम' किया गया है(यजु. ३-१८)। यह धातु दीप्ति अर्थ में है। यहां पर दयानन्द की सूक्ष्मेक्षिका है। क्योंकि शतपथ के अनुसार प्राण अमृत है, जो कि अग्निरूप है - **'प्राणोऽमृतं तदग्निरूपम्'** (शत. १-१२-६-१८) ये प्राण दीप्त हैं जिनसे सब कुछ प्रकशित होते हैं **'प्राणो वै रुक्'**

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

'प्राणेन हि रोचते (शत. ७-५-२-१२) जीवन प्राणों पर ही निर्भर है। बस स्वामी जी ने 'इन्धीमहि' का अर्थ 'जीवेम' कर दिया है।

वेदों से ही वेदों का अर्थ –

वैदिक व्याख्या का सबसे विश्वनीय मार्ग है कि वेद से ही वेद का अर्थ करना। सम्भवतः महर्षि दयानन्द ऐसे प्रथम भाष्यकार हैं जो वेदों से ही वेदों का व्याख्यान मानते हैं। इस विषय में स्वामी जी लिखते हैं, क्योंकि वेद सब सत्य विद्याओं से युक्त हैं । और वेदों का व्याख्यान भी वेदों से ही किया हैं, क्योंकि उनके शब्द धात्वर्थ के साथ योग रखते हैं।

वेदभाष्य करने के अधिकारी --- महर्षि की दृष्टि से सभी व्यक्ति वेदभाष्य करने के अधिकारी नहीं हैं।वेदाङ्ग, ब्राह्मणग्रन्थ तथा दर्शनादि ग्रन्थों के साथ-साथ परमेश्वर के अनुग्रह, उत्तम विद्वानों की शिक्षा तथा आत्मा की शुद्धि को भी महर्षि वेदार्थ में अपरिहार्य मानते हैं (ऋ.. भा. भू. वेदविषयकविचार)। निरुक्तकार भी ऐसा ही कहते हैं - **'न ह्येषु प्रत्यक्षमनृषेरतपसो वा'** इस प्रकार दयानन्द की दृष्टि पूर्व ऋषियों के अनुसरण करने वाली है।

वेद तो उस कामधेनु या कल्पतरु की भांति है जो हमें अभीष्ट पदार्थ प्रदान कर सकते हैं । वेद को जिस दृष्टि से भी देखेंगे, वही अर्थ उसमें प्रतिभासित हो जायेगा।

देवता विषयक धारणा -

सायणाचार्य आदि की मान्यता थी, कि वेदों में वर्णित इन्द्र, रुद्र आदि सभी देव पृथक्-पृथक् अस्तित्व रखते हैं। इसी धारणा के आधार पर पाश्चात्य विद्वान् बहुदेवता-वाद का प्रतिपादन करते हैं। ये देव एक-दूसरें के उत्कृष्ट भी होते हैं तथा एक-दूसरे के अधीन भी। महर्षि-दयानन्द जी इन धारणाओं का प्रतिवाद करते हुए कहते हैं कि अग्नि, इन्द्र आदि सभी नाम एक ब्रह्म के ही विशेषण हैं। और इसकी पुष्टि में वेद के **एकं सद् विप्र बहुधा वदन्ति, अग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः** को उद्धृत किया, ऐसा करके स्वामी जी ने वैदिक शब्दों के यौगिक पक्ष को अपनाया। और प्रसङ्गानुसार इन्द्र, वरुण आदि शब्दों के परमेश्वर के अतिरिक्त अन्य भी अनेक अर्थ उन्होनें किये।

प्रकरणानुसार अर्थ -

वैदिक शब्दों के अर्थ करते समय महर्षि प्रकरण का विशेष ध्यान रखते हैं। तथा तदनुसार ही शब्दों के अर्थों को बदल कर देते हैं। यथा - **असुर** को एक स्थान पर हिंसक विद्युत् नामक अग्नि माना हैं, तो दूसरे स्थान पर समस्त भूगोल आदि पदार्थों का प्रक्षेपक कहा है। स्वामी जी ने अन्तर्दृष्टि से साधारण शब्दों का भी वैज्ञानिक परिभाषा के समान व्याख्यान किया है।यथा - **दशाङ्गुलम्** (ऋ. ३-१-१८) का अर्थ पांच स्थूलभूत तथा पांच सूक्ष्मभूतों वाला जगत् किया है। त्रि सप्त(यजु.३१-१) को सांख्य के प्रकृति आदि इक्कीस तत्त्व माना है। इसी प्रकार सर्वत्र ही स्वामी जी ने शब्दार्थ में धातु-प्रत्यय के आधार पर यौगिक पक्ष का अवलम्बन करते हुए अनेक शब्दों को नये रूप में परिवर्तन करते हुए अपने सूक्ष्म चिन्तन का परिचय भी दिया है।

वैज्ञानिक संकेत --

आज विज्ञान द्वारा नित्य नये आविष्कार किये जा रहे हैं, किन्तु महर्षि-दयानन्द ने उस काल में जब दुनिया में कोई विमान का नाम भी नहीं था, तब महर्षि ने न केवल अपने वेदभाष्य में नौका, विमान आदि का उल्लेख किया, अपितु वेद के आधार पर विमान बनाने का दावा भी किया। तथा ऋषि ने जल,थल और वायु तीनों

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

स्थानों में गमन करने वाले यानों का वर्णन किया। एवं सूर्य जैसी कान्ति का प्रयोग करने को कहाँ है अर्थात् यानों को सौर-ऊर्जा से भी चलाने की व्यवस्था विज्ञापित की है। इसी प्रकार पृथिवी भ्रमण आदि अनेक प्रकार के विज्ञान का प्रतिपादन उन्होनें अपने वेदभाष्य में किया। इसी सन्दर्भ में अथर्ववेद में मन्त्र भी आता है - **यस्या हृदयं परमे व्योमन्त्सत्येनावृतममृतं पृथिव्याः**(१२-१-८) इति। इस का अर्थ है - पृथिवी का हृदय आकाश में सत्य से ढका हुआ है, अर्थात् पृथिवी द्युलोक में स्थित सूर्य के साथ आकर्षण-शक्ति से बंधी हुई है। वर्तमान विज्ञान भी यही मानता है। यास्काचार्य ने निरुक्त में अनेक मन्त्रों की आधिदैविक व्याख्याएं प्रस्तुत करते हुए मन्त्रों में निहित विज्ञान को भी दिखाया है। सायणाचार्य तथा पाश्चात्य भाष्यकार ऋग्वेद में चर्चित अग्नि आदि पदों की विशेष व्याख्या न करके उसे केवल यज्ञ में प्रयुक्त होने वाला माना है। जिससे उनके भाष्य की दिशा बदल जाती है। किन्तु ऋग्वेद में चर्चित यह अग्नि केवल चूल्हे में जलने वाली या यज्ञ में प्रदीप्त होने वाली अग्नि ही नहीं हैं, अपितु यह तो तीनों लोकों में वर्तमान है।ऋग्वेद में कहां भी हैं -- **त्रीणि जाना परि भूषन्त्यस्य समुद्र एकं दिव्येकमप्सु** (ऋ.१-९५-३), **तृतीयमप्सु जज्ञे** (ऋ.१०-४५-१)अर्थात् वह पृथिवी के गर्भ में है, जलों में है, वनों में तथा प्रणामात्र में विद्यमान है।ऋग्वेद के प्रथम मण्डल के सूक् त(२-९५-३) में स्पष्ट रूप से कहा गया है कि समुद्र, अन्तरिक्ष, द्युलोक ये तीनों अग्नि के जन्मस्थान है। आज हमें यह अतिसामान्य बात प्रतीत होती है, किन्तु जब विज्ञान का नामो-निशान भी संसार में नहीं था, तब जल में अग्नि की सत्ता बताना क्या वैज्ञानिक वर्णन नहीं है?

कृष्णं नियानं हरयः सुपर्णाच्चियो वसाना दिवमुत्पतन्ति(ऋ.१-१६४-४७) जलों को ओढें हुए सुपर्णा हरयः आकाश में उड रहे हैं। पाश्चात्य वेदज्ञ इसे गडरियों का असम्बद्ध प्रलाप भी कहते हैं, कि हरयः=घोडे आकाश में कैसे उडगें। जब कि यास्काचार्य हरयः सुपर्णाः का अर्थ शोभनापतना आदित्यरश्मयः करते हैं,

इससे सूर्य-किरणों द्वारा जलों को भूमि से आकाश में ले जाने की वैज्ञानिकता का पता नहीं चलता? भले ही आज हमें सामान्य लगें।

उपसंहार -- इस प्रकार स्वामी जी के भाष्य से वेदों का वेदत्व का उनका सर्वविद्यामयत्व, सर्वमंगलविधायकत्व, अनादित्व, ईश्वरकर्तृत्व और विलक्षणत्व सब कुछ स्पष्ट होता है। इस तरह वे प्रत्येक सिद्धान्त को सुलझे हुए रूप में प्रस्तुत करते हैं। तथा ईश्वराज्ञा और सृष्टि के नियम के विरुद्ध उन्हें कुछ भी स्वीकार्य नहीं है। उनके रोम-रोम में वेद एवं ईश्वर और ईश्वरीय व्यवस्था के प्रति अनुराग समाया हुआ है। जिस प्रकार अनन्त ज्ञानराशि वेद की इयत्ता नहीं बता सकते, ठीक उसी प्रकार उनके संस्कृत के प्रति कार्यों की इयत्ता और गुणवत्ता शब्दों में बांट नहीं सकते।

इसका आशय यह नहीं कि आचार्य सायण का भाष्य व्यर्थ है, अपितु परवर्ती भाष्यकारों के लिए वह प्रकाश स्तम्भ हैं। वस्तुतः प्रत्येक नवीन कथ्य अपने से प्राचीन कथन पर अनिवार्य तथा किसी न किसी रूप में आधृत रहता है और प्राचीन उसका किसी न किसी रूप में सहयोगी अवश्य होता है।

****

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

शोधपत्रसमर्पकाणां सूची

१. डा. वेदपालः, अध्यक्षः, संस्कृतकालेज, मेरट्
२. डा. देवदत्तसराडे, सहायकाचार्यः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, मुम्बई
३. डा. डि. वेणुगोपालरावः, सहायकाचार्यः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, राजीवगान्धीपरिसरः, शृङ्गेरी, कर्णाटकप्रदेशः
४. डा. सोमनाथसाहू, सहायकाचार्यः, राष्ट्रियसंस्कृतसंस्थानम्, राजीवगान्धिपरिसरः, शृङ्गेरी, कर्णाटकप्रदेशः
५. डा. विद्यानन्दार्यः, सहायकाचार्यः, निजाममहाविद्यालयः, हैदराबाद्
६. डा. वि. श्रीनिवासशर्मा, सम्पादकः, संस्कृत अकाडमी, हैदराबाद्
७. डा. मुक्तावाणी, रीडर्, हिन्दीमहाविद्यालयः, शङ्करमठम्, हैदराबाद्
८. सेपूरि गायत्री, भाषाविशेषज्ञा, संस्कृत अकाडमी, उस्मानियाविश्वविद्यालयः, हैदराबाद
९. दीपकः, भाषाविशेषज्ञः, संस्कृत अकाडमी, उस्मानियाविश्वविद्यालयः, हैदराबाद
१०. डा. सन्तोषकुमारजोषी, शोधसहायकः, संस्कृत अकाडमी, हैदराबाद्
११. माधवरावः टी.वि. भाषाविशेषज्ञः, संस्कृत अकाडमी, उस्मानियाविश्वविद्यालयः, हैदराबाद
१२. डा. वि. सुब्रह्मण्यम्, उपनिदेशकः, संस्कृत अकाडमी, उस्मानियाविश्वविद्यालयः, हैदराबाद
१३. Sri Mata Nirmala Yog Bharati, Founder & president Patanjal Yog Matt, Narayanaguda, Hyd
१४. Dr. K. Prabhavati, Reader in Sanskrit, St. Ann's Degree College for Women, Hyderabad
१५. Karuna, Lecturer, St. Joseph's Degree College, Hyderabad
१६. Dr. K. Varalakshmi, Deputy Director, Sanskrit Academy, Hyderabad
१७. Dr. Venkateswarlu, Asst. Professor, Nizam college, Hyderabad
१८. Dr. P. Venkata Rao, Associate Professor, Faculty of Education, RSVP, Tirupati
१९. स्वामिब्रह्मानन्दसरस्वती, Vadluru, Kamareddy
२०. डा. विजयवीरविद्यालङ्कारः, निवृत्तप्रांशुपालः, केशवस्मारकप्राच्यकलाशाला, नारायणगूडा, हैदराबाद्
२१. एस्. कृष्णा , शोधच्छात्रा, संस्कृतविद्यापीठम्, तिरुपतिः, आन्ध्रप्रदेशः

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

In Public domain. Digitization Muthulakshmi Research Academy

978-93-80171-22-7

ISBN - 978-93-80171-22-7

SANSKRIT ACADEMY

Adarsh Shodh Sanstha,
Recognized by Rashtriya Sanskrit Sansthan
Osmania University Campus
Hyderabad - 07